

esély

2009/2

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 **Bánfalvy Csaba:** A fogyatékos emberek iskolai integrációjáról.
(A magyarországi integrációs folyamat és helyzet)
- 17 **Halmos Szilvia:** Fizikai akadálymentesítés a munka világában

MAGYAR VALÓSÁG

- 46 **Laki László – Békés Zoltán:** A Közép-Magyarországi Régióról egy gyermek- és ifjúsági vizsgálat tükrében
- 68 **Bányai Borbála – Légmán Anna:** Pszichiátriai betegek szociális intézeti környezetben

SZOCIÁLIS MUNKA

- 85 **Nagy Krisztina:** Professzionalizáció- és professzió-elméletek a segítő hivatások tükrében

DOKUMENTUM

- 106 **Michael Löwy:** Szociális Világforum, Belem, 2009. január

KÖNYVEKRŐL, FOLYÓIRATOKRÓL

- 109 **Barcsi Tamás – Bécsi Zsófia:** Közösségek a globalizáció (és a válság) korában
- 118 **Csató Zsuzsa:** Jelentés a magyarországi romák romló helyzetéről
- 123 Abstracts
- 125 Contents

BÁNFALVY CSABA

A fogyatékos emberek iskolai integrációjáról

(A magyarországi integrációs folyamat és helyzet)¹

A változó demográfiai adottságok következtében a normál iskolák rendszeresen tapasztalják, hogy vagy nincs elég tanulójuk, vagy épp ellenkezőleg: túl sokan vannak az általános iskolás korúak. A két különböző helyzetre adott egyik, jelenlegi reakciónk az, hogy megpróbálják a jobb szociális háttérű fogyatékos gyerekeket integrálni a normál általános iskolákba, és megpróbálnak megszabadulni a fölösleges létszámban rendelkezésre álló iskoláskorú gyerekek egy részétől, a speciális iskolákba irányítva őket. Jelenleg az a párhuzamos tendencia érvényesül, hogy miközben a jobb szociális háttérű fogyatékos gyerekeket jelentős számban integrálják a normál általános iskolákba, a szociálisan hátrányos helyzetű (főleg cigány) gyerekek nagy számban kerülnek a speciális képzést adó, szeparált oktatási intézményekbe.

A fogyatékos tanulók integrációjával kapcsolatos igényt közvetlenül a szeparált képzési rendszer gyengeségeinek tudatosulása vetette fel: „A koncepció kialakulásáról nagy általánosságban elmondható, hogy a gyógypedagógiai oktatás hatékonyságába vetett hit megrendüléséből, valamint az általános pedagógiai hatásrendszer egyre differenciáltabbá válásából következett. ... Az integrációs törekvések a tradicionális gyógypedagógiával kapcsolatosan megfogalmazott elégedetlenségéből, kritikákból táplálkoztak” (Réthyné 2000, 10).

„Az utóbbi évek egyik leginkább vitatott oktatási kérdése Magyarországon a sajátos oktatási igényű tanulói csoportok szegregált vagy integrált oktatásának dilemmája. Az elkülönült speciális oktatási hálózatot egyre több kritika éri amiatt, hogy noha legtöbbször magas szakmai színvonalon látja el feladatait, nem mozdítja elő kellő mértékben az általa nevelt gyermekek társadalmi integrációját, sokszor a tanulók életésélyeit csökkentő oktatási »parkoló pályaként« működik. Európa más országai-

¹ Ez az írás az „Integrációs cunami” (Bánfalvy 2008) című kötetben megjelent tanulmány rövidített és módosított változata.

hoz hasonlóan Magyarországon is felértékelődnek azok az oktatásszervezési módok, amelyek a speciális igényűek befogadására és ezzel az esélykülönbségek csökkentésére törekszenek. Ennek jelentősége különösen nagy, mert – mint a régió más országaiban – a speciális oktatásba beiskolázott gyermekek száma nemzetközi összehasonlításban kiugróan magas. A témával kapcsolatos érzékenységet az is fokozza, hogy a speciális oktatási intézmények a cigány tanulók elkülönítésének intézményes csatornáivá váltak” (Halász – Lannert 2003, 366).

Ezen integrációs törekvések egyik célja az, hogy a fogyatékosokat és az épeket együtt képezze az iskolai oktatásban. Az integrációs gondolat hívei szerint ugyanis az iskolai integráció az egyik előfeltétele a fogyatékosok komplex társadalmi integrációjának. Európában az egyes országok között nagy eltérések vannak abban, hogy milyen mértékben integrálták az épek és a fogyatékosok képzését.

A gyakorlati integrációs cselekményeket felgyorsította Magyarországon az Esélyegyenlőségi törvény elfogadása, amely – egyebek mellett – az iskoláztatást illetően is konkrét feladatokat és határidőket is szabott.^{2 3}

A folyamat rohamos: az ezredfordulón az óvodások 68 százaléka, az általános iskolás korú fogyatékosok közel 18 százaléka, a középiskolások 80 százaléka vett részt integrált iskolai képzésben (Halász – Lannert 2003, 450). A 2002/2003 és 2006/2007 tanévek között az integrált SNI gyerekek száma összességében mintegy 18 ezerről 31 ezer főre emelkedett, ami azt

2 „29. § (3) A fogyatékos személy a 13. §-ban szabályozott speciális oktatásának tárgyi, személyi feltételeit fokozatosan, de legkésőbb 2005. január 1-jéig kell megteremteni. (www.eselyegyenloseg.hu)

3 Farkas Miklós – az Integrációs cunami c. könyv (Bánfalvy 2008) lektora – szerint: „Az integrációs cunami kialakulásában három tényező emelhető ki:

– Az első az 1993-ban megjelent Köznevelési törvény (Kt), amelyik egyértelműen biztosítja a szabad iskolaválasztást, (Kt 13. § (1) »A szülőt megilleti a (...) nevelési-oktatási intézmény szabad megválasztásának joga. (...) gyermeke adottságainak, képességeinek, érdeklődésének (...) megfelelően választhat óvodát, iskolát, kollégiumot.« (5): A szülő joga, (...) A sajátos nevelési igényű gyermek lakóhelyén (...) a polgármester segítségét kérje ahhoz, hogy gyermeke óvodai neveléséhez, iskolai neveléséhez-oktatásához szükséges feltételeket a településen megteremtsék.

– A második, a csökkenő gyermeklétszámok mellett, az oktatásfinanszírozásnak az a szabálya, amely nem egyéni, hanem osztálycsoport normatív finanszírozást alkalmaz. E miatt sok oktatási intézményben a szükséges szakmai feltételek hiányában is beiskolázták a sajátos nevelési igényű gyermekeket, tanulókat, ezzel biztosítva az iskola fennmaradását, megakadályozva alacsony létszámú osztályok összevonását és ehhez kapcsolódva pedagógus állások megszüntetését. A képhez hozzátartozik, hogy az integráltan beiskolázott SNI-tanuló után – a fogyatékoság típusa és súlyossága alapján évente háromszor-négyszer magasabb összegű normatív támogatást kap a befogadó iskola költségvetése. Ez 3-4 fogyatékos tanuló esetében akár egymillió plusz-bevételt jelent, amiből az iskola számítógépeket vehet, könyvtárhelyiséget alakíthat ki stb.

– A harmadik a szülők érdekérvényesítő képességének egyre növekvő hatása. A szülők egy része társadalmi befolyását, jó anyagi lehetőségeit veszi igénybe, hogy gyermekét esetenként szakmailag nem indokolt integrált oktatásban részesítse. A szülők más része a törvényben előírt oktatási feltételek megteremtését tudja befolyásával kiharcolni.” (Lektori vélemény)

jelenti, hogy 28 százalékról 41 százalékra nőtt az integráltan tanuló SNI⁴-gyerekek aránya (Csányi in Bánfalvy 2008). Az integráció mértéke megyénként eltérő, de a kulcsfontosságú általános iskolai szinten még a legambiciózusabb megyében is jóval alatta marad az 50 százaléknak (Keller – Mártonfi).

A statisztikailag mérhető és a tényleges integráció azonban nem ugyanaz. Azt a fajta integrációt, amely csak statisztikailag valósul meg, és nem jelenti a fogyatékos személyek integrált keretek közötti, adekvát ellátását, gyakran a „rideg integráció” elnevezéssel illetve a pedagógus szakma. Sokszor ugyanis – miközben formailag és statisztikailag megvalósult a különböző adottságú gyerekek együtt képzése – a tanulási vagy viselkedési nehézségeket mutató gyerekek képzéséhez szükséges speciális feltételek (tárgyi környezet, adekvát pedagógiai módszerek, pedagógiai tudás, a többi gyerek és szülő, valamint a pedagógusok elfogadó attitűdje stb.) nem adottak az integráló iskolákban. A megfelelő speciális feltételek hiánya miatt gyakran a „befogadó” iskola az integráltak számára még a szeparált intézményeknél is kevésbé volt komfortos, és bár az integrált gyerekek továbbtanulási lehetőségei javulhatnak, iskolai előmenetelük jobbá válhat, az iskolai élmények a gyerekek számára sok kudarcot is hordozhatnak.

Papp (2001-ben) a következő összegző megjegyzéseket tette a tanulásban akadályozott gyerekek iskolai integrációjával kapcsolatban: „Kutatásomból az derült ki, hogy ma még az iskolák pedagógusai felkészületlenek a feladatra. A pedagógus alapképzésben kiemelt helyet kéne kapnia az együttnevelésnek. A továbbképzések számos ilyen tematikát nyújtanak a hallgatónak, ugyanakkor ez mégsem jelent megfelelő kínálatot a gyakorló pedagógusok számára. A tanfolyamok tematikáját is célzerű módosítani a későbbiekben. A pedagógusok panaszkodtak a túlzottan elméleti tananyagra.”... „Vizsgálódásom során pedagógiai helyzetképet kaptam az együttnevelés mai magyarországi helyzetéről. Ebből az derül ki, hogy számos helyen kényszerből kerülnek az osztálytanítók az együttneveléssel kapcsolatba. Fontos lenne a jövőben, hogy ne kényszerítsék a pedagógusokat erre a feladatra, ha mégis részt kell venni ebben, akkor pedig biztosítsák a pedagógusok felkészülését a feladatra. Gyógypedagógus jelenléte nélkül, az osztálytanítók jelenlegi felkészültsége mellett lehetőleg ne vállalják az együttnevelést, vagy legalábbis ne az ilyen gyakorlatból vonjanak le következtetéseket az együttnevelés hatékonyságára” (2001, 117, 118).

Említett disszertációjában Papp konkrét javaslatokat is tett a jövőbeli kutatási témákra (és ezzel indirekt módon kritizálja a fennálló integrációs állapotokat):

4 Az OECD útmutatásai alapján a világ nagy része az SNI diákpuláció összetételében három alcsoportot különböztet meg. Az *A kategória* az organikus rendellenességekkel kapcsolatos oktatási igényeket támasztókra (pl. vakokra), a *B kategória* az organikus rendellenességekhez nem köthető speciális oktatási igényekkel rendelkezőkre (pl. szorongókra), a *C kategória* pedig kifejezetten a szociális, anyagi, nyelvi vagy kulturális alapú speciális oktatási igényűekre vonatkozik (pl. bevándorlókra, szegényekre, cigányokra, lappokra stb.). (Special Needs..., OECD, 2000). Az SNI populációnak tehát csak egy részét képezik a fogyatékosok (az *A kategória*). Lásd erről: Bánfalvy 2008.

TANULMÁNYOK

- hatékony tanulásirányítási technikák alkalmazása az együttnevelés során,
- szükséges taneszközök feltárása az együttnevelés során,
- az osztályterem kialakításának befolyása a tanulás eredményességére,
- az együttnevelés mellett döntők tudatos vállalását befolyásoló tényezők vizsgálata,
- a gyógypedagógus szerepe az együttnevelés során,
- a szülők szerepe, helyzete az együttnevelésben,
- az iskola és a szülők kapcsolata az együttnevelésben,
- a törvényesség meglétének vizsgálata az együttnevelésben (2001, 117).

S ahogy az OKI kutatási beszámolójából megtudhattuk, „az integrált nevelésnek gyakran hiányoznak a tárgyi és személyi feltételei. ... gyakran hiányzik az egyéni foglalkozáshoz szükséges tanterem, alacsony arányban vannak jelen szakirányú pedagógusok. Az integráció elsősorban az alsó tagozatra jellemző, és nagyrészt a szülők kezdeményezik. A tanulmányi követelmények nagy mértékben azonosak az épekével, nem jelenik meg relevánsan az, hogy a fogyatékos tanulók speciális tantervei szerint bizonyos követelményeket figyelembe kell venni. A fogyatékosági kategóriák megoszlása helyszínenként nagy különbségeket jelez, de a vizsgált intézményekben szinte alig voltak jelenek, alig látó vagy siket tanulók” (Halász – Lannert 2003, 367).

Salné és Kőpatakiné vizsgálata szerint az integráló iskolák pedagógusai között csak kevesebb mint 5 százalék a megfelelő szakirányú képesítéssel rendelkezők aránya (Halász – Lannert 2003, 205).

2004-ben aztán Kőpatakiné szerint „a sajátos nevelési igényű tanulók integrált nevelésének hirtelen növekedésére az iskolarendszer nem készült fel teljesen. Az integráló iskolákban a kedvező oktatási feltételek megteremtése (személyi és tárgyi), a helyzetük kiegyenlítését lehetővé tevő tényezők fejlesztése (tanórán kívüli foglalkozások, napközi foglalkozás, szociális ellátás egyes formái, tanári kompetenciák fejlesztése) szükséges. Ezeknek hiányában az iskola nem tud lényeges hatást gyakorolni a tanulók esélykülönbségeire ... Az integráció sikeres megvalósítását gátló tényezők:

- Vannak olyan, sajátos nevelési igényű tanulók, akiknek nem a befogadó iskolák tudják a legnagyobb segítséget adni. A fogyatékos személyek esélyegyenlőségére vonatkozó alapszabályzat azt is kimondja, hogy a többségi iskolarendszer valószínűleg nem tudja kielégíteni valamennyi fogyatékos gyermek igényeit, ebben az esetben jön szóba a speciális iskolarendszer.

- Nagyon nehéz az egyéni szükségletek sokféleségét úgy kielégíteni, hogy a nevelés–oktatás–fejlesztés mindenki számára a legoptimálisabban valósulhasson meg.

- Ha a magas osztálylétszám mellett magas a sajátos nevelési igényű tanulók aránya, az jelentős akadálya az integráció sikerének.

Az integrációnak az egész intézmény megváltoztatására kell összpontosítania.

Ha a befogadás egy pedagógus vagy néhány elkötelezett szakember »ügye«, akkor az integrált nevelés-oktatás nem valósulhat meg sikeresen. Ha az egész intézmény felvállalja, akkor valósulhat meg olyan szintű együttműködés (intézményen belül és kívül), amely lehetővé teszi, hogy az iskola alkalmassá váljék a normáktól eltérő, valamilyen szempontból hátrányos helyzetű, sajátos nevelési igényű, illetve a bármilyen területen tehetséges tanulókkal való bánásmódra is.”(2004)

Balázs és Bass vizsgálati eredményei szerint ugyanakkor „A gyakorló gyógypedagógusok többsége nem szimpatizál az integráció eszméjével” (2005, 17). Nem tekinthető egyedinek az a vélemény a normál iskolák tanítóinak részéről, hogy az integráció alapvetően kényszerűség, amit a nagyobb gondok elkerülése érdekében kell vállalni. Mint ahogy egy interjúalany fogalmaz: „nagyon szomorúnak tartom, hogy az általános iskoláknak – ha meg akarnak maradni – fel kell vállalni a kiegészítő iskolák feladatait” (Szilágyi 2004, 159).

Az Oktatáskutató Intézet munkatársai szerint az integráltan oktatott tanulók aránya „a jövőben valószínűleg dinamikusan emelkedni fog, mert a szakértői bizottságok az 1999/2000-es tanévben a vizsgált tanulók közül a két évvel korábbihoz képest a látási fogyatékosok közül 20 százalékkal, a mozgáskorlátozottak közül 37 százalékkal, a hallási fogyatékosok közül pedig 58 százalékkal több gyereket javasoltak integrált nevelésre-oktatásra. Az enyhe fokban sérült értelmi fogyatékos gyerekek szülei pedig hagyományosan minden követ megmozgatnak azért, hogy gyermekük a többséggel együtt nevelődjön. Eközben egyre több általános iskolai pedagógus is felismeri a sérült és az ép gyermekek együttnevelésének előnyeit” (Halász – Lannert 2003, 202).⁵

Az évek multával tehát nem változott a helyzet, az integráció rohan előre, és az elvileg igenelhető integráció a gyakorlatban továbbra is sokszor a rideg integráció jegyeit mutatja.

Az attitűdbeli pozitív változások is kevésbé láthatóak.

⁵ „Az arányok növekedését szakértők összefüggésbe hozzák a fogyatékosok ellátására az iskoláknak elérhető normatíva folyamatos emelkedésével – még akkor is, ha az enyhe fokban értelmi fogyatékos kategóriába esők az oktatás megszervezésénél elvileg kétfőnek számítanak –, tehát a maximális osztálylétszámok felét érheti el egy tanulócsoporthoz. Ezért elengedhetetlen a normatívák felülvizsgálata, igénybevitelük szigorú feltételekhez kötése, illetve olyan értelmű újraszabályozása, amely biztosítja a rehabilitációhoz szükséges szak tudás eljutását a rászorulókhhoz. Az első lépés, amit megtettünk: a visszahelyezett gyermekek fejlesztésének lehetőségét biztosítjuk a fogyatékos ellátás normatívájának 70 százalékát nyújtó, átmeneti normatívával.” (<http://www.om.hu/> Utolsó Padból Program) Meg kell jegyeznünk, hogy a fogyatékos gyerekek képzése esetén járó emelt normatíva a kiegészítő iskolák és az egyéb, a fogyatékosokat külön nevelő oktatási intézmények létszámkeretének a növelésében is érdekeltté teheti ezeket az intézményeket és a mesterséges „fogyatékosítás” segítségével, a képzési szükségleteknek gyógypedagógiai szükségletté nyilvánításával emelhetik nemcsak az integráló, hanem a külön nevelő gyógypedagógiai iskolák állami támogatását is. A „tanulásban akadályozottság” (elkülönítve az „értelmileg akadályozottságtól”) és a „más fogyatékoság” (elkülönítve a „klasszikus fogyatékoságoktól”) gumi kategóriái erre is lehetőséget nyújtanak. Jelenleg informális alkufolyamat zajlik, hogy melyik iskola-típusnak milyen és mekkora létszámú fogyatékos populáció (és ezzel állami támogatás) jusson.

TANULMÁNYOK

Az iskolai integrációs kísérletek sikerét nagyban befolyásolja az is, hogy az ép tanulók szülei hogyan vélekednek az együttnevelésről. Az empirikus vizsgálatok szerint ebben a tekintetben is van még tennivaló, hiszen a megkérdezett szülők jelentős része nem támogatja a folyamatot (Salné – Kőpatakiné 2001):

Az ép tanulók szüleinek véleménye a fogyatékosokkal való együttnevelésről:

Válaszok	N = 910	százalék
Támogatja	80	9
Elfogadja, de nem támogatja	410	44
Tiltakozik ellene	260	29
Semleges	160	18

Egy 2000-ben végzett közvélemény-kutatás adatai szerint a lakosság úgy vélte, hogy a fogyatékos tanulókat teljesen (54 százalék) vagy részben (27 százalék) külön iskolában vagy foglalkozásokon (is) kell képezni, és csak 15 százalékuk tartja a teljes együttnevelést optimális megoldásnak (OKI PTK 2000).

Az iskolai integráció – ugyanúgy, mint a társadalmi integráció – önmagában azonban se nem jó, se nem rossz. Valamilyen fokú és jellegű integráció minden esetben megvalósul (a kirekesztés is az integráció egy szélsőséges formája), és minden azon múlik, hogy ez az integráció hogyan valósul meg (Slee 2007).

Csak emlékezzünk arra, hogy az izolált és szeparált nevelést megelőzően a fogyatékosok a társadalomba és az iskolába is – egy meghatározott módon és formában – integrálva voltak, és a külön nevelési törekvéseket éppen az hozta létre, hogy az integrációnak azzal, a fogyatékosok szempontjából sok tekintetben hátrányos módjával sem ők, sem a szakemberek, sem pedig a társadalom jelentős része nem volt megelégedve. Mint, ahogy a különnevelési törekvések kapcsán, Bárczira emlékezve egyik gyógypedagógus interjúalanyom fogalmazott: „Bárczinak az volt az eszméje, hogy védeni kell a fogyatékos. Védeni kell a társadalommal szemben. Nap, mint nap tapasztalod, hogy fogyatékos gyerekeket használnak fel, így lesznek prostituáltak. ... Bárczinak tehát ez volt az elve, hogy a társadalomtól óvni kell, védeni kell a fogyatékos” (Subosits in Bánfalvy et al 2006, 238).

Az integráció egyik, ma gyakran nem tudatosult és nem is vizsgált veszélye az, hogy a szociálisan jó háttérű tanulók normál iskolákba integrálásával a gyógypedagógiai intézmények még inkább a rossz szociális helyzetűek homogén gyűjtőhelyeivé válnak. Hasonló nemzetközi tapasztalatokról számol be Tomlinson, aki szerint: „Durván fogalmazva, a normál iskolák pedagógusait arra ösztönzik, hogy befogadják az »ideális« speciális szükségletű gyereket – az okos és bátor kerekesszékest –, és megszabaduljanak az átlagos fogyatékos gyerekektől, az unalmasaktól és a rossz magaviseletűektől” (1982, 80). Így – egyéb gondok mellett – még inkább megnehezül a gyógypedagógiai és a szociális feladatok elkülönítése és a gyógypedagógiai kompetencia értelmezése.

A normál és a speciális iskolák viszonya Magyarországon⁶

Ma Magyarországon a speciális oktatás a normál oktatás tartalékserege. E sereg „katonái” a fogyatékos, illetve az úgynevezett SNI-tanulók.

Amikor a normál iskoláknak több tanulóra van szüksége, mint ahányan spontánul jelentkeznek, akkor a speciális oktatásba tartozó népességből próbálnak rekrutálni tanulókat. Ezt nevezik el ma integrációnak.

Vannak azonban olyan időszakok, amikor a normál iskolákba túl sok tanuló jelentkezik, és – bármilyen mértékben is próbálják ezek az iskolák növelni a befogadó kapacitásaikat, ennek a rugalmasságnak korlátai vannak – a normál iskolák megpróbálnak megszabadulni a tanuló-fölöslegtől. Ezt lehetőleg nem hívják semminek, sőt, az egészet igyekeznek diszkréten kezelni. (Utólag majd, elítélően, „szegregációnak” nevezik el a történeteket.)

Az integrációs és a szeparációs időszakok ciklikusan váltják egymást, aminek egyik fő oka demográfiai: a magyarországi iskoláskorú népesség számának ciklikus hullámozása.

Az 1950-es évek elején született „Ratkó-gyerekek”, majd az ő gyerekeik (akik a hetvenes évek közepén születtek) olyan sokan voltak, hogy ezeket nem tudta a normál oktatás befogadni. Határt szabott a befogadó kapacitás növekedésének a tárgyi és a személyi infrastruktúra kapacitásrugalmatlanságától a létszámnöveléssel kapcsolatos finansiális ellenérdekeltségen keresztül az oktatáspolitikai és oktatásirányítási merevségéig egy sor tényező. A hetvenes évek végétől, amikor bővében voltunk az általános iskoláskorú gyerekeknek, létrehozták és kiterjesztették a „kisegítő iskolák” hálózatát és a szeparált fogyatékosügyi ellátó rendszereket. Nemcsak a fogyatékosügyi intézményhálózat és az oktatottak köre terjedt ki, de a Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola is működésének zenitjén állt.⁷

⁶ Itt csak a magyar folyamatokkal foglalkozunk, de hasonló hullámozások és szelekciós trendek érvényesülnek a többi fejlett országban is. Lásd Winzer 2007; Riddell 2007; Harry 2007. Mint ahogy az összehasonlító vizsgálatokból kiderül, az elmúlt néhány évben azokban az országokban, ahol komoly hagyományai vannak a szeparált képzésnek, folyamatosan emelkedik az ilyen képzésben tanuló SNI-diákok száma. Európa egészére elmondható, hogy az elmúlt évtizedben nem sok valódi előrelépés történt az integrált oktatás irányában. Lásd: Meijer (ed.) 2003, 142–145. Ugyancsak: Special Needs Education in Europe. Thematic publication. January 2003, European Agency for Development in Special Needs Education. 59–61. www.european-agency.org

⁷ „1954/55. és 1974/75. tanév között, vagyis 20 év alatt a gyógypedagógiai intézményekbe járó értelmi fogyatékos gyerekek százalékos gyakorisága több mint megnégyszeresződött (4,4-szeresére nőtt) ... Az elmúlt 10 évben a gyakorisági érték 2,1-szeresére növekedett” (Czeizel et al. 1978, 35–36).

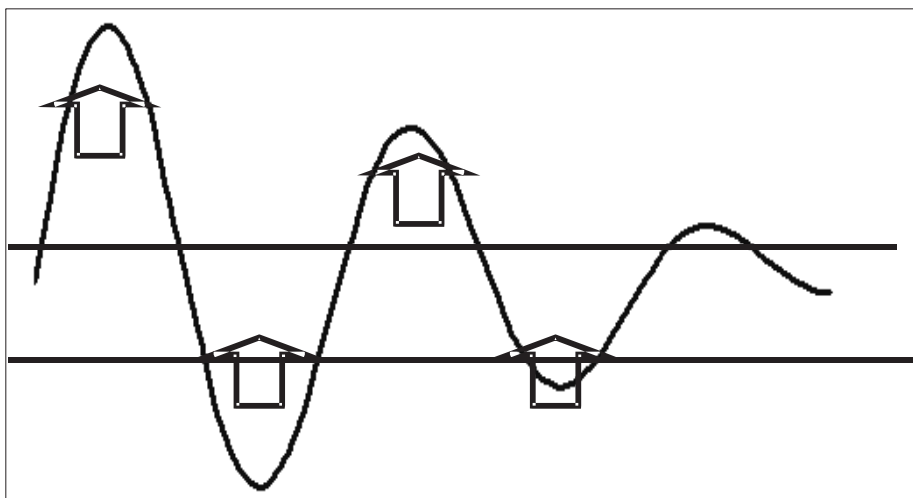
1988/89-ben még mintegy 32 500 enyhe értelmi fogyatékosnak minősülő gyermeket kaptak a speciális alapfokú iskolák, 1991/92-re a számuk 26 700 fő körülire csökkent, azután pedig, folyamatos növekedést mutatva, az ezredfordulóra mintegy 31 800 főre emelkedett (forrás: Művelődési és Közoktatási Minisztérium).

Régóta feltűnő az is, hogy megyénként eltérő a fogyatékosok intézményeiben tanulók aránya. Miközben az általános iskolák szintjén ez az arány például a 2001/2002-es tanévben országos átlagban 4,9 százalék volt, Csongrád megyében csak 3,3 százalék, Zalaiban 3,6 százalék, de Somogyban 7,1 százalék és Heves megyében 10,6 százalékos (azaz több, mint Csongrád megye háromszorosa) szinten állt (OM statisztikák alapján Garami számításai: Halász – Lannert 2003, 449).

TANULMÁNYOK

A köztes időszakokban születettek viszont sokkal kevesebben voltak és vannak, mint amekkora a normál iskolák (a korábbi nagy létszámú gyermekpopuláció felé valamelyest fel is fejlesztett) befogadó kapacitása. Ekkor az a veszély fenyegette, és jelenleg is éppen fenyegeti a normál iskolákat, hogy el kell bocsátaniuk az oktatók egy részét, de végső soron még az iskolát is bezárhatják. Gyereket kell hát szerezni.

Az iskolai populáció vagy a normál vagy a speciális iskolákban tanul. Zéró összegű játék alakul ki a két iskolarendszer között a gyerekek megszerzéséért.

Ennek a játéknak az egyik fegyvere az ideológia.

Demográfiai apály idején az egekbe dicsérik az iskolai integrációt, és kijelentik, hogy erre a fogyatékosok társadalmi beilleszkedése érdekében van szükség, mert az integrált iskolai képzésben tanulják meg az épek és a fogyatékosok az együttélés szabályait. Ez az együtt szocializálás később majd a társadalmi együttélés összes területén hasznosulhat (munka, szórakozás, közélet, társas kapcsolatok stb.) – hangzik az érvelés.

Demográfiai dagály idején viszont arról beszéltek, hogy a sikeres társadalmi beilleszkedés előfeltétele az, hogy a fogyatékos tanulókat speciális, kifejezetten a szükségleteiket kiszolgáló szeparált és specializált iskolákban, intézményekben kell képezni, épen azért, mert csak ilyen módon készülhetnek fel a későbbi, épekkel való sikeres integrált társadalmi együttélésre.

Mindkét érvelés a fogyatékos személyek sikeres társadalmi integrációját tűzi ki végső célként, az ehhez vezető utat azonban ellentétesen ábrázolja. A kérdés azonban végső soron nem az ideológiák erején dől el. Az ideológiák csak színezik a folyamatot, ami dönt az az, hogy az érintett felek (intézmények, fogyatékos személyek és szüleik, érdekképviseleti

szervezetek, ideológia-gyártók, politikusok stb.) milyen érdekérvényesítési képességgel rendelkeznek.⁸

Közvetlenül természetesen az integrációs ideológiák váltják ki a tényleges integrációs folyamatokat. A humanista érvek, a politikusok teljesítési és szereplési vágya, a fogyatékosok és szüleik igénye, hogy „történjék már valami”, a tudomány bizonyítékai azzal kapcsolatban, hogy a szeparált iskolai és egyéb intézmények izolációhoz és szegregációhoz vezetnek – ezek mind létező mozgató erők a szeparáció megszüntetése irányában. Ugyanakkor ezek az ismeretek, érvek és értékek, amelyek az ideológiákban megjelennek régen is megvoltak, de csak akkor válnak ténylegesen hatékonyvá és váltanak ki tartós eredményekre vezető valódi változásokat, ha „helyzet van”, azaz a reális társadalmi (esetünkben demográfiai és iskola-szervezeti) okok kikövetelik a változtatást.

Ha az integrációban érdekeltek az erősebbek, akkor integráció lesz, ha a szeparációban érdekeltek az erősebbek, akkor szeparáció lesz – ha török, ha szakad. Egyaránt bekövetkezhet az integrációs és a szeparációs cunami. Azért hasonlítjuk ezt az átrendeződési hullámot cunamihoz, mert kompromisszumokat nem ismerően, viharos sebességgel, központilag magindított kampányok keretében ömlik rá az oktatás aktuális rendszerére, felborítva a *status quo*-t, pusztítóan, és csak reményét nyújtva annak, hogy az oktatás természetes rendje a vihar elmúltával regenerálódjon.

Ma éppen az integrációs cunami korát éljük. Évek óta csökken az általános iskoláskorú gyerekek száma, normál iskolák sorát zárják be vagy karcsúsítják, ami ellen a normál iskolák úgy is próbálnak védekezni, hogy nyitottá válnak a korábban be nem fogadott fogyatékos és néhány egyéb SNI-gyerekek befogadására.⁹

Ahogy mindezek a hullámok lezajlanak, az azzal is együtt jár, hogy folyton új fogyatékosági, fogyatékosügyi kategóriák keletkeznek vagy újakkal cserélik le a régieket, hiszen valahogy fogalmilag is alá kell támasztani a történeteket.

A szeparációs (eltaszítási) hullám idején váltak megszokottá az olyan fogalmak, mint a „más fogyatékoság”, a „tanulásban akadályozottság”, a „hiperaktivitás”, az „autisztikusság”, a „diszesek”, sajátos nevelési igényűek (SNI).¹⁰

Az integrációs hullám domináns fogalmai az „inklúzió”, a „társadalmi

⁸ Az ideológiák szinte soha nem a fogyatékos emberektől származnak, ennek okait és következményeit egy külön vizsgálatban és tanulmányban kell majd elemezni.

⁹ A normál általános iskola „gyermekszerezéséről” számol be egy interjúalany a következő beszélgetés részletben: „Lalika pedig valamilyen szülés körüli bonyodalom miatt lett sérültté. Amikor beszélgettem vele, egész jól feltalálta magát, de úgy általában negyedikes szinten mozogtak a tantárgyi ismeretei. Viszont megmenti az osztályt, együtt marad a tantestület, kétszeres finanszírozást kap az iskola – tehát pillanatok alatt megszületett a döntés: Lalika a miénk” (in: Szilágyi 2004, 157).

¹⁰ „Az elmúlt 4 tanév során a teljes általános iskolás népességben belül évről évre több fogyatékosot regisztráltak: 2001/2-ben a tanulók közel 4,8 százaléka, 2002/3-ban 5,3 százaléka, 2003/4-ben 5,9 százaléka és 2004/5-ben 6,3 százaléka rendelkezett valamilyen fokú és formájú fogyatékosággal. Az értelmi fogyatékosnak nyilvánított tanulók számának 4 év alatti 9 százalékos csökkenése mellett ugyanis két kategóriában – diszlexia és egyéb részképesség zavar, súlyos magatartási, tanulási zavar – ugyanezen idő alatt nagyjából háromszorosára emelkedett az általános iskolások száma” (Keller – Mártonfi, 402).

befogadás”, „esélyegyenlőség”. A fogyatékosból „fogyatékos személy”, „fogyatékossgal élő személy” stb. lesz. Ma már nincsenek debilis, imbecillis vagy idióta személyek, bár vakok, siketek, mozgássérültek még talán vannak.

De kiket is fogad(na) be ma valójában a normál iskola? A ténylegesen fogyatékos (organikusan sérült) tanulók jó részét szívesebben, mint a többi SNI-t. Mert miközben növekszik a normál iskolákban tanuló fogyatékos gyerekek száma, rohamosan emelkedik a szeparált gyógypedagógiai iskolákban tanuló (bizonyítottan nem értelmi fogyatékos), a „tanulásban akadályozott”, javarészt cigány gyerekeké is. A befogadás és a kirekesztés tehát párhuzamosan zajlik.¹¹

Mik voltak ebben a tekintetben az elmúlt évtizedek fő áramlásai?

- A szeparációs hullám idején a fogyatékos és a gyenge tanulmányi teljesítményű, de nem értelmi fogyatékos, nagyrészt cigány és/vagy szegény gyerekeket (a „zűrőseket”) áttelepítették a „kiszegítő” (gyógypedagógiai) iskolákba a *fogyatékosok* mellé, és feltalálták a SNI kategóriáját (Bánfalvy 2006).

- Jelenleg a fogyatékosok egy részét (főleg, akik „rendes fogyatékosok”, azaz „jó” családi háttérrel rendelkeznek) áttelepítik a szeparált, fogyatékosokat képző kiszegítő iskolákból a normál iskolákba, a „normál tanulók” közé – az integráció jelszava mellett.

- A „zűrősek”, azaz a „rossz” családi háttérű, cigány és/vagy szegény, nem fogyatékos gyerekekkel cserélődik le a szeparált – az eredeti intenciók szerint az enyhe fokban értelmi fogyatékosokat képző, gyógypedagógiai kiszegítő iskolák tanulónépessége¹² – őket nevezik el „tanulásban akadályozottaknak”, „más fogyatékosoknak”, „SNI-nek”, „diszeseknek” stb.¹³ Ők kerülnek a „zűrős fogyatékosok” mellé a szeparált iskolákban.

- Az eredetileg az enyhe fokban értelmi fogyatékosok képzésére kialakított kiszegítő iskolákba (az alulról jövő gyermekszerezés másik szintjén) bekerülnek a nem fogyatékos SNI-gyerekek közé az addig külön intézményben tanuló közepesúlyos értelmi fogyatékos gyerekek. (Az in-

11 A kirekesztődésben gyakran szerepet játszanak az érintett, rossz szociális helyzetű, gyakran cigány szülők is, akik – élve a szabad iskolaválasztás jogával – előnyösebbnek vélik azt, ha gyerekeik a viszonylag alacsonyabb követelményeket támaztató, a családtól kevesebb részvételt igénylő, egyébként is cigány gyerekekkel benépesített, esetleg a lakóhelyükhöz is közelebb eső speciális iskolákba vagy osztályokba járnak, ahol ráadásul az így SNI-nek nyilvánított gyerekek ingyenes étkezési és tankönyv ellátásban is részesülnek.

12 Ezt könnyebbé tette a korábbi 70 IQ értékű fogyatékosná minősítési határnak a gyakorlatban végbement felemelése: „Az elmúlt években megszigorodtak azok a szabályok, amelyek alapján a szakértői bizottság dönthet az enyhe értelmi fogyatékossga kérdésében. Az 1999-ben módosított 14/1994. (VI. 24.) MKM rendelet szigorításokat tartalmaz arra nézve, hogy a gyermekek csak indokolt esetben kerülhessenek speciális tantervű iskolákba. E rendelkezések felülvizsgálatra és további szigorításra szorultak. Bár a fogyatékosnak minősítést szigorú orvos-diagnosztikai szempontok teszik lehetővé, az enyhe fokban értelmi fogyatékossga minősítés általánosan elfogadott 70 IQ-pontos határát újra meg kell erősíteni. A jelenlegi rendszerben a Szakértői Bizottságok adatai szerint ma 86-os IQ-pont az a határ, amikor még fogyatékosnak minősítenek valakit.” (<http://www.om.hu/> Utolsó Padból Program)

13 „Míg az 1974/75-ös tanévben durván minden negyedik speciális iskolába járó tanuló volt roma, addig ez az arány az elmúlt két évtizedben folyamatosan emelkedett, az 1992-es iskolastatisztika már 42 százalékos arányról számolt be, ... azóta 50 százalék fölé emelkedett. Jelenleg nagyjából minden ötödik roma gyerek kiszegítő osztályban tanul” (Keller – Mártonfi, 401).

tegrációnak ezt a továbbgörgetett típusát itt csak megemlítjük, de részletesen nem tárgyaljuk.)

Az integrációs folyamatban tendencia keletkezik abban az irányban, hogy – egy sajátos helycserés mozgásban – az addig szeparált fogyatékos gyerekek a normál gyerekekkel egy iskolába kerülnek, és helyüket a szeparált intézményekben az addig integrált „zűrös” (úgynevezett „szociálisan hátrányos helyzetű”) tanulók és a súlyos fogyatékosok töltik be.¹⁴

Mindez legtisztábban az egykor „kisegítő iskolának”, ma „eltérő tantervű iskolának” nevezett alapfokú oktatási intézmények (amelyek eredetileg az enyhe értelmi fogyatékosnak nyilvántartott gyerekek túlnyomó többségét voltak hivatva képezni) esetén mutatható ki. A kisegítő iskolák a szegények, a cigányok és a középsúlyos értelmi fogyatékosok vegyes iskoláivá válnak, tanulók között magasba szökik a nem fogyatékos, de SNI minősítésű (nem organikus hátterű vagy szociális hátrányokból adódó tanulási alulteljesítő)¹⁵ tanulók száma és aránya. Vannak, akik ezt a sikeres iskolai integráció szép példájának tekintik, ám véleményem szerint ez csoportos kirekesztés, ez az iskola a pedagógiai kontraszelekció (társadalmi szelekció) olyan iskolapéldája, amelyekben *a szelekciós folyamat az egyes iskolatípusok önvédelmi gyermekszervezési tevékenysége mechanizmusain keresztül valósul meg.*

Az iskolai integrációs és szeparációs hullámok – miközben a demográfiai, az iskola-szervezeti okok és az ezeket megtámasztó ideológiák a közvetlen mozgatók – összefüggenek a társadalom egészének változásával is. A rendszerváltás óta zajlik Magyarországon az általános társadalmi kizorítási folyamat, a társadalom polarizálódása, a „kétharmados társadalom” létrejötte. Ebben a folyamatban sem a cigányok, sem a szegények, sem pedig a fogyatékosügy – amely már korábban is összemosódott az előzőekkel, és ennek miéjtje is „megérne egy misét” – nem tudta megvédeni az érdekeit. A cigányok és/vagy szegények tömegesen kerültek ki a normál iskolákból,¹⁶ ezáltal pedig a normál társadalomból is. A fogyatékosok és a gyógypedagógusok pedig a gyógypedagógiai iskolarendszer rohamos eróziójának lehetnek tanúi, ami redukálja a fogyatékosok szakszerű képzésének lehetőségeit. Nem betagolódnak a fogyatékos gyerekek a normál iskolába, hanem kitagolódnak a gyógypedagógiából.¹⁷

Ennek az erózióknak egyszerre oka, következménye és szimptomája a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola önállóságának felszámolása.

Végezetül, az integráció értelmét és lehetőségeit illetően idézzük Lányiné véleményét: „Társadalmunkban ma csökken a gyermeklétszám,

14 A dolog ennél persze komplikáltabb. Lásd erről: Ladányi – Csanádi – Gerő 1996(a) és 1996(b); Bánfalvy 2006

15 Az OECD kategóriarendszerben B és C típusúak. Lásd erről Bánfalvy: 2008 in Bass 2008 és Csányi 2008

16 „Míg 1988/89-ben még mintegy 32 500 enyhe értelmi fogyatékosnak minősülő gyermeket képeztek a speciális alapfokú iskolák, 1990 és 1999 között a kétszáz ezerrel csökkenő általános iskolai populációhoz képest a kisegítő tagozatokon tanulók száma 1700-zal nőtt.” (Keller – Mártonfi, 402)

17 A folyamat más fejlett országokban is hasonlóan zajlik le. Lásd erről: Harry 2007

TANULMÁNYOK

ez kihat a fogyatékos gyermekek arányára is, ezzel együtt nő az integráltan tanulók száma, tehát a gyógypedagógiai iskoláknak átgondolt koncepciót kell kialakítaniuk arra nézve, hogy a sajátos nevelési igény kielégítését biztosító szolgáltatások hogyan szervezhetők meg. Nem gondolom, hogy fölöslegessé válna az a gyógypedagógus gárda, aki ma az országban működik. Azt is nagyon fontosnak tartom, hogy a társszakmákkal szorosabb legyen a kapcsolatépítés, igazi párbeszéd, termékeny kooperáció jöjjön létre. Erre vannak jó példák, látunk az országban olyan helyeket, ahol mindezt megpróbálják megvalósítani. Én magam integrációpárti vagyok, de azt gondolom, hogy az az integráció jó, ami nem politikai eszközökkel, felülről elhatározott szándékok szerint csak rendeletekkel vagy törvénykezési úton kényszeríti ki az integrációt. Sokkal inkább feltételteremtéssel, fokozatos rákészüléssel kell ezt végezni. És, mint az élet minden területén, az a jó az embernek mint állampolgárnak, hogyha bármilyen ellátást igénybe akar venni, akkor választási lehetősége legyen. Legyen a fogyatékos gyermekek szüleinek és a gyógypedagógus-és pedagógusközösségeknek is ebben választási szabadságuk. A gyógypedagógiai iskolák átalakuló funkcióikkal biztosítsák a sajátos nevelési igényű gyermekek professzionális ellátását, és segítsék elő a hatékony integrációt.” (Lányiné in Bánfalvy et al. 2006, 101)

Irodalom

- Ainscow, Mel (1999): *Understanding the Development of Inclusive Schools*. London: Routledge Falmer.
- Akadálypályán. Sajátos nevelési igényű tanulók a középfokú iskolákban. Budapest, Sulinova, 2007.
- Az integráltan nevelt-oktatott fogyatékos tanulók helyzete, Budapest, OKI PTK, 2000.
- Balázs János – Bass László (2005): „Gyógypedagógus pályatükör”. A gyógypedagógusok pályautja és társadalmi helyzete. Szociális Munka, 3. 3–17.
- Bass László (szerk.) (2008): Amit tudunk és amit nem az értelmi fogyatékos emberek helyzetéről Magyarországon. Budapest, Kézenfogva Alapítvány.
- Bánfalvy Csaba (2006): Gyógypedagógiai szociológia. 3. kiadás, Budapest ELTE BGGYFK.
- Bánfalvy Csaba (2008): Az értelmi fogyatékos személyek néhány szociológiai jellemzője. In Bass László (szerk.), 53–74.
- Bánfalvy Csaba (szerk.) (2008): Az integrációs cunami. Budapest, ELTE BGGYFK – Eötvös kiadó .
- Bánfalvy Csaba – Szauder Erik – Zászkaliczky Péter (szerk.) (2006): Gyógypedagógus történetek. Budapest ELTE BGGYFK.
- Bürli, A. (2004): Liens entre la pédagogie spécialisée et la pédagogie interculturelle: sont-elles des soeurs, des cousines, ou de simples relations? In: CDIP (szerk.): Le parcours scolaire et de formation des élèves immigrés et «faibles» performances scolaires. Berne: CDIP (Etudes et rapports 19B).
- Children and disability in transition in CEE/CISs and Baltic states. UNICEF, 2005.
- Czeizel Endre – Lányiné Dr. Engelmayer Ágnes – Rátay Csaba (1978): Az értelmi fogyatékosok kóreredete a „Budapest-vizsgálat” tükrében. Budapest, Medicina.
- Csányi Yvonne (2000): A speciális nevelési szükségletű gyermekek és fiatalok integrált nevelése-oktatása. In: Illyés (szerk.), 377–408.

- Csányi Yvonne (2008): Új utak és törekvések az SNI-tanulók oktatása terén. In Bánfalvy (szerk.), 65–74.
- Florian, Lani (2007a): Introduction. In Florian (szerk.), 1–4.
- Florian, Lani (2007b): Reimagining special education. In Florian (szerk.), 7–20.
- Florian, Lani (szerk.) (2007): *The SAGE Handbook of Special Education*. SAGE, London – Thousand Oaks – New Delhi.
- Geoffroy, Guy (2005): La scolarisation des enfants handicapés: Loi du 11 février: Conséquences sur les relations entre les institutions scolaires et médico-sociales. 2005. <http://lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/054000741/0000.pdf>
- Halász Gábor – Lannert Judit (szerk.) (2003): Jelentés a magyar közoktatásról. 2003. Budapest, Országos Közoktatási Intézet.
- Halász Gábor – Lannert Judit (szerk.) (2006): Jelentés a magyar közoktatásról. 2006. Budapest, Országos Közoktatási Intézet.
- Harry, Beth (2007): The disproportionate placement of ethnic minorities in special education. In Florian (szerk.), 67–84.
- Hegarty, Seamus (1994): *Educating children and young people with disabilities. Principles and Review of Practice*. UNESCO.
- Illyés Sándor (szerk.) (1984–1990): *Nevelhetőség és általános iskola. I–IV*. Budapest, OKI.
- Illyés Sándor (szerk.) (2000): *Gyógypedagógiai alapismeretek*. Budapest, ELTE BGGYFK.
- International consultation on early childhood education and special educational needs. UNESCO, 1997.
- International Standard Classification of Education (ISCED), UNESCO, 1997.
- Keller Judit – Mártonfi György (2006): Oktatási egyenlőtlenségek és speciális igények. In Halász – Lannert (szerk.), 377–412.
- Kópatakiné Mészáros Mária (2004): Közben felnő egy elfogadó nemzedék. Új Pedagógiai Szemle, február.
- Ladányi János – Csanádi Gábor – Gerő Zsuzsa (1996a): A „megszüntetve megőrzött gyógyó”. A kisegítőiskola egy nyomonkövetéses vizsgálat tükrében. Kritika, július, 8–11.
- Ladányi János – Csanádi Gábor – Gerő Zsuzsa (1996b): Elkülönített gyógypedagógiai képzés vagy gyógypedagógiai integráció. Kritika, december, 47.
- Meijer C. J. W. (szerk.) (2003): *Special Education across Europe in 2003. Trends in provision in 18 European countries*. European Agency for Development in Special Needs Education, November. www.european-agency.org
- Nind, Melanie – Cochrane, Steve (2002): “Inclusive curricula? Pupils on the margins of special schools”, *International Journal of Inclusive Education* 6(2). 185–198.
- OECD. *Transforming disability into ability: Policies to promote work and income security for disabled people*. Paris: OECD. 2003.
- Overcoming Exclusion through Inclusive Approaches in Education. UNESCO, 2003.
- Papp Gabriella (2001): *Tanulásban akadályozott gyermekek a többségi általános iskolában*. Doktori disszertáció. Budapest, ELTE.
- Payet, Jean-Paul (2002): *Mondes et territoires de la ségrégation scolaire*. Programme Mixité, ARIESE-RESEAU.
- Perlusz Andrea (2000): *A hallássérült gyermekek integrációja*. Budapest, ELTE BGGYFK.
- Perlusz Andrea (szerk.) (1995): *Fogyatékos gyermekek integrált nevelése hazai kísérletek tükrében*. Budapest, BGGYTF.
- Réthy Endréné (2000): Integrációs törekvések Európában. *Szociális Munka*. 1. 9–22.
- Review of the Present Situation in Special Needs Education. UNESCO, 1995
- Riddell, Sheila (2007): A sociology of special education. In Florian (szerk.), 35–45

TANULMÁNYOK

- Salné Lengyel Mária – Kőpatakiné Mészáros Mária (2001): Az együttnevelés jelenlegi helyzete. *Fejlesztő Pedagógia*. 3.
- Salné Lengyel Mária – Kőpatakiné Mészáros Mária (2001): Fogyatékos tanulók helyzete az ezredfordulón. *Új Pedagógiai Szemle*. 7–8.
- Slee, Roger (2007): Inclusive education as a means and end of education? In Florian (szerk.), 160–173.
- Special Needs Education – Statistics and Indicators. OECD, 2000.
- Special Needs Education in Europe. Thematic publication. January 2003, European Agency for Development in Special Needs Education. www.european-agency.org
- Szilágyi Gyula (2004): *Megbukott az iskola?* Budapest, Osiris.
- The International Classification of Impairments, Disability and Handicaps. WHO, 1980.
- The International Classification of Functioning, Disability and Health. (Vol –10), WHO, 2001.
- Tomlinson, Sally (1982): *A sociology of special education*. London, Routledge Kegan and Paul.
- Winzer, Margaret, A. (2007): Confronting difference: an excursion through the history of special education. In Florian (szerk.), 21–33.

HALMOS SZILVIA

Fizikai akadálymentesítés a munka világában

A fogyatékossgal élő személyek teljes társadalmi integrációja a teljes körű (fizikai, jogi, gazdasági és szociálpszichológiai) akadálymentesítés útján valósulhat meg. A tanulmányban a munkahelyi fizikai akadálymentesítés nemzetközi és magyar követelményrendszerét mutatom be. Az Egyesült Államok, az Európai Közösség és az ENSZ vonatkozó joganyaga az akadálymentesítés főfogalmán belül olyan részfogalmakat definiál, mint „hozzáférhetőség”, „ésszerű alkalmazkodás”, „egyetemes tervezés”. Jól elkülönül ezektől az „előnyben részesítés” fogalmi köre, amely sosem képezi az akadálymentesítési kötelezettségek részét. A párhuzamos magyar jogszabályokkal való összehasonlítás kimutatja, hogy hazánkban hiányzik a nyugatihoz hasonló következetes fogalmi rendszer. Így a munkahelyi akadálymentesítési kötelezettségek tartalma behatárolhatatlan, ami súlyos elméleti és gyakorlati következményekhez vezet.

1. Bevezetés

1.1 Az akadálymentesítés elméleti fogalma és dimenziói

Az „akadálymentesítés” szó hallatán az embernek általában a rámpák, a széles ajtók, a lekerekített járdaszegélyek jutnak eszébe. Ha környezetünkben ezek az építészeti elemek jelen vannak, örömmel nyugtázzuk, hogy mégiscsak fogyatékosbarát területben, városban, társadalomban élünk, hiszen megtörtént az akadálymentesítés. De vajon beérhetjük-e ennyivel? Mikor mondhatjuk, hogy valóban a fogyatékossgal élő emberek integrációjára kész társadalomban élünk, vagyis mikor valósul meg a teljes akadálymentesség?

Az akadálymentesség-fogalom valódi jelentésének feltárásához először is az „akadály” szót kell definiálnunk. *Akadályként* foghatunk fel minden olyan, a fogyatékossgal élő emberen kívül eső tényezőt, amely gátat szab annak, hogy a többségi társadalom tagjaihoz képest egyenlő

esélyekkel vehessen részt a társadalmi élet minden szegmensében. *Teljes akadálymentességről* tehát akkor beszélünk, ha mindenfajta ilyen akadályt sikerül elhárítani, és így fennállhat az egyenlő esélyű társadalmi részvétel lehetősége. Az akadályok sokfélék lehetnek – az elméleti kezelhetőség céljából érdemes tehát csoportokba sorolni őket: az akadályok rendszerének négy dimenzióját azonosíthatjuk.

a) *Fizikai akadálymentesség*. Ez a fogalom magában foglalja az akadálymentesség klasszikus értelmét, azaz az *épített környezet* konform kialakítását (a tételes jog és a szakirodalom gyakran csupán ezt érti „fizikai akadálymentesítés” alatt) valamint az *információs és kommunikációs* („*infokommunikációs*”) *akadálymentességet*, azaz az információnak a fogyatékos személy számára hozzáférhető, érthető megjelenítését. Ez utóbbi követelmény gyakran az épített környezet megfelelő adaptációjában áll (pl. hangjelzést kiadó közlekedési lámpák felszerelése), de sok esetben egyáltalán nem jár az épített környezet megváltoztatásával, hanem más, személyi-tárgyi feltétel biztosításával érhető el (pl. jeltolmács alkalmazása, alternatív és augmentatív¹ kommunikációs eszközök igénybevétele).

b) *Jogi akadálymentesség*. A jogi akadálymentesítés akkor valósul meg, ha a jogrendszerből kiiktatjuk azokat a jogintézményeket, amelyek bármilyen módon korlátozzák a fogyatékos személyek integrációját (pl. a gondnokság alá helyezett személyek jogainak túlzott megnyirbálása). Jogágak szerint tovább differenciálhatunk, és beszélhetünk *alkotmányjogi, szociális jogi, polgári jogi, munkajogi* stb. akadálymentességről.

c) *Gazdasági akadálymentesség*. Egy ország nemzetgazdasága akkor válhat akadálymentessé, ha foglalkoztatáspolitikai, szociálpolitikai, adópolitikai stb. berendezkedése nem gátolja, hanem elősegíti a fogyatékos személyek társadalmi részvételét, foglalkoztatását. A munka világában ez azt jelenti, hogy a munkáltatókat gazdaságpolitikai eszközökkel érdekeltté kell tenni a fogyatékos személyek foglalkoztatásában. Sajnos egy nem megfelelően kialakított foglalkoztatáspolitikai struktúra akár a motiváló tényezők ellen is hathat a munkáltatókra, s mint ilyen, maga is gazdasági akadályt jelenthet.

d) *Szociálpszichológiai akadálymentesség*. A fogyatékossgal élő emberek munkára való alkalmasságát, munkavégzését rengeteg negatív sztereotípiára övezi. Személyük és munkájuk diszkriminatív leértékelése általános a versenyorientált munkaerőpiacon. A munkáltatókat és a munkatársakat egyaránt előítéletek befolyásolják (ill. e két szereplő is befolyásolja egymást), az esetleges ügyfeleket, de gyakran magukat a fogyatékos személyeket is, akikben ennél fogva gyakran meg sem születik vagy elhal a munkára való hajlandóság. E hibás társadalmi attitűdök leépítése eredményezné a szociálpszichológiai akadálymentességet.² A fejlődés útja az lenne, ha a fogyatékkal élő személyeket is érintő döntéseket az ő egyenrangú részvételükkel, de legalábbis az ő szempontjaikat is figyelembe véve hoznák (*mainstreaming-elv*).

¹ Értelmi sérült emberekkel való kommunikációra alkalmas, egyszerű ábrák felhasználásán alapuló közlésmód.

² E témához ld. még: Nemes (2007)

1.2 Az akadálymentesítés elméleti jelentősége

A fenti elméleti fogalmak megértése után látható be, hogy az akadálymentesítés miért kulcsfogalom – s ilyen módon miért kardinális kérdés a helyes értelmezése – a fogyatékos személyek társadalmi integrációja szempontjából. Tekintsük át a következő logikai okfejtést:

1. Végcél: a fogyatékossgal élő személyek teljes *integrációja* a többségi társadalom életében való részvétel terén.

2. Minden olyan tényezőt *akadály*nak tekintünk, amely az integrációt gátolja.

3. Az akadályokat – a megfelelő kezelésmód meghatározása érdekében – négy dimenzióba soroljuk, s adott esetben ezeken belül is *osztályozzuk* aszerint, hogy milyen tudományág, tudományterület-részterület stb. adhat megoldást az adott akadálytípus felszámolására. Le kell szögezni, hogy egy-egy akadály természetének félreismerése súlyosan diszfunkcionális kezelésmódokat, társadalmi konfliktusokat, erkölcsi és anyagi veszteségeket eredményezhet (pl. ha kizárólag a jog eszközeivel kívánunk visszaszorítani egy alapvetően szociálpszichológiai defektust, vagy az állam foglalkoztatáspolitikai lépésekkel igyekszik helyettesíteni hiányzó jogszabályi rendelkezéseket).

4. Az akadályok elhárításának különböző *eszközei* lehetnek, melyeknek meghatározása tehát az adott tudományterület feladata. Maga a jogtudomány is több jogágban, többféle szabályozási modellel kínál megoldásokat az akadályok – és nemcsak a jogi akadályok! – felszámolására. A tanulmány során látni fogjuk, hogy a világon terjedőben van a diszkriminációtilalomra épülő egyéni esetkezelés „akadálymentesítési” modellje, de ezek mellett léteznek más megoldáskeresési gondolatmenetek is (pl. Dánia eredeti, kollektív esetkezelésre épülő fogyatékossgápolitikája).

1.3 A tanulmány áttekintése

Jelen dolgozatban a fizikai akadálymentesítés követelményrendszerét fogom megvizsgálni a nemzetközi és a hazai sztenderdek szerint. Látni fogjuk, hogy bár a magyar jogalkotás az akadálymentesítést a nyugati eredetű antidiszkriminációs jogalkotási szemlélet jegyében igyekszik jogilag megragadni, az angolszász-európai jogi definíciók átültetése csak csökevényesen sikerült, mind a jogi normákban, mind a jogalkalmazásban. Elsőként az akadálymentesítésről úttörőként fogalmat alkotó Egyesült Államok vonatkozó joganyagát fogom bemutatni, majd az amerikai gondolatkeret szorosán követő európai közösségi normaanyag vizsgálata következik. Ezt követően a szintén hasonló fogalmi alapokon nyugvó, ám mind területi, mind tárgyi hatályában jóval nagyobb ívű nemzetközi jogforrást, az ENSZ vonatkozó konvencióját elemzem. E nemzetközi környezet tükrében következik végül a magyar szabályozási és gyakorlati helyzet felvázolása és értékelése.

2. A fizikai akadálymentesség és a kapcsolódó fogalmak az Egyesült Államokban

2.1 Az amerikai antidiszkriminációs jogfejlődés jellemzői és jelentősége

Az elméleti értelemben vett és a fentiekben kifejtett jelentéstartalmú akadálymentesség az egyes nemzeti jogrendszerekben és nemzetközi jogi jogforrásokban – mind a kötelező erejű, mind a puha jogi normákban – különböző jogi terminusokban ölt alakot. Ezek közül – természetesen a teljesség igénye nélkül – elemzek néhányat, amelyek globálisan vagy regionálisan, megnevezés és tartalom szempontjából elterjedtek.

Az alapvető fogalmak nemzetközi kutatásához a fogyatékoságügyi antidiszkriminációs jogalkotás alfájához, azaz az Egyesült Államok fogyatékoságügyi jogszabályaihoz kell visszanyúlnunk, mely a fogyatékkal élő emberek esélyegyenlőségének előmozdítására szolgáló nemzetközi jogi, európai jogi szabályozási rendszer és nagyjából az egész nyugati világ vonatkozó nemzeti jogalkotásának előképe.³ Ez a megállapítás nem jelenti egyben azt, hogy az Egyesült Államok antidiszkriminációs joga tökéletes, és mintaként feltétlenül követendő megoldásokat jelenít meg – diszfunkcionális intézményeire a későbbiekben még utalni fogok –, azonban a nemzetközi szintéren kifejtett termékenyítő hatása tagadhatatlan.

2.2 A hozzáférhetőség fogalma

A legkorábbi, akadálymentesítésre vonatkozó jogi norma a többször módosított *Architectural Barriers Act of 1968* (a továbbiakban: ABA). Az ABA kulcsfogalma a „hozzáférhetőség” („accessibility”). A fizikai hozzáférhetőség követelményét olyan épületekre, építményekre terjeszti ki, amelyeket szövetségi pénzből terveznek, építenek, módosítanak vagy adnak bérbe. A hozzáférhetőség tehát első lépésben csak az épített környezet akadálymentesítésére vonatkozott, és csak a szövetségi szintű közszférabeli jogalanyokat kötelezte. A törvény végrehajtása azonban nem ment automatikusan, ezért 1973-ban, a *Rehabilitation Act* egy szakértői testületet hozott létre arra a célra, hogy megalkossa és folyamatosan fejlessze a Hozzáférhetőségi Irányelveket. Ugyanez a testület bírálja el a hozzáférhetőség követelményének sérelmével kapcsolatos egyéni panaszokat is.⁴ Ez a jogszabály-végrehajtási módszer (szakértői testület létrehozása a technikai szabályok megalkotására és a panaszkezelésre) modell-értékűnek tekinthető az amerikai emberi jogi normák érvényesítése terén.

A hozzáférhetőség jogi definícióját tehát nem az ABA-ban, hanem a Hozzáférhetőségi Irányelvekben találjuk. Hozzáférhetőnek minősül egy telek, épület, építmény illetőleg ezek egy része, ha megfelel az irányelvben foglalt szabványnak, és egy fizikai fogyatékosággal élő személy szá-

³ Degener, Quinn (2002) 4. o.

⁴ <http://www.access-board.gov/ada-aba/summary.htm>

mára megközelíthető, bejárható, használható. Jól kivehető ebből a definícióból, hogy mindössze a testileg akadályozott emberek mozgásban való korlátozottságára kíván reflektálni. Az egyéb fogyatékoságok okozta hozzáférhetőségi orvosolása nem törvényi cél.

A hozzáférhetőség e szztenderdjét az idők során más jogszabályok bővítették. Ezek közül a következő jelentős állomás a *Rehabilitation Act* módosítása (1998), mely a szövetségi szintű kormányzati aktorok programjaihoz és szolgáltatásaihoz való hozzáférhetőség követelményeit fektette le (tehát már nemcsak az épületek átalakításáról szól). A törvény másik fontos újítása által az akadálymentesítés az információáramlás és a kommunikáció területére lépett be: szövetségi szervezeteknek biztosítaniuk kell, hogy minden, általuk kezelt elektronikus és információs technológia a közszféra minden emberének és alkalmazottjának hozzáférhető legyen, amennyiben ez nem okoz *aránytalan terhet* („*undue burden*”). A hozzáférhetőség e követelményrendszerének kialakításáért, fejlesztéséért, az e téren való másodlagos normaalkotásért (technikai szabályok) valamint a panaszkezelésért szintén a korábbiakban említett szakértői testület felel.

Az infokommunikációs akadálymentesítés fő dokumentuma az 1996-ban kibocsátott *Telecommunication Act*, amelynek 255. szakasza az infokommunikáció területén a hozzáférhetőség követelményét magánjogi jogalanyokra (a gyártókra) is kiterjeszti.

2.3 Az ésszerű alkalmazkodás fogalma

A hozzáférhetőség jogi követelményeinek kiegészítését, és az elméleti értelemben vett akadálymentesség új perspektíváit foglalja magában a fogyatékoságügyi antidiszkriminációs jogalkotás sarokköve, amely alapjaiban határozza meg a későbbi amerikai és európai esélyegyenlőségi jog alakulását, szabályozási szemléletét is: az *Americans with Disabilities Act* (1990), (a továbbiakban: ADA). Az ADA túllép a szektorális jogszabályalkotás módszerén, és az élet több területét átfogva írja elő a fogyatékkal élő emberek vonatkozásában a diszkrimináció tilalmát. Az ADA személyi/szervi hatálya kiterjed mind a közszféra (immár a szövetségi szint alatti szférák), mind a magánszféra alanyaira, jóllehet némileg eltérő követelményeket támaszt irányukba. Az ADA mellett szintén egy szakértői testület működik, amely külön Technikai Szabályzatot tesz közzé, és frissít folyamatosan. A végrehajtási módszer tehát igen hasonló a hozzáférhetőség szabályainál látottakhoz.

Az ADA azonban nemcsak a kötelezettek, illetve a kötelezettségek körének bővítésében mondott újat a meglévő jogszabályokhoz képest, hanem úgy is fogalmazhatunk, hogy a kötelezettségek mélységében is gyökeres változást hozott azáltal, hogy antidiszkriminációs perspektívába helyezte az akadálymentesítés témakörét. Újabb, az akadálymentesítés témakörébe tartozó fogalmat vesz ugyanis át: az „*ésszerű alkalmazkodás*” („*reasonable accommodation*”) kategóriáját. Ez a fogalom a törvény „Foglalkoztatás” (I.) címében jelenik meg. Az ésszerű alkalmazkodás a jogszabály szavaival (sec. 101 [9]) magában foglalhatja egyfelől azt, hogy a munkavállalók által már használt, meglévő berendezések könnyen hoz-

záférhetővé és használhatóvá váljanak a fogyatékkal élő munkavállalók számára; másfelől a munka átszervezését, eszközök beszerzését, illetve átalakítását, képzési anyagok megfelelő átalakítását, szakképzett fordítóról vagy tolmácsokról való gondoskodást, és más, hasonló intézkedéseket a fogyatékkal élő egyénekhez való alkalmazkodás érdekében.

Az ésszerű alkalmazkodás hiánya a 102. szakasz b) (5) pontja értelmében az alábbiak szerint diszkriminációt valósít meg. A törvény teljes szankciós rendszerét vonhatja maga után az ésszerű alkalmazkodás megtagadása, akár már alkalmazott, akár állásra jelentkező fogyatékos személy vonatkozásában, amennyiben az illető ésszerű alkalmazkodással vagy anélkül képes lenne megfelelni az adott munkakör lényeges követelményeinek. A munkáltató megítélését kell megvizsgálni azzal kapcsolatban, hogy melyek egy munkakör lényeges követelményei – ha egy munkáltató írásban rögzítette ezeket a követelményeket az állás meghirdetése vagy a jelentkező meghallgatása előtt, a leírást irányadónak kell tekinteni a munkakör lényeges követelményeinek megállapítása szempontjából.

Vizsgáljuk meg ezt a fogalmi rendszert az akadálymentesség elméleti fogalmának tükrében. Megállapítható, hogy e cikk alapján már nemcsak a fizikai, hanem az értelmi vagy egyéb akadályozottsággal élő személyek is védelemben részesülnek. Az intézkedési kötelezettség továbbá nem korlátozódik a fizikai környezet akadályainak elhárítására, hanem bármilyen anyagi-szervezési lépés megtételére vonatkozik, melyeket csak példálódzóan sorol fel a törvény. Az intézkedési kötelezettség zsinórmértéke az *ésszerűség*, amely az angolszász *common law* rendszerében az esetjogi gyakorlat útján igen jól kimunkált jelentéstartalmú fogalom. Az ésszerű alkalmazkodás parttalan értelmezésének meggátolása tehát alapvetően a jogalkalmazók, bíróságok feladata. Az alkalmazkodási kötelezettség határait negatív oldalról is rögzíti a törvény: nem kell érvényesíteni azokat az intézkedéseket, amelyek az adott munkáltató működésére nézve aránytalan nehézséget („*undue hardship*”) jelentenének. Az aránytalan nehézség fogalmát az ADA példálódzó felsorolással részletezi (sec. 101 [10]) – ebben a körben figyelembe veendő a szükséges alkalmazkodás költségei, a munkáltató forrásai, üzemmérete, tevékenysége stb. Kiemelendő, hogy az aránytalan nehézség megállapításánál figyelembe kell venni, hogy milyen mértékű anyagi segítség igényelhető a különféle állami és magánkezelésű pénzalapokból, normatív vagy pályázati úton, a munkahelyi akadálymentesítés megvalósításához.⁵ A törvény mintegy vélelmezi, hogy a 15 munkavállalónál kevesebb embert foglalkoztató munkáltatók számára mindig aránytalan nehézség az alkalmazkodás, ezért ez utóbbiak kivételt képeznek az ADA személyi hatálya alól (sec. 101 [5]).⁶

Az ésszerű alkalmazkodási kötelezettség mibenléte tehát minden esetben az adott helyzethez igazodik. Az ADA végrehajtását ellenőrző szak-

⁵ Wendt, Slonaker (2007), 5. o.

⁶ Akadnak olyan tagállamok, amelyek kisebb üzemméretű munkáltatók számára is előírják az alkalmazkodási kötelezettséget. Vö.: Wendt, Slonaker (2007), 3. o.

értői testület időről időre frissített Végrehajtási Útmutatót⁷ bocsát ki az ésszerű alkalmazkodás és az aránytalan nehézség tartalmának kibontásának céljából, mely döntően befolyásolja a munkáltatók alkalmazkodási gyakorlatát. Ha jogvitára kerül sor, a bíróságok előtt is a legtöbb esetben sikerrel lehet hivatkozni az útmutatóban foglaltakra, ugyanakkor előfordul, hogy a bíróság az útmutató tartalmától eltérően határozza meg a munkáltatói kötelezettségeket.⁸

Az útmutató az ésszerű alkalmazkodás lehetséges változataira tesz ajánlást. A konkrét esetben a munkáltatónak a munkavállalóval együttesen kell meghatároznia, hogy hogyan alkalmazkodjék az adott üzem az adott munkavállaló speciális igényeihez. A munkáltatónak kötelező tárgyalásokat kezdeményeznie a munkavállalóval, ha erre vonatkozólag kérés érkezik hozzá egy, az ADA hatálya alá tartozó, vagy ilyennek vélt személytől. A munkavállalónak a munkáltató felhívására konkrétan meg kell jelölnie azokat az akadályokat, amelyek őt az adott foglalkozás lényeges követelményeinek való megfelelésben gátolják.⁹ A munkáltató ezek után egyeztetést kezdeményez az alkalmazkodás konkrét formájáról. Az egyeztetés során tárják fel a szóbanforgó munkakör lényeges követelményeit, és ehhez illeszkedve térképezik fel a kérelmező akadályoztatottságának természetét, valamint keresik a megfelelő adaptáció lehetőségét. A munkáltatót illeti a jog, hogy javaslatot tegyen az ésszerű alkalmazkodás megvalósítási formájára. Ha ez megfelelő és ésszerű, akkor a munkavállalónak ezt el kell fogadnia, nem támaszthat igényt további variációk kidolgozására. A munkavállaló azonban vitathatja az ajánlott módszer alkalmasságát. Az ésszerű alkalmazkodás megvalósítása után a munkáltatóra hárul még a munkahelyi szociális környezet adaptálása is: nevezetesen szükség szerint a kollégák felvilágosítása arról, hogy miért szükséges külön elbánásban (mindazonáltal jogosak az ezzel a tájékoztatási kötelezettséggel kapcsolatban felmerülő adatvédelmi agályok).¹⁰

Ami az ésszerű alkalmazkodás megvalósítására irányuló eljárás egészét illeti, megállapítható, hogy egy, a munkavállaló és a munkáltató kooperációjára építő, a felelősséget ésszerűen megosztó, részleteiben meghatározott algoritmusról van szó. Ez pedig valószínűleg alapvető jelentőséggel bír a törvényben foglaltak gyakorlati érvényesíthetőségének szempontjából. Egyfelől ugyanis az ADA-t súlyos kritikák érik a szakirodalomban, amiért a törvény alapján indult perek túlnyomó részében

⁷ *Enforcement Guidance: Reasonable Accommodation and Undue Hardship Under the Americans with Disabilities Act*, October 2002

ADA Technical Assistance Manual: Addendum, October, 2002;

Small Employers and Reasonable Accommodation, March, 1999

⁸ A 2002. évi új, módosított útmutató kiadására éppen egy Legfelsőbb Bírósági ítélet következtében kellett, hogy sor kerüljön: *U.S. Airways, Inc. v. Barnett* (00-1250) 535 U.S. 391 (2002) 228 F.3d 1105

⁹ *A Rask v. Fresenius Med. Care North America*, No. 05-1267, 2006 WL 3060143 (D. Minn. Oct. 26, 2006) ügyben a bíróság éppen azért utasította el a felperes keresetét, mert a felperes nem jelölte meg a munkáltató számára, pontosan milyen téren lenne szükséges alkalmazkodásra.

¹⁰ Hafén (2006), 3-4. o.

a felperes alulmarad (pl. a túl szűkre szabott személyi hatály miatt¹¹). Másfelől ugyanakkor empirikus kutatások tanúsítják, hogy az ésszerű alkalmazkodás az egyesült államokbeli munkáltatók legnagyobb részénél (80–90%) ténylegesen megvalósul.¹² Míg tehát az ADA a kikényszeríthetőség terén kudarcot vall, társadalmi szemléletet formáló funkciójában viszont kiemelkedően sikeres. Ennek valószínűleg fontos oka egyrészt az ésszerű és a munkáltató szempontjait, információigényét fokozottan figyelembe vevő végrehajtási rendszer, másfelől pedig a fentiekben felvázolt, az emberi kommunikációra, az érdekközösség aktív keresésére orientált felek közötti egyeztetési mechanizmus. Ezt követve nem okoz komoly gondot az olyan akadálymentesítési megoldások kialakítása, melyek mindkét fél számára kedvező eredményt hoznak. Ha tehát az akadálymentesítési esetek összességét egy jéghegynak tekintjük, ennek csak a csúcspontját képezik a jogi útra terelődő viták, e csúcson pedig kevés munkavállaló győzedelmeskedhet – a jéghegy talapzatán viszont általában a munkavállaló megelégedésére szolgáló megoldások születnek.

2.4 Az amerikai modell – az ésszerű alkalmazkodás és az előnyben részesítő intézkedések szerepe

Felidézve az 1. pontban felvetett problémát – a fogyatékos személyek akadályoztatottságát a társadalmi részvétel terén –, most már összefoglalhatjuk az amerikai akadálymentesítési jogi szabályozás – vagyis az e probléma feloldására irányuló joganyag – főbb, lényeges vonásait.

Az amerikai jogalkotó abból indul ki, hogy ha valakit fogyatékosága miatt hátrány ér, annak *egyéni* kell fellépnie jogainak érvényesítéséért. Pereskedésének jogszabályi alapja a diszkrimináció tilalma. A többi védett tulajdonsághoz képest különleges elem a diszkriminációs tényállások körében az ésszerű alkalmazkodás kötelezettségének elmulasztása. Az ésszerű alkalmazkodás előírásával a törvény a fogyatékoság kapcsán felmerülő hátrányok kompenzálásának kötelezettségét a fogyatékos emberekkel szerződő félre (munkáltatóra) telepíti. Tárgyi értelemben az alkalmazkodás tág és rugalmasan értelmezendő fogalom (azaz képes az eset körülményeihez igazodni), mértékének pedig az ésszerűség elve szab határt.

E klasszikus antidiszkriminációs koncepció tehát az individuális jogvédelem eszméjét helyezi középpontjába – vagyis eredeti értelmében *elutasítja a kollektív jog- és érdekvédelem*, azaz a megerősítő, pozitív, a fogyatékos embereket mint közösséget előnyben részesítő intézkedések („af-

11 Megjegyzendő, hogy a 2009. január 1-én hatályba lépett ADA-módosítás éppen a fogyatékoság szűk értelmezésű definícióját változtatta meg, pontosította. Az új norma gyakorlati érvényesüléséről a kézirat lezárásakor természetesen még nem lehet beszámolni.

12 Hoffmann (2007) 306–343. Ez a tanulmány számos más, empirikus kutatásokat összegző cikk eredményeit veti össze:

Bruyferre et al. (2003); Schartz et al. (2006);

ADA ANNUAL REPORT (Oct. 2005);

<http://www.doer.state.mn.us/odeo-ada/ad-tools/2005%20ADA%20Annual%20Report.pdf>

firmative actions”) formájában való esélykiegyenlítést. A társadalmi szolidaritás ebben a fent elemzett individualista kontextusban csak áttételesen, mindig az adott jogviszony két szereplőjének viszonylatában valósul meg, és nem alakul ki egy kockázatközösség a többletterhek hordozói (állami és magánmunkáltatók) között. Ez a nézet az ADA megszületése óta némileg módosult, de alapvetően még ma is elmondható, hogy a pozitív intézkedések (pl. kvóta-rendelkezések) nem férnek bele az Egyesült Államok ADA által karakterizált esélyegyenlőségi felfogásába.¹³

Más polgárjogi törvények időközben becsempésztek megerősítő intézkedéseket célzó rendelkezéseket a fogyatékos személyekről szóló joganyagba. A *Rehabilitation Act* 501. szakasza a szövetségi kormányzati szervektől megköveteli, hogy fogyanatosítsanak a fogyatékos személyek foglalkoztatását elősegítő, őket előnyben részesítő intézkedéseket. A kormány mára számos, a munka és a társadalombiztosítás világába való (re)integrációt segítő programot alakított ki a fogyatékkal élők számára.¹⁴

Az állam – munkáltató – (fogyatékos) munkavállaló háromszögben megvalósuló teherelosztás elveinek vizsgálatakor igen fontos tartalmilag különbséget tenni az *ésszerű alkalmazkodás* és az *előnyben részesítés* között. Mindkét intézkedéstípus magában foglalhat tehát tevőleges, aktív magatartást a kötelezett részéről, tehát az ADA alapján ésszerű alkalmazkodásra kötelezett személynek magának is költségekkel kell hozzájárulnia az öügyhöz, valamint idő- és munkaigényes eljárásokat kell vállalnia az alkalmazkodás érdekében. Előnyben részesítési kötelezettsége azonban nincs, csupán a fogyatékoságot mint önmagában álló hátrányt köteles figyelmen kívül hagyni, illetve megfelelően kompenzálni a munkáltatói döntéseknél, így megteremtve az esélyegyenlőséget az összehasonlítható helyzetben lévő, de nem akadályozott munkatársakkal. A legfontosabb következtetés mindebből: *az ésszerű alkalmazkodás nem előnyben részesítés*. Bár az alkalmazkodásban érintett dolgozó *látszólag* külön elbánásban, több figyelemben, nagyobb anyagi ráfordításban részesül, mint kollégái, ez nem jelenti azt, hogy végeredményben preferáltabb, kivételezett helyzetű munkatárssá kell őt tenni. Ez ugyanis szöges ellentétben állna az ADA által felmutatott, és a nyugati világ által átvett fogyatékosügy-i esélyegyenlőségi koncepcióval. A munkáltató feladata az is, hogy a munkahelyi közösségen belül a fogyatékos munkavállaló helyzetét kulturáltan, mások számára is elfogadhatóan rendezze, és adott esetben intézkedéseinek indokait a kollégák előtt is feltárja, azokat velük megértesse (ld. előbb).

13 *U.S. laws vs CRPD*, 10. o.

14 Az állami foglalkoztatási szervezetet a *Workforce Investment Act* (1998) állította fel, amely tagállami és helyi szinten létrehozta a „*workforce investment board*”-okat, melyek egyablakos rendszerben nyújtanak széles körű munkaerő-piaci szolgáltatásokat. Az amerikai fogyatékosággal élő embereknek mintegy egyötöde kívülreked a társadalombiztosítás hálóján – ennek a problémának orvosolására külön intézkedéscsomag látott napvilágot, amely által lehetővé válik, hogy a fogyatékos emberek megtartsák a szociális alapon, a legrászorultabbaknak nyújtható szolgáltatásokra való jogosultságot, és ezzel párhuzamosan dolgozhassanak, aktív munkaerő-piaci eszközökkel élhessenek („*TWIIA*”-program). Forrás: *U.S. laws vs CRPD*, 100–102. o.

3. A fizikai akadálymentesség európai követelményrendszere

3.1 Az antidiszkriminációs problémakezelési modell megjelenése Európában

Mint már arra többször utaltam, az ADA hatása jóval túlmutat az USA országhatárain. Az Egyesült Államok e tárgyban alkotott normaanyaga eminens szerepet játszik abban a folyamatban, hogy Európában is a jóléti, szociális jogi irányultságú fogyatékoságügyi jogalkotás paradigmáját felváltja az emberi jogi hangoltságú, antidiszkriminációs gondolaton és szabályozási megoldásokon alapuló koncepció.¹⁵

A fogyatékkal élők társadalmi részvételének akadályoztatottsága természetesen Európában is problémát jelent, melyet *hagyományosan a szociális jogalkotás és a szociálpolitika* igyekezett orvosolni a maga eszközeivel.¹⁶ Merőben új problémakezelési mechanizmusnak számított azonban itt (és talán számít még ma is) a diszkriminációtilalom bevezetése. Az antidiszkriminációs trend mellett ma is létezik a kontinensen olyan szociális modell, amely alapjaiban nem ezt a módszert követi. Az erőteljesen a társadalmi szolidaritás alapján álló skandináv megoldás ugyanis nem volt képes magába fogadni az individuális szemléletű diszkrimináció-fogalmat. Példaként említhető Dánia, amely az antidiszkriminációs jogalkotás első hullámában, a kilencvenes években mereven elutasította ezt a típusú individualista felfogású problémakezelést. Kritikájuk alapja egyfelől a jóléti állam eszméje volt, másrészt az az érv, miszerint a diszkrimináció elleni fellépés még markánsabban elhatárolja majd – szembenálló felekké teszi – a fogyatékos embereket és a többségi társadalmat. Dánia fogyatékoságügyi normaalkotás helyett sokkal inkább a puha jog-, illetve *policy*-alkotás álláspontjára helyezkedett, és nagyívű intézkedéscsomagot vezetett be a fogyatékos személyek integrációjának, helyzetük normalizálásának jegyében.¹⁷ Közösségi jogi kötelezettségénél fogva később azonban Dánia sem kerülhette el az antidiszkriminációs alapokon nyugvó európai foglalkoztatási keretirányelv átültetését (ld. alább).¹⁸

Mielőtt az ADA hatásának tanulmányozásához fognánk, vizsgáljuk meg az akadálymentesítés témakörébe eső egyéb fogalmak európai értelmezését is.

3.2 A hozzáférhetőség és a mindenki számára való tervezés fogalma

A „hozzáférhetőség” („*accessibility*”) az Európai Unióban is létező és használatos kategória. A közösségi jogban szektorális irányelvekben va-

¹⁵ Degener, Quinn (2002), 41–43. o.

¹⁶ Mivel e tanulmány témájának szempontjából a szociális szemléletű megoldáskeresési utak elemzése nem jelentős, ezek jellemzésével itt bővebben nem foglalkozom.

¹⁷ The Danish Disability Council (2002), 8–9. o.

¹⁸ Igaz, erre csak egy egyéves derogációs halasztás után került sor, így a Munkaerő-piaci Diszkriminációról szóló Törvény csak 2005. január 12-én lépett hatályba Dániában (forrás: Report from the commission to the council [2006]).

lamint puha normákban (közleményekben, ajánlásokban stb.) kezd megjelenni a hozzáférhetőség definiálása a különböző közlekedési ágazatok, az infokommunikáció, az épített környezet, a munkavédelem területén. A hozzáférhetőség követelményrendszere tehát ágazati szemléletben fogalmazódik meg ezekben a normákban. Szakmai körökben azonban megjelent a hozzáférhetőség fogalmának komplex megragadásának igénye is. Ennek az „alulról jövő”, szakértői kezdeményezésekből indult, de európai bizottsági támogatással valóra váltott törekvésnek az eredményeként jött létre 1996-ban a „European Concept for Accessibility (ECA)”, melynek második kiadása 2003-ban jelent meg.

A kézikönyv mögött egy nemzetközi szakértői gárda („ECA hálózat”)¹⁹ áll tehát, amelynek tagjai nagyrészt önkéntes közreműködés útján, az idők során kialakult jó gyakorlatokat figyelembe véve dolgozzák ki a hozzáférhetőség irányvonalait. Az ECA nem minősül kötelező szabványnak, de vannak törekvések, melyek szabványként való elismerését célozzák, és erős lobbitevékenység folyik az ECA megvalósításához szükséges pénzalapok előteremtéséért (cél az Európai Strukturális Alapok és a Köhéziós Alap bevonása), az ECA kritériumrendszerének teljesítését felügyelő *Európai Ügynökség* létrehozásának érdekében, valamint egyéb, az ECA hatékonyságát növelő intézkedések bevezetése végett.

Leszögezendő, hogy az ECA – tartva magát a hozzáférhetőségnek a kézikönyv keletkezésekor létezett fogalmához – elsősorban az épített környezet akadálymentesítéséről szól. Központi elvében azonban igen modern szemléletet tesz magáévá: a hozzáférhetőség mércéje az ECA szerint ugyanis a „*design for all*”, azaz a „*mindenki számára való tervezés*”. A tradicionális hozzáférhetőségi elv szerint a többségi társadalom számára hozzáférhető épített környezet „a norma” – akinek pedig ez nem felel meg, annak érdekében „kivételes intézkedéseket” foganatosítanak (pl. rámpák felszerelése, ajtók kiszélesítése stb.). Ez a szemlélet az ECA megalkotói szerint megbélyegző, és végső soron diszkriminatív képzeteket szül. A mindenki számára való tervezés szempontjai szerint épített környezetben nem különböztetjük meg az ép és a fogyatékos embert – olyan kialakítás szükséges, amely mindenki számára egyformán alkalmas életteret biztosít. A norma tehát az ember, és nem az ép ember. Az ECA rendelkezéseit tanulmányozva úgy tűnik, ez az idea kivezet az épített környezet hozzáférhetővé tételének köréből: a „*design for all*” talaján állva ugyanis nem lehet figyelmen kívül hagyni az értelmi, a kognitív és kommunikációs akadályozottsággal élő emberek speciális igényeit sem. Az ECA 2003 már figyelmet fordít tehát a kommunikációs akadálymentesítésre is, sőt – kívánalmak szintjén – megjelennek benne a szociálpszichológiai akadálymentesség aspektusai is (a hozzáférhetőség fontosságának tudatosítása mindenkiben, az emberi környezet fenntartható fejlődésében való tudatosság).²⁰

Megjegyzendő, hogy a „*mindenki számára való tervezéssel*” rokon fogalom az USA-ban használatos „*egyetemes tervezés*”, azaz a „*universal design*”. A két koncepció szemléletbeli lényege ugyanaz, a különbség a rész-

19 Magyar tagjai: dr. Polinszky Tibor és Rádai Sándor.

20 EuCAN c/o Info-Handicap Luxembourg (2003).

letezettségben rejlik (az egyetemes tervezési sztenderd hét konkrét alapelvet tartalmaz, amelyek teljesülése esetén mondható az adott termék hozzáférhetőnek – ezzel szemben a *design for all* nem foglal magában ennyire szigorú struktúrát) valamint abban, hogy a *design for all* inkább felhasználóközpontú (tehát a felhasználói igényekre koncentrált), a „*universal design*” középpontjában pedig a termék áll. Az ECA-ban keveredik a két koncepció, azonban más vonatkozó dokumentumok arra utalnak, hogy Európában inkább a „*design for all*” szemlélete hódít.²¹

Lévéen, hogy tehát az ECA még csak szakértői javaslat, Európában nem létezik egységes normatív kritériumrendszer a hozzáférhetőség kereteinek kialakítására – ez azonban nem jelenti egyúttal azt, hogy a fogalom teljes mértékben kívülesne a közösségi politikák látómezejéből. A koncepció végrehajthatóság szempontjából azonban még gyerekcipőben jár az amerikai rendszerhez képest. Az ECA-nak, és vele a mindenki számára való tervezés eszméjének uniós szinten egyelőre semmilyen jogi relevanciája nincs: nem más, mint egy szakértői-politikai kezdeményezés, amely mögött sem végrehajtó testület, sem komoly pénzalapok nem állnak. A lehetőség tulajdonképpen még arra is megvolna, hogy a szabályzatot jogszabályi rangra emeljék. Megalkotásakor ugyanis még nem volt, de ma már létezik jogalap egy esetlegesen e tárgyban kibocsátandó másodlagos normára: az Amszterdami Szerződés által a Római Szerződésbe iktatott 13. cikk (antidiszkriminációs generálklauzula) szolgálhatna erre a célra, mivel az egyetemes tervezés gondolata igen masszív antidiszkriminációs tartalmat hordoz. Természetesen megőrizendő az az – Egyesült Államokban is honos – gyakorlat, miszerint a jogszabályi kereteket kitöltő technikai szabályoknak külön kézikönyvekben, szabványokban van a helyük, melyek szakértői testületek által a mindenkori körülményekhez, a technika állásához, az államok teljesítőképességéhez rugalmasan igazíthatók.

3.3 Az ésszerű alkalmazkodás fogalma

Az akadálymentesítés másik fontos fogalmának, az „*ésszerű alkalmazkodásnak*” azonban sikerült gyökeret vernie az *acquis communautaire*-ben. A Közösség fogyatékosügyei csúcspdokumentumaként a Foglalkoztatási Keretirányelvet kell ehelyütt megvizsgálnunk.²² A Foglalkoztatási Keretirányelv szintén a Római Szerződés 13. cikkének kifejtésére szolgál: meghatározott tartalmú jogalkotási kötelezettséget ír elő a tagállamok számára a munkahelyi diszkrimináció bizonyos megnyilvánulási formáinak visszaszorítása érdekében. A Foglalkoztatási Keretirányelv szövege félreismertethetetlenül az ADA szellemiségében fogant, így ezen a közvetítési pályán most már az összes uniós tagállam jogrendszerében meg kellett,

21 Pl. Az Európai Bizottság Zöld Könyve „A vállalatok társadalmi felelősségét szolgáló európai keretek támogatása” címmel (2001); A hozzáférhetőség európai fogalmának kialakításáról és a vonatkozó közösségi normákról: Szöllősiné (2007).

22 A Tanács 2000. november 27-i 2000/78/EK irányelve a foglalkoztatás és hivatás területén az egyenlő elbánás megvalósítása általános kereteinek lefektetéséről.

hogy jelenjen az amerikaihoz hasonló antidiszkriminációs gondolat és gyakorlat.

A Keretirányelv fogalomhasználatában is csatlakozik az amerikai előképhez. Az ésszerű alkalmazkodás kötelezettsége megjelenik az irányelv szövegében. Az 5. cikk „a fogyatékos emberekhez való ésszerű alkalmazkodás” címet viseli. Az irányelv alkalmazásában ez azt jelenti, hogy a munkaadóknak meg kell tenniük a megfelelő és az adott esetben szükséges intézkedéseket, hogy a fogyatékos személy számára lehetővé váljon a munkához jutás, a munkában való részvétel, az előmenetel, az át- vagy továbbképzés, kivéve, ha az ilyen intézkedés *aránytalanul nagy terhet* ró a munkaadóra. Ezt a terhet nem lehet aránytalanul nagyra tekinteni, amennyiben az adott tagállam fogyatékosügyi politikájának intézkedései ezt kielégítően ellensúlyozzák. Jól megfigyelhetők még a terminológiai egyezések is az ADA-val.

Némileg zavarba ejtő ugyanakkor az irányelv azon megoldása, miszerint az 5. cikket teljesen külön tárgyalja a diszkriminációs tényállásokat (közvetlen és közvetett hátrányos megkülönböztetés, zaklatás, a hátrányos megkülönböztetésre adott utasítás) definiáló 2. cikktől, vagyis – az ADA-val szemben – nem teszi egyértelművé, hogy az 5. cikkben foglalt kötelezettségek elmulasztása megvalósítja-e a diszkrimináció valamely formáját, és ha igen, melyiket. A Keretirányelv – öt védett tulajdonságot felölelő – összetett rendszerében élesen rajzolódik ki a fogyatékoság speciális természete más védett tulajdonságokhoz képest: az 5. cikkhez mint a fogyatékos emberekre vonatkozó diszkriminációtilalom „szívéhez” hasonló rendelkezés ugyanis a többi diszkriminációs indok esetében – a jelenség természeténél fogva – hiányzik. Ez azt implikálná, hogy ha egyszer a diszkrimináció egységes fogalma és alesetekre való tagolása (vö. ADA) helyett külön diszkriminációs tényállásokat definiálunk, az ésszerű alkalmazkodás hiánya önálló diszkriminációs tényállás lehetne, külön mentesülési rendszerrel (ésszerűtlenség, aránytalan nehézség). Ehhez közelítő álláspontot fogad el Whittle (2002), aki szerint az eset körülményeitől függően akár közvetett, akár közvetlen hátrányos megkülönböztetésnek is minősülhet az 5. cikk megsértése. A tényállási besorolás egyértelműsítése kulcsfontosságú lenne az ésszerű alkalmazkodás tartalmának meghatározása szempontjából, ugyanis a tényállásokhoz tartozó mentesülési rendszer – vagyis a kötelezettségek határa – különböző.

Az ésszerű alkalmazkodás fogalmának európai jogi értelmezésére – előterjesztett előzetes kérdés hiányában – még nem került sor az Európai Bíróság esetjogi gyakorlatában, csupán jogirodalmi elemzések állnak rendelkezésre a fogalom jelentéstartalmát illetően. Az aránytalan nehézség tartalmára vonatkozóan ugyanez a megállapítás tehető.

3.4 Ésszerű alkalmazkodás és előnyben részesítés a Keretirányelvben

Lényeges kiemelni, hogy a Keretirányelvben is elhatárolták az ésszerű alkalmazkodás és az előnyben részesítés fogalmait. Az ADA-val, és így a tradicionális, individualista esélyegyenlőségi koncepcióval szemben ez a norma legitimálja a pozitív intézkedések, az előnyben részesítés lehető-

ségét. Leszögezi természetesen, hogy ezek bevezetése mindenkor a tagállamok diszkrécióján múlik. A pozitív intézkedések külön tárgyalásával, és az ezekre vonatkozó rendelkezés jogi természetének (puha jog) éles elválasztásával az irányelv többi rendelkezésétől – többek között az 5. cikktől – a Keretirányelv megalkotói világosan állást foglaltak azzal kapcsolatban, hogy az ésszerű alkalmazkodás az egyenlő bánásmód követelményének a része, és nem a fogyatékos emberekkel való indokolatlan kivételezésről szól.

4. Az ENSZ Fogyatékosügyei Egyezményének akadálymentességi koncepciója

4.1 Az antidiszkriminációs problémakezelési modell globális előtérbe helyezése

Az akadálymentesség fogalmainak fejlődése új állomáshoz érkezett az ENSZ új, átfogó fogyatékosügyei konvenciójának hatályba lépésével (a továbbiakban: „Konvenció”).²³

A Konvenció megalkotását több évtizedes jogalkotási vajúadás előzte meg, melynek eredményeképpen sokáig csupán puhajogi normák születtek a fogyatékos személyek védelme, integrációja érdekében. 2006-ban végül napvilágot látott a Konvenció, mely a szükséges 20 ratifikáció után rekordsebességgel, 5 hónap után hatályba lépett azokban az országokban, ahol már az átültetés megtörtént (például Magyarországon).

A Konvenciót a szakirodalom egyöntetű elismeréssel fogadta, mivel rendkívül haladó, esélyegyenlőségi szemléletű szabályokat fektet le. Elsőrendű érdeme a horizontális megközelítés, azaz az élet szinte minden területén megfogalmazza a fogyatékos személyek jogait illető legfontosabb követelményeket. Előírja, hogy másokkal azonos mértékben biztosítani kell az alapvető, első generációs emberi jogokat (élethez, emberi méltósághoz való jog, személyes szabadság, polgári és politikai alapszabadságok), a második generációs jogokat (munkához jutás, szociális biztonsághoz való jog, rehabilitáció, lakhatáshoz való jog stb.), továbbá az életminőséget befolyásoló egyéb körülményeket (médiahasználat, környezethasználat, turizmus, szenzibilizáció stb.).

A Konvencióban az eddigiekben az akadálymentesítés kapcsán tárgyalt fogalmak mindegyike megtalálható, mindazonáltal kissé átláthatatlan rendszerben. A következőkben e fogalmak konvenciók értelmezését tekintjük át.

²³ Az Egyesült Nemzetek keretében 2006. december 13-án, New Yorkban elfogadott, a Fogyatékosággal élő személyek jogairól szóló egyezmény és az ahhoz kapcsolódó Fakultatív Jegyzőkönyv, melyet Magyarországon a Fogyatékosággal élő személyek jogairól szóló egyezmény és az ahhoz kapcsolódó Fakultatív Jegyzőkönyv kihirdetéséről szóló 2007. évi XCII. törvény hirdetett ki. A Konvenció és Fakultatív Jegyzőkönyve 2008. május 3-án lépett hatályba Magyarországon és a többi ratifikáló államban.

4.2 A hozzáférhetőség és az egyetemes tervezés fogalma

A „*hozzáférhetőség*” szerepel a Konvenció általános alapelvei között (3. cikk), azonban e helyen csak vezérszóként, definíció nélkül. Az általános rendelkezések után, az egyes jogok taglalása során a 9. cikk mintegy külön jogként határozza meg a hozzáférhetőséget. A Konvenció kemény (1. pont) és puha (2. pont) jogi rendelkezések formájában fekteti le az államok intézkedési kötelezettségeit a hozzáférhetőség megteremtésével kapcsolatban. A normaszöveg lényege, hogy az *épített környezet és az infokommunikációs szolgáltatások át-, illetve kialakítását* oly módon kell elvégezni, hogy a fogyatékos személyek *másokkal azonos alapon* lehessenek e létesítmények használói. Markáns antidiszkriminációs szemléletet tükröz ez a meghatározás. Ugyanakkor a fogalom értelmezési tartománya a klasszikus kategóriákra terjed ki: épített környezet, infokommunikáció.

A puha jogi előírások között a hozzáférhetőséget támogató kívánatos állami intézkedéseket sorolja a Konvenció: szabványok fejlesztése, a magánjogi jogalanyok ösztönzése, képzések szervezése, élő segítségnyújtás, akadálymentes információs és kommunikációs technológiák és rendszerek tervezésének-fejlesztésének elősegítése. E rendelkezések normatív ereje azonban igen csekély, nem megy túl a pusztán ajánlási szinten. Egyébként a hozzáférhetőség fogalma igen sokszor (összesen 27-szer) szerepel a Konvencióban a különböző rendelkezések tartalmi elemeként.

Az „*egyetemes/mindenki számára való tervezés*” fogalmi közül a „*universal design*” kap helyet a Konvencióban, mégpedig a fogalom meghatározások között (2. cikk). Nem csoda, hogy az „*egyetemes tervezés*” valamint a „*mindenki számára való tervezés*” fogalompárosból az előbbi – amerikai eredetű – került be a Konvencióba, hiszen az Egyesült Államok komoly technikai és szakmai támogatást nyújtott a Konvenciót megszövegező *ad hoc* bizottságnak, s ezzel együtt erőteljes befolyást is gyakorolt rá az előkészítés hat éve során.²⁴ Ez a választás előrevetíti, hogy a szabványalkotási folyamatban valószínűleg az amerikai elvek fognak érvényre jutni az európaiakhoz képest. Újfent megjegyzendő, hogy az egyetemes tervezés még nem jogi követelmény az Egyesült Államokban sem.

4.3 Az ésszerű alkalmazkodás fogalma

Az „*ésszerű alkalmazkodás (reasonable accommodation)*” fogalma is megjelenik a Konvencióban, mégpedig az értelmező rendelkezések közt (2. cikk).

A fogalom lényegében ugyanazokra az elemekre épül, mint az európai és az amerikai párhuzamos definíciók. Mégis az ésszerű alkalmazkodás követelményének tekintetében a Konvenció mérföldkőnek mondható. Ugyanis a normaszöveg az ésszerű alkalmazkodás elmulasztását szintén az értelmező rendelkezések között „*a fogyatékoság alapján történő hátrányos megkülönböztetésnek*” minősíti. E fogalmi áttételen keresztül pedig azáltal, hogy számos, a Konvencióban felsorolt jog körében ki van

24 U.S. laws vs CRPD, 3. o.

emelve a hátrányos megkülönböztetés tilalma az adott jog érvényesülése tekintetében, a norma előírja az ésszerű alkalmazkodás követelményét is. Vagyis a Konvencióban egyértelművé válik, ami például a Keretirányelvben nem az: az ésszerű alkalmazkodás elmulasztása diszkriminációt valósít meg. Így az ésszerű alkalmazkodás követelménye áthatja gyakorlatilag az élet minden fontosabb területét, hiszen az államoknak intézkedési kötelezettségük van e tekintetben a következő rendelkezések nyomán.

– A hátrányos megkülönböztetés tilalma megjelenik a preambulumban, a Konvenció általános alapelvei és a részes államok alapvető kötelezettségei közt.

– Az 5. cikkben külön jogként szerepel az egyenlőség, a hátrányos megkülönböztetéstől való mentesség.

– A következő jogok érvényesítése során a Konvenció külön előírja a hátrányos megkülönböztetéstől mentesség követelményét: fogyatékos-sággal élő nők jogai (6. cikk), az otthon és a család tiszteletben tartása (23. cikk), oktatás (24. cikk), egészségügy (25. cikk), munkavállalás és foglalkoztatás (27. cikk), megfelelő életszínvonal és szociális védelem (28. cikk), a politikai életben és a közéletben való részvétel (29. cikk).

Ezzel a konvenció követelményrendszerrel összehasonlítva az amerikai előírásokat (ADA I. cím), melyek kifejezetten csak a foglalkoztatás terén írnak elő ésszerű alkalmazkodási kötelezettségeket, valamint az európai Keretirányelvet, mely szintén csak a foglalkoztatás területét szabályozza, arra a megállapításra juthatunk, hogy a részes államoknak rengeteg tennivalójuk lesz az elkövetkezendő években az ésszerű alkalmazkodás horizontálisnak mondható követelményének normatív és gyakorlati átültetése tekintetében.

4.4 Ésszerű alkalmazkodás és előnyben részesítés

A Konvenció is helyesen *megkülönbözteti a megerősítő, előnyben részesítő intézkedések fogalmát az ésszerű alkalmazkodástól és a rokon fogalmaktól*. Az „egyenlőség és hátrányos megkülönböztetés” címet viselő 5. cikk szerint ugyanis a fogyatékos-sággal élő személyek tényleges egyenlőségének előmozdításához és eléréséhez szükséges különleges intézkedések jelen Egyezmény értelmében nem tekintendők hátrányos megkülönböztetésnek. A Konvenció tehát – a nyugati gyakorlatnak megfelelően – ismét világossá teszi az ésszerű alkalmazkodás kötelezettség és az ajánlásként szereplő előnyben részesítés különbségét. (Mindazonáltal magát az „*affirmative action*” kifejezést a szöveg csak egyszer említi a munkavállalásról szóló 27. cikk környezetében).

Összefoglalóan megállapítható, hogy míg a hozzáférhetőség és az egyetemes tervezés fogalmi körében a Konvenció nem hoz sok új követelményt, illetve a normában támasztott követelményrendszer a nehézségekig összetett, az ésszerű alkalmazkodás követelményének tárgyi kiterjesztésével a dokumentum óriási többletértéket képviselhet a globális fogyatékos-ságügy szabályozás tekintetében.

4.5 A Konvenció hatóképességének értékelése

Mielőtt azonban a Konvenció elemzése naiv optimizmussal töltené el az elemzőt, meg kell jegyezni, hogy a Konvenció kikényszerítő mechanizmusa nem túl erős. Egyfelől a normaszöveget tekintve megfigyelhető, hogy a puha jogi rendelkezések nagyobb arányt képviselnek a *hard law*-nak minősülő szabályokhoz képest. Ebben a tekintetben azonban megnyugvásra adhat okot, hogy a fentiekben idézett rendelkezések – mindenekelőtt a hátrányos megkülönböztetés tilalma – túlnyomórészt kemény kötelezettségekként jelentkeznek a részes államok számára. Azonban az egyezmény végrehajthatósága így sem feltétlenül biztosított. A végrehajtás fórumai, elemei a következők (32–40. cikkek):

- nemzetközi együttműködés (fejlesztési programok, információcsere, kutatási együttműködés stb.);
- nemzeti szintű teljesítés és ellenőrzés (nemzeti kormányzati koordinációs központ kijelölése, civil szervezetek bevonása);
- a Fogyatékossgal Élő Személyek Jogainak Bizottsága (12–18 szakértőből álló bizottság, mely a részes államok jelentéseit vizsgálja, és ezek alapján általános ajánlásokat, jelentéseket tesz, valamint együttműködik az ENSZ szakosított szerveivel és más nemzetközi emberi jogi testületekkel);
- részes államok konferenciája (a végrehajtás során felmerülő kérdések megtárgyalására).

Amennyiben az adott részes állam csatlakozik a Fakultatív Jegyzőkönyvhöz,²⁵ úgy a joghatósága alá tartozó fogyatékossgal élő személynek lehetősége nyílik egyéni panaszjelzés indítására a Fogyatékossgal Élő Személyek Jogainak Bizottsága előtt államával szemben, ha úgy érzi, a részes állam megsértette a konvenció jogait. A bizottság kivizsgálja az esetet, majd intézkedésre szólíthatja fel a részes államot, beszámoltathatja azt. Kirívó esetekben panasz nélkül, hivatalból is eljárhat a bizottság. Erősebb szankciókkal (pl. a strasbourgi bírósághoz hasonlóan kártérítésre való kötelezéssel) azonban nem élhet.

A végrehajtási mechanizmuson végigtekintve megkérdőjelezhető, hogy a Konvenció képeben valóban kötelező erejű jogi norma jött-e létre, vagy a dokumentum *de facto* az ENSZ e tárgy körben alkotott *soft* joganyagát gyarapítja-e. A nemzeti jogalkotásra gyakorolt hatóereje azonban fog fordulni, hogy a nemzetközi közvélemény mennyire lesz képes és hajlandó nyomást gyakorolni a jogsértő államokra.

25 2008. június 30-i állás szerint mindössze 27 állam ratifikálta a Fakultatív Jegyzőkönyvet (beleértve Magyarországot).
(Forrás: <http://www.un.org/disabilities/default.asp?navid=18&pid=257>)

5. A fizikai akadálymentesség magyar követelményrendszere

5.1 Az akadálymentesítés hazai fogalmai és nemzetközi beágyazottságuk

A nemzetközi jogszabályi környezet áttekintése után elérkeztünk hazánk és a magyar munkáltatók konkrét kötelezettségeinek megvizsgálásához. A fentiekben nemcsak azoknak a nemzetközi jogi és európai jogi normáknak a feltárását, elemzését tartottam fontosnak, melyek kifejezett jogalkotási kötelezettséget rónak a magyar jogalkotóra, hanem ezeket jogtörténeti kontextusba ágyazva, a globális és regionális jogalkotási trendeket figyelembe véve igyekeztem bemutatni. A magyar jogrendszerben az utóbbi években felbukkanó, akadálymentesítéshez kapcsolódó fogalmak ugyanis olyannyira újkeletűek, olyannyira nélkülözik a tartalomformáló joggyakorlatot, hogy jelentésük helyes értelmezéséhez elemi szükséglet mutatkozik a más államokban ugyanezen kifejezések mögött rejlő jogszabályi háttér és jogalkalmazási gyakorlat tapasztalatainak megvizsgálására és átvételére. Egyszerűen szólva: ha egy univerzális antidiszkriminációs jogalkotási hullám sodrásában készen kaptuk ezeket a jogi fogalmakat, merjünk tanulni e jogi konstrukciók feltalálójának pozitív és negatív tapasztalataiból!

Az akadálymentesítés nemzetközi fogalmai közül a magyar jog nem használja a „hozzáférhetőség”, az „ésszerű alkalmazkodás” valamint az „egyetemes tervezés” fogalmait. A jogszabályokban leginkább az „akadálymentesítés” megnevezés jelenik meg, s ezalatt legtöbbször pusztán az épített, esetleg az infokommunikációs környezet megfelelő adaptációját kell érteni. Az „egyenlő esélyű hozzáférés” a másik olyan fogalom, mely megjelenik a vonatkozó magyar jogszabályokban. A következőkben az egyes fő jogszabályi megjelenési eseteket tekintjük át.

5.2 Az akadálymentesítés követelményének megjelenése a hatályos magyar jogszabályokban

Az akadálymentesítés követelménye – amint az állampolgári jogok országgyűlési biztosa arra utal – levezethető az Alkotmány 54. § (1) bekezdéséből (élethez, emberi méltósághoz való jog), a 70/A. §-ából (hátrányos megkülönböztetés tilalma), a 70/D. § (1) bekezdéséből (legmagasabb testi és lelki egészséghez való jog) és a 70/E. § (1) bekezdéséből (szociális biztonsághoz való jog).²⁶ Az akadálymentesítés követelménye az Alkotmányban nincs nevesítve.

Törvényi szinten a munkahelyi akadálymentességről a *munkavédelemről szóló 1993. évi XCIII. törvény* (a továbbiakban: „Mvt.”) 19. § (4) bekezdésében már 1993-tól fogva létezik előírás. E szűkszavú rendelkezés mindössze annyit mond, hogy olyan munkahelyek létesítésénél, ahol mozgáskorlátozott vagy egyéb testi fogyatékos munkavállalókat foglal-

²⁶ Vö. az OBH 434/1998. sz. ombudsmani jelentés

koztatnak, a fizikai környezetnek illeszkednie kell az emberi test megváltozott tulajdonságaihoz. Ez a szabály tehát nem eredményez kifejezett akadálymentesítési kötelezettséget minden munkáltatóra, csak azokra, akiknél/amelyeknél eleve fogyatékossgal élő munkavállalók dolgoznak,²⁷ továbbá az akadálymentesítés terjedelmét leszűkíti a fizikai fogyatékossgal élő emberek igényeihez való alkalmazkodásra. Az akadálymentesítési kötelezettség tartalmát alacsonyabb szintű jogszabályok részletezik.²⁸ A nyugati terminológiával összevetve tehát az Mvt. csupán a hozzáférhetőségnek egy szűk szeletére tartalmaz szabályokat.

A *fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról* szóló 1998. évi XXVI. törvény (a továbbiakban: Fot.) már differenciáltabb szabályozást ad: megkülönbözteti az akadálymentesség és az egyenlő esélyű hozzáférés fogalmát. Az *akadálymentesség* az épített környezeti feltételekre vonatkozik. A fogalom pontos meghatározását a Fot. az *épített környezet alakításáról és védelméről* szóló 1997. évi LXXVIII. törvény (a továbbiakban: Éptv.) 2. §-ának 1. pontjára utalja. Ez utóbbi jogszabály definíciója szerint akadálymentes az épített környezet akkor, ha annak kényelmes, biztonságos, önálló használata minden ember számára biztosított, ideértve azokat az egészségkárosodott egyéneket vagy embercsoportokat is, akiknek ehhez speciális létesítményekre, eszközökre, illetve műszaki megoldásokra van szükségük. Az Éptv. felhatalmazása alapján megalkotott országos településrendezési és építési követelményekről szóló jogszabály (közismert nevén: OTÉK²⁹) is átveszi ezt az akadálymentesítési koncepciót. Nem téveszthető szem elől, hogy az Éptv.-ben és az OTÉK-ben szereplő akadálymentesítési – nyugati értelemben: hozzáférhetőségi – felfogás az ECA „mindenki számára való tervezés” gondolatkörében fogant.³⁰

Az *egyenlő esélyű hozzáférés* fogalmát a Fot. csak a közszolgáltatásokhoz való hozzáférés tekintetében definiálja (4. § h)). A bőbeszédű definíció lényege szerint az *accessibility*-vel rokon: felöleli mind a kommunikációs esélyegyenlőséget, mind az épített környezet megfelelő kialakítását, és magáévá teszi a mindenki számára való elérhetőség követelményét.

A foglalkoztatást a Fot. az esélyegyenlőség kiemelt célterületeként kezeli, és ebben a tekintetben a Keretirányelv idézett szakaszának való megfelelést is szolgálja (32. § (2) bekezdés). Mind az akadálymentességre, mind az egyenlő esélyű hozzáférésekre való utalás megjelenik a foglalkoztatásra vonatkozó rendelkezéseknél (bár a jogszabály itt nem ezekkel a kifejezésekkel él). A 15. § (2) szerint a foglalkoztatást biztosító munkáltató köteles biztosítani a munkavégzéshez szükséges mértékben a munkahelyi környezet, így különösen a munkaeszközök, berendezések megfelelő átalakítását. Az átalakítással kapcsolatos költségek fedezésére a központi költségvetésből támogatás igényelhető. A (3)–(4) bekezdések

27 Kádár, Farkas (2005)

28 Pl. 3/2002. (II. 8.) SzCsM–EüM együttes rendelet a munkahelyek munkavédelmi követelményeinek minimális szintjéről; 4/2002. (II. 20.) SzCsM–EüM együttes rendelet az építési munkahelyeken és az építési folyamatok során megvalósítandó minimális munkavédelmi követelményekről.

29 253/1997. (XII. 20.) Korm. rendelet az országos településrendezési és építési követelményekről.

30 Vö. Szöllősiné (2007).

pedig kötelezik a munkáltatót, hogy a fogyatékos személy munkához jutásának elősegítése érdekében a felvételi eljárás során biztosítsa az egyenlő eséllyel hozzáférhető környezetet, amennyiben az állást nyilvánosan meghirdette, a fogyatékos személy jelezte speciális kommunikációs igényeit, és azok biztosítása a munkáltató számára nem jelent *aránytalanul nagy terhet* (aránytalanul nagy teherről akkor beszélünk, ha a munkáltató működését ellehetetlenítené).

A Fot. a 15. §-ban foglalt kötelezettségek esetében nem, azonban a speciális (védett) foglalkoztatás színtereinek akadálymentesítésére tartalmaz mentesülési határidőt: ez alapján 2005. január 1-ig kellett megteremteni a védett foglalkoztatásban az akadálymentesség feltételeit.³¹ (Vagyis ez a határidő is lejárt.) A speciális foglalkoztatás fogalmát a törvény nem adja meg – mivel a jelenlegi foglalkoztatási formák a Fot. hatálybalépése után alakultak ki –, azonban feltétlenül idetartoznak a szociális foglalkoztató intézmények, de valószínűleg a kiemelt akkreditációs tanúsítvánnyal rendelkező „védett” foglalkoztatók valamint a védett szervezeti szerződést kötött munkáltatók is.

Itt kell megemlíteni, hogy a *közsféra épületei akadálymentesítésének* követelménye nemcsak mint potenciális ügyfeleket érinti a fogyatékossgal élő személyeket, hanem mint potenciális munkavállalókat is – tekintettel arra, hogy a közsféra Magyarországon a legnagyobb munkáltató. A Fot.-ból jogszabály-módosítás folytán kikerült a középületek akadálymentesítésének követelménye (ez a rendelkezés ugyanis a pontatlan definíciós háttér miatt sok gondot okozott), így a törvény újabban csak a közszolgáltatások egyenlő esélyű hozzáférhetőségének kérdéseit szabályozza a közsféra akadálymentesítésének körében, amely követelmény a fogyatékos embereket csak ügyféli minőségükben veszi figyelembe (tehát pl. az ügyfélforgalom számára nem nyilvános helyiségeket nem érinti).

Továbbra is hatályban maradtak azonban az Éptv. azon rendelkezései, melyek a közhasználatú épületek³² akadálymentességéről szólnak. E szabályok a fogyatékkal élő személyeket mint a közsféra lehetséges alkalmazottait is érintik. Az akadálymentesség fogalmának vonatkozásában itt is a fent idézett Éptv.-beli definíció irányadó. A közhasználatú építmények elhelyezése során biztosítani kell a mindenki számára biztonságos és akadálymentes megközelíthetőséget (...).³³ E követelményeket az építési engedélyeztetési eljárás során érvényesíti az építési hatóság.

A munkahelyek akadálymentesítéséről szóló rendelkezéseket kiegészíti az *egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról* szóló 2003. évi CXXV. törvény (a továbbiakban: Ebktv.). Az Ebktv. kifejezetten nem rendelkezik az akadálymentesítési kötelezettségről mint az egyenlő bánásmód követelményének részmozzanatáról, azonban az egyenlő Bánásmód Tanácsadó Testület (a továbbiakban: „EB TT”) a Fot. és az Ebktv. szabályanyagának egymásra vetítésével állásfoglalásában rámutatott, hogy a Fot. szerinti munkahelyi akadálymentesítési kötelezettség elmu-

31 Fot. 29. § (4)

32 Éptv. 2. § 9.

33 Éptv. 31. § (1) d), (4)

lasztása az Ebktv. alapján *közvetlen diszkriminációt* megvalósító tényállás. Az állásfoglalás kiemeli, hogy a foglalkoztatási jogviszonyokra a Fot. nem ír elő határidőt, a munkáltatókat a törvény hatálybalépése után azonnal terheli az akadálymentesítési kötelezettség.³⁴ Az EB TT másik, akadálymentesítésről szóló állásfoglalása részletezi a diszkriminációért való felelősség alóli kimentési okokat.³⁵ Az Ebktv. 7. § (2) bekezdése értelmében az akadálymentesítés elmulasztása abban az esetben nem sérti az egyenlő bánásmód követelményét, amikor ez

– a hátrányt szenvedő fél alapvető jogát másik alapvető jog érvényesülése érdekében, elkerülhetetlen esetben korlátozza, feltéve, hogy a korlátozás a cél elérésére alkalmas és azzal arányos, vagy

– (amennyiben nem az előző pontban foglalt esetről van szó) tárgyilagossá mérlegelés szerint az adott jogviszonnyal közvetlenül összefüggő, ésszerű indoka van;

– foglalkoztatási jogviszony esetén ez utóbbi kimentési ok alapján nem, hanem ehelyett egy szigorúbb teszt alapján lehet mentesülni a felelősség alól: amennyiben a munka jellege vagy természete alapján indokolt, az alkalmazásnál számba vehető minden lényeges és jogszerű feltételre alapított arányos megkülönböztetésről van szó (Ebktv. 22. § (1) a)).

A kimentési okok körébe ez alapján nem tartozhat az az eset, ha a kötelezett anyagi okokból nem, vagy csak részben képes eleget tenni akadálymentesítési kötelezettségének.

Megjegyzendő, hogy a korábbiakban ismertetett Whittle-tanulmány megállapításaival nem egyezik az EB TT álláspontja, mely szerint az akadálymentesítés elmulasztása feltétlen közvetlen diszkriminációs tényállás.³⁶ Az EB TT idézett állásfoglalása különösebben nem is indokolja ezt a megállapítását. Egyébiránt amíg a magyar jogban a közvetett és a közvetlen diszkrimináció kivételi rendszere valamint szankciós megítélése azonos, addig a különbségtételnek alapvetően elvi éle van, a gyakorlati következmények szempontjából irreleváns.³⁷

34 Az Egyenlő Bánásmód Tanácsadó Testület 1/2008. (I. 23.) TT. sz. állásfoglalása az akadálymentesítési kötelezettségről. Megjegyezzük, hogy az Egyenlő Bánásmód Tanácsadó Testület állásfoglalása nem kötelező erejű jogforrás, azonban az Egyenlő Bánásmód Hatóság joggyakorlatában irányadónak minősül, ezért a jogértelmezés szempontjából feltétlen figyelembe veendő.

35 Az Egyenlő Bánásmód Tanácsadó Testület 10.007/3/2006. TT. sz. állásfoglalása az akadálymentesítési kötelezettségről.

36 Az egyes diszkriminációs tényállásokra vonatkozó elméleti megállapítások jogrendszertől való összevetése jelen esetben nem alaptalan, hiszen a magyar Ebktv. szinte szövegszerű hűséggel vette át a Keretirányelv definíciós rendelkezését. Vagyis: a Whittle-féle, Keretirányelvre vonatkozó megállapítások adaptálhatók lennének a magyar jogi környezetre is.

37 A Keretirányelv különböző kivételi szabályokat alkot a közvetett és a közvetlen diszkrimináció tényállására – a magyar átültetés tehát ebből a szempontból jogsértő, ezzel kapcsolatban a Bizottság a MEMO 08/68 sz. indokolt véleményében meg is intette hazánkat.

5.3 Az akadálymentesítési követelményeket biztosító szankciórendszer a hatályos magyar jogban

Az akadálymentesítésre vonatkozó kötelezéseket tartalmazó, az előbbiekben összefoglalt magyar jogforrások mellett hasonlóan széttagolt a szankciókat magukban foglaló normák rendszere.

Az *Mvt.*-ben foglalt kötelezettségek megsértése esetén a munkaügyi ellenőrzés során a munkaügyi felügyelő jogosult felhívni a foglalkoztató figyelmét a foglalkoztatásra vonatkozó szabályok megtartására; kötelezheti a foglalkoztatót a szabálytalanság megszüntetésére, meghatározott határidőn belül; megtilthatja a további foglalkoztatást, ha az alkalmazás vagy a foglalkoztatás jogszabályba ütközik és a sérelem rövid határidőn belül nem orvosolható; továbbá munkaügyi bírság kiszabására tehet javaslatot.³⁸ A munkaügyi felügyelő szabálysértési eljárást is lefolytathat *munkaügyi szabálysértés* észlelése esetén.³⁹

A *Fot.*-ban foglalt kötelezettségek elmulasztásának jogkövetkezményeiről csak annyit találunk a törvényben, hogy amennyiben valakit fogyasztóssága miatt jogellenesen hátrány ér, megilletik mindazok a jogok, amelyek a személyhez fűződő jogok sérelme esetén irányadók. A törvényt gyakran éri ezért kritika, való igaz ugyanis, hogy a *Fot.*-ban foglalt egyes jogokhoz nem tartozik külön adekvát szankció, így azok túlnyomórészt lényegében ünnepélyes deklarációk maradnak. Az idézett EB TT állásfoglalások alapján azonban az akadálymentesítési kötelezettségének eleget nem tévő munkáltatóval szemben az egyenlő bánásmód követelményének megsértése esetére irányadó jogorvoslati eljárások indíthatók.

Az *Ebktv.* alapján az egyenlő bánásmód követelményének megsértése esetén elsősorban az általános hatáskörű valamint a munkaügyi bíróságokhoz lehet fordulni, továbbá az Egyenlő Bánásmód Hatóság előtt lehet eljárást kezdeményezni. *Polgári peres* úton a Ptk. 84. §-a szerinti személyiségi jogsértések esetére irányadó szankciókat lehet érvényesíteni (pl. a jogsértés megtörténtének bírósági megállapítása, a sérelmes helyzet megszüntetése, vagyoni és nemvagyoni kártérítés). *Munkaügyi perben* a legfontosabb jogkövetkezmény szintén a vagyoni vagy nemvagyoni kártérítés lehet (pl. a felvétel diszkriminatív elutasítása, diszkriminatív munkaviszony-megszüntetés stb. esetén), valamint a törvényben rögzített egyéb speciális szankciók is szóba jöhetnek (pl. jogellenes felmondás jogkövetkezményeinek alkalmazása).⁴⁰ Az Egyenlő Bánásmód Hatóság által megállapítható jogkövetkezmények: a jogsértő állapot megszüntetése, a jogsértő magatartás jövőbeni tanúsításának megtiltása, a hatóság jogsértést megállapító jogerős határozatának nyilvános közzététele, bírság kiszabása valamint külön törvényben meghatározott jogkövetkezmény alkalmazása (pl. az államháztartási jogszabályban körülírt rendezett munkaügyi kapcsolatoknak való meg nem felelés igazolása, amely a költségvetési támogatásokból való kizáráshoz vezet).

38 1996. évi LXXV. törvény a munkaügyi ellenőrzésről, 6. §

39 218/1999. (XII. 28.) Korm. rendelet az egyes szabálysértésekről, 93. §, 98. § (1) a)

40 A Munka Törvénykönyvéről szóló 1992. évi XXII. törvény 100. §, 174. § skk.

5.4 A vonatkozó magyar jog összevetése a nemzetközi irányvonalakkal – az ésszerű alkalmazkodás és az előnyben részesítés összekeveredése

Nem könnyű rendszert találni a fentiekben felsorolt jogszabályok rendelkezései közt a gyakorlat számára sem, nem is beszélve arról, hogy hasznos lenne a továbblépésre alapot adó elméleti következtetéseket is megfogalmazni. A magyar pozitív jogi akadálymentesítési fogalmakról az alábbi megállapítások tehetők:

– Az akadálymentesítésre vonatkozó kötelezettségek, és e kötelezettségek szankciói elszórtan, különböző jogterületeken elhelyezkedő, egymással normatív nem szabályozott viszonyban lévő jogszabályokban található. A helyes jogértelmezést e szabályok egymáshoz illesztésével az EB TT kísérelte meg megalapozni.

– A szakkifejezések nem felelnek meg sem a jogterületen vezető pozíciójú angolszász, sem az európai, sem a konvenciók fogalmi alapoknak. A hatályos magyar jogban használt „akadálymentesség” és „egyenlő esélyű hozzáférés” terminusok a *hozzáférhetőség* fogalomkörébe tartoznak, jóllehet azon belül már a haladó, *mindenki számára való tervezés* szemléletet tükrözik. *Nem tesz említést a magyar jog az ésszerű alkalmazkodás kötelezettségéről*, amely a munkáltatókat (vagy más olyan személyeket, szervezeteket, akikhez képest a fogyatékos személyek függelmi helyzetben vannak) teljes körű akadálymentesítéssel kapcsolatban terhelne. A Fot. 15. § ugyan a „munkahelyi környezet átalakításáról”, *különösen az eszközök és a berendezések átalakításáról* beszél, azonban a szövegkörnyezetből úgy tűnik, a kötelezettség csak az épített környezet, illetve a kommunikáció hozzáférhetővé tételére terjed ki. Ugyanezen szakasz szól a központi költségvetés akadálymentesítési támogatásairól, amely rendelkezéssel kapcsolatban visszautalok az ADA valamint a Keretirányelv párhuzamos szabályára, melyek szerint az állami támogatás elérhetősége és mértéke komoly tényező az ésszerűség, illetve az aránytalan teher meghatározásának szempontjából. A szóbanforgó magyar jogszabályi fordulat azonban nem épül be a munkáltató felelősségi rendszerébe, amelyben tehát nem gyökeresedett meg az ésszerű alkalmazkodás és az aránytalan teher fogalom párosa. A Fot. csökevényes szankciós rendszere tovább rontja e rendelkezések hatékonyságát.

– A magyar munkajog egészen a közelmúltig ismert egy, az ésszerű alkalmazkodási kötelezettséghez hasonló intézményt. A *megváltozott munkaképességű dolgozók foglalkoztatásáról és szociális ellátásáról* szóló 8/1983. (VI. 29.) EüM–PM együttes rendelet (a továbbiakban: Rehabilitációs rendelet) előírta, hogy a munkáltatónak milyen rehabilitációs kötelezettségei vannak a munkaviszonyban megváltozott munkaképességűvé vált munkavállalóval szemben (áthelyezési, átképzési stb. kötelezettség). E rendelkezések felmondási védelemmel párosultak, csak végső esetben – a rehabilitációs intézkedések sikertelensége esetén – lehetett felmondani az adott munkavállalónak. Jóllehet a Rehabilitációs rendelet egy más történelmi kor terméke volt, így aztán semmiképpen sem feltételezhető, hogy a „*reasonable accommodation*” koncepciója szolgált mintaképül megalkotá-

sához, a jogszabály mégis a nyugatihoz hasonló modellt vázolt fel: a munkáltató alkalmazkodási kötelezettségét az ésszerűség mértékéig, az aránytalan teher határáig (persze nem e fogalmakat használva). A Rehabilitációs rendeletet azonban 2008. január 1-i hatállyal hatályon kívül helyezték, így az ésszerű alkalmazkodásról szóló egyetlen normát kiiktatták a magyar jogrendszerből.

– Minthogy a magyar jogból hiányzik az ésszerű alkalmazkodás fogalma, a munkáltatók, de még a jogalkalmazók számára sem mindig világos, hogy hol húzódik a határ egyfelől a fakultatív előnyben részesítés, a megerősítő intézkedések, másfelől pedig a törvényi kötelezettségként jelentkező akadálymentesítési követelmény között. Az Ebktv. 11. § ugyanis említést tesz az előnyben részesítésről, de csak igen korlátozott formában ad teret az ezirányú akcióknak (objektív mérlegelésen alapuljon, normatív rendelkezésen nyugodjék, határozott időre vagy határozott feltétel bekövetkeztéig szóljon, nem sérthet alapvető jogot, nem biztosíthat feltétlen előnyt, nem zárhatja ki egyéni szempontok mérlegelését).

A korábbiakban kifejtettek alapján könnyen belátható, hogy óriási tépje van annak, hogy az akadálymentesítés körébe tartozó intézkedéseket ne előnyben részesítés, hanem a kötelező ésszerű alkalmazkodás helyi értékén kezelje a magyar egyenlőségi jogi dogmatika. Ugyanis ha ezeket az intézkedéseket előnyben részesítésnek tekintené a munkáltató, netán a még felépülőben lévő jogalkalmazói gyakorlat, az oda vezetne, hogy csak az Ebktv. 11. §-ban megfogalmazott korlátok között lehetne legálisan – azaz az egyenlő bánásmód követelményébe nem ütköző módon – ilyen intézkedéseket foganatosítani.

5.5 A jogalkotó felelőssége a fogalmi bizonytalanságért – az érintettekkel szemben

A jogdogmatikai anomáliák nemcsak elméleti problémákat okoznak. A felmerülő gyakorlati nehézségek felkutatása érdekében nem elég megvizsgálunk a munkahelyi diszkriminációval kapcsolatos bírói gyakorlatot, de még az Egyenlő Bánásmód Hatóság határozatainak tára sem szolgáltat reprezentatív adatokat az e téren megvalósuló diszkriminatív esetek tekintetében. Ténykérdés ugyanis, hogy az igazságszolgáltatás valamint a hatósági jogalkalmazás gépezetébe az eseteknek csak igen kicsiny hányada kerül. Az amerikai esetjogban a fentiekben alkalmazott szimbólumra visszaülve: Magyarországon is elmondható, hogy az akadálymentesítési esetek jéghegyének csak a csúcsa kerül a jogalkalmazó, igazságszolgáltató szervek elé. Más kérdés, hogy a jéghegy talapzatának hazai helyzetéről nem mondható el annyi pozitívum, mint az Egyesült Államok esetében. Magyarországon tehát nem azért nem jutnak el a jogvita szintjéig az akadálymentesítés körében felmerülő munkáltató és munkavállaló közti konfliktusok, mert munkahelyi szinten a vitás esetek nagy része megoldódna. E jelenség okainak tisztázása azonban jelentősen meghaladná e tanulmány kereteit, ezért fogadjuk el most bizonyítás nélkül igaznak ezt az állítást azzal, hogy a továbbiakban megtörtént esetek le-

írásával fogom alátámasztani a fogyatékos személyek nehézségeit az akadálymentesítés elmulasztásával kapcsolatban.

Különösen az értelmi fogyatékkal élő valamint az autista, autisztikus személyek tekintetében érzékelhető a krízis. Ezt illusztrálja az autista fiatalember, aki egy vezető informatikai céghez nyert felvételt. Kezdetben igen jó kapcsolata volt a részlegvezetővel, aki megfelelően tudott reagálni a fiatalember kommunikációs nehézségeire. Vezetőváltás után azonban az új előljáró és a munkatársak egyaránt szabadulni kívántak tőle. A fiatalember – korábban kielégítően ellátott – munkaköre nem változott, tehát a munkáltató nem menthette volna ki magát a fent felsorolt Ebktv.-beli mentesülési okok alapján. Munkaviszonyának megszüntetésének oka az akadálymentesítés elmulasztása volt.

A másik – pozitív kimenetellel zárt – esetben egy autista hölgyről volt szó, aki egy speciális munkaközvetítő szervezet segítségével állt munkába. A munkahelyfeltáró szakember kimerítő vizsgálatot folytatott a cégnél a terep lehetőségeinek valamint a hölgy képességeinek felmérése végett. A munkába állás után a következő intézkedések zajlottak az alkalmazkodás jegyében: az első hetekben a foglalkoztatási tanácsadóval való együttes munkavégzés, a munkahelyi szabályok könnyen érthető formában való rögzítése, a munkavállaló időbeosztásának részletes megtervezése, a munkatársak és a közvetlen felettes számára alapvető képzés tartása az autizmussal kapcsolatban.⁴¹ Az alkalmazkodási folyamat eredményeképpen jelenleg az érintett teljes értékű munkát tud végezni munkahelyén.

A két eset jól illusztrálja, hogy az akadálymentesítés magyar – lényegében hozzáférhetőségi – fogalma messze kisebb terjedelmű jogot ad a fogyatékos munkavállalók/álláskeresők kezébe, mintha a munkáltatók a nyugati értelemben vett ésszerű alkalmazkodásra lennének kötelezettek. Az EB TT az akadálymentesítésről szóló első állásfoglalásában ugyan megjegyzi, hogy „az akadálymentesség fogalmát tehát szélesen kell értelmezni, és az semmiképpen nem korlátozható az épületek akadálymentesítésére”⁴² – ámde a fogalom tartalmát egyáltalán nem, még példálódzóan sem részletezi.

5.6 A jogalkotó felelőssége a fogalmi bizonytalanságért – nemzetközi szintén

A magyar jogalkotás hiányosságai azonban nemcsak az érintettek érdek- és jogsérelmét eredményezik, hanem nemzetközi jogi és európai jogi kötelezettségek elmulasztását is jelentik.

Magyarország a *Konvenció* első ratifikálói között volt, így a hatályba lépett *Konvenció* ma már a magyar jogalkotóra is kötelező szabályokat alkot. A fentiekben részleteztem, hogy az ésszerű alkalmazkodás követelményét a részes államoknak nemcsak a munkavállalás terén, hanem még számos egyéb területen is érvényesíteniük kell. A magyar jogalko-

41 Csányi, Zs. et al. (2008)

42 Az Egyenlő Bánásmód Tanácsadó Testület 10.007/3/2006. TT. sz. állásfoglalása az akadálymentesítési kötelezettségről

tónak tehát számos tennivalója akad még e téren, de elsőrendű adóssága az ésszerű alkalmazkodás fogalmának a jogrendszerünkbe való beiktatása lenne.

Hazánk a Konvencióhoz fűzött *Fakultatív Jegyzőkönyvnek* is részese – így az ésszerű alkalmazkodás hiánya okán sérelmet szenvedett fogyatékossgal élőknek jogukban áll a Fogyatékossgal Élő Személyek Jogainak Bizottságához fordulni, és indítványozni, hogy a bizottság folytasson le vizsgálatot az állam mulasztásának megállapítása érdekében.

Súlyos európai közjogi kötelezettségszegésnek minősül az irányelvek határidőre való nem megfelelő átültetése. A *Keretirányelv*, mint a korábbiakban láttuk, két vonatkozásban is szól az ésszerű alkalmazkodás kötelezettségéről. A Konvencióval szemben az irányelv tárgyi hatálya csak a foglalkoztatási jogviszonyokra vonatkozik. Az átültetés hiányosságával kapcsolatban sérelmet szenvedett érintett személy közvetlenül is hivatkozhat az irányelv megfelelő szakaszára, és ezen az alapon a luxemburgi bíróság előtt kártérítést követelhet államától, amelynek jogalkotási mulasztása miatt nem érvényesíthette jogait a magánjogi viszonyokban⁴³. Hasonló kereset indítható abban az esetben is, ha egy tagállam kirívóan tévesen értelmezi a közösségi jogot.⁴⁴

A tagállam a Közösség részéről is szankciókkal számolhat, a közösségi jog nem megfelelő átültetése esetén: az ún. szerződészegési eljárás eredményeképpen akár súlyos pénzbírság is kiszabható a mulasztó tagállammal szemben (az EK-Szerződés 226–228. cikkei alapján). 2008-ban az Európai Bizottság már az eljárás kezdő lépéseként indokolt véleményben foglalt állást arról, hogy Magyarország túlságosan korlátozottan foglalta jogszabályba a munkáltatók alkalmazkodási kötelezettségét.⁴⁵

A nem megfelelő átültetés további jogi velejárója, hogy a tagállamok bíróságainak törekedniük kell a belső jog irányelvkonform értelmezésére.⁴⁶

Nem kifejezetten az akadálymentesítéshez kapcsolódik, de analógiás alapon alkalmazható a magyar állam jogalkotási mulasztására a *Strasbourg-i Emberi Jogi Bíróság* által a *Thlimmenos-ügyben* hozott ítélet.⁴⁷ Az alperes államot elmarasztaló ítélet szerint Görögország – egyebek mellett – megsértette az *Európai Emberi Jogi Egyezmény* (a továbbiakban: *Egyezmény*)⁴⁸ 14. cikkét, mely szerint az Egyezményben foglalt jogok élvezetét megkülönböztetés nélkül kell mindenkinek biztosítani.

Az eset és az ítélet részletes ismertetése témánk szempontjából szükségtelen, az ítélet indokolásából mindössze annyit kell e helyen kiemelni, hogy a Bíróság e cikkel kapcsolatos értelmezése során érvelésében alapelszerűen kimondta: az *Egyezményben foglalt jogok diszkriminációmentes*

43 Az igényérvényesítésnek erre a formájára precedensértékű ítélet született az elhíresült *Frankovich-ügyben* [*Frankovich v Republic Italy et al*, C-6/90&C-9/90].

44 *Köbler v Republic Austria*, C-224/01

45 MEMO 08/68 sz. indokolt vélemény

46 Vö.: *Von Colson and Kamann v. Land Nordrhein-Westfalen*, C-14/83

47 *Thlimmenos v. Greece*, ECHR, Application no. 34369/97, 6 April 2000.

48 Magyarországon ratifikálta az 1993. évi XXXI. törvény az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én kelt Egyezmény és az ahhoz tartozó nyolc kiegészítő jegyzőkönyv kihirdetéséről

élvezetének jogát az állam nemcsak akkor sérti meg, ha különbözőképpen bánik összehasonlítható helyzetben lévő személyekkel anélkül, hogy objektív és ésszerű módon igazolná a különbségtételt, hanem akkor is, amikor objektív és ésszerű igazolás nélkül nem kezel különbözően olyan személyeket, akik különböző helyzetben vannak. Semmi újat nem mond tulajdonképpen ez az alapelv az igazságosság majdnem 2500 éves arisztotelészi felfogásához képest, mely szerint akkor járunk el igazságosan, ha a hasonlókat hasonlóképpen, a különbözőket pedig különbözőképpen kezeljük. Ha jól megfontoljuk az Egyezmény bíróság által adott (autentikus) értelmezését, akkor az akadálymentesítéssel járó jogalkotási kötelezettségekre is találunk benne üzenetet. A speciális helyzetben lévő, a munkavállalás és a társadalmi részvétel egyéb aspektusainak szempontjából hátrányos helyzetből induló személyek számára a diszkriminációmentes bánásmód akkor valósulna meg, ha a speciális igényeikhez való alkalmazkodást is tapasztalhatnák. Az alkalmazkodás korlátait a Strasbourgi Bíróság is az ésszerűség és az objektivitás mércéje alapján állítja be – hasonlóan az e dolgozat során idézett számos jogi dokumentumhoz.

Sajnálatos módon Strasbourgban nem kezdeményezhetnek eljárást a fenti érvelésre alapozva, mivel az Egyezményben megfogalmazott diszkriminációtilalom csak az Egyezményben foglalt jogok egyenlő élvezetének tekintetében érvényes – márpedig a munkához való vagy hasonló jog nem szerepel a nemzetközi jogforrásban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nagy tekintélyű emberi jogi bíróság gyakorlatában megjelent alapelvet ne kéne figyelembe venni a részes államok jogalkotásában és jogalkalmazásában.⁴⁹

6. Összegzés

Jelen dolgozat célja volt, hogy rávilágítson, az akadálymentesítés, első sorban a munkahelyi akadálymentesítés koncepciózus, differenciált fogalmi rendszerének megalkotása sem elméleti, sem gyakorlati szempontból nem odázható el tovább Magyarországon. Az akadálymentesítés elméleti fogalmának meghatározása az „akadály” személy-, illetve csoportközpontú helyes felmérésével kezdődik. Absztrakt-általános értelemben ilyen módon akadálynak tekintendő tehát minden olyan tényező, mely valamely tevékenységnek gátat szab. Mivel az akadály minden hátrányos helyzetű személy esetén más-más konkrét tényezőkben manifesztálódik, az akadálymentesítéssel kapcsolatos jogszabályi kötelezettségnek szükségképpen megfelelően általánosan kell megfogalmazódnia, azonban megfelelően kikényszeríthetőnek is kell lennie.

Az akadálymentesítés fogalmi rendszerének nemzetközi történeti alakulását szemlélve megállapítható, hogy a magyar fogalmak nem felelnek meg a Nyugat-Európában honos trendnek, mely – a Konvenció és a Keretirányelv közvetítésével – a magyar jogalkotóra immár közvetlen hatással kellene,

⁴⁹ A Strasbourgi Bíróság nem egyszer marasztalta el az államot mint jogalkotót is (pl. *Chassagnou and Others v. France* [GC], Application nos. 25088/94, 28331/95 and 28443/95, ECHR 1999–III).

hogy legyen. Míg a hozzáférhetőség fogalmával kapcsolatban haladó szemlélet kezd érvényesülni a magyar jogszabályokban (vö.: az ECA hatása az Éptv.-re és az OTÉK-ra), a munkajogi szempontból még fontosabb „ésszerű alkalmazkodás” fogalma eddig nem kapott helyet a magyar jogrendszerben. Ezzel kapcsolatban végkövetkeztetésként a következő megállapítások tehetők:

– A jogalkotási termékekben, a jogalkalmazói valamint a munkahelyi gyakorlatban egy szemléletbeli tévedés eloszlata szükséges: a fogyatékossgal élő személyek speciális igényeihez való alkalmazkodás nem az előnyben részesítés, pozitív intézkedések körébe tartozik, hanem a *szoros értelemben vett diszkrimináció felszámolásához kapcsolódó intézkedés*. Ilyenformán nem tehető egyéni mérlegelés alapján meghozott, jutalmazási jellegűnek tekintett döntés tárgyává az, hogy az alkalmazkodáshoz szükséges költségeket, időt és energiát – az ésszerűség, illetve az arányos tehervállalás mértékéig – felszabadítja-e a munkáltató célra, hanem ez minden munkáltatónak tulajdonképpeni kötelezettsége. (Más kérdés a ráfordítások helyes elosztása a lehetséges teherviselők – köz- és magán-szféra – között.) A korábban említett példában szereplő autista hölgy esetének sem abból az alapszituációból kellett volna kinőnie, hogy a munkáltató „jóvoltából” egy erre specializálódott nonprofit szervezet felvállalhatta a munkahelyi adaptáció megoldását, hanem ezeknek a lépéseknek a megtételére minden munkáltatónak kötelezettnek kellene éreznie magát. (Természetesen az ésszerű, arányos teherviselés mértékéig, illetve a külső anyagi-szakértői segítség igénybevételének lehetősége mellett.)

– A fent említett tévedés eloszlata alapfeltétele lenne, hogy az állami döntéshozók valamint a munkáltatók megfelelő mennyiségű és minőségű *információkkal* rendelkezzenek a fogyatékos személyek világról, előnyös adottságaikról, hátrányaik jellegéről. E tudásanyag terjesztésének alapja lehet az átfogó, akár az állami, akár a civil, akár az akadémiai szféra szervezésében megvalósuló szenzibilizációs, képzési, oktatási tevékenység.

– Előbb-utóbb *súlyos jogi és anyagi következményei lesznek a magyar jogalkotói tétlenségének*. A konvenciók vagy az európai jogi kötelezettségek elmulasztásával kapcsolatos, lehetséges jogkövetkezményekről már a fentiekben szó volt. Idő kérdése, hogy az illetékes nemzetközi testületek – vagy akár egyéni panaszosok, vállalkozó szellemű ügyvédi irodák, közérdekű igényérvényesítésre jogosult civil szervezetek – mikor indítanak a megfelelő nemzetközi fórumok előtt eljárásokat, amelyekben elmaraszthatják, vagy legalábbis gondolkodásra készíthetik a magyar államot.

Irodalom

- Bruyferre S. M. et al. (2003): *Identity and Disability in the Workplace*, 44 WM. & MARY L. REV. 1173
- Csányi Zsuzsanna – Halmos Szilvia – Szabó Miklós – Jásper Éva – Palkovics Rozália – Vég Katalin – Zalabai Péterné (2008): *Vezető-sáv – a teljeskörű munkahelyi akadálymentesítéshez munkáltatók számára*, Salva Vita Alapítvány.

- The Danish Disability Council (2002): *Danish disability policy – equal opportunities through dialogue*, København, April
- T. Degener – G. Quinn (2002): *A Survey of International, Comparative and Regional Disability Law Reform*, DREDF, Washington DC.
- EuCAN c/o Info-Handicap Luxembourg (2003): *European Concept for Accessibility – Technical Assistance Manual*, Luxembourg (http://www.eca.lu/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=13&Itemid=26)
- Hafen J. (2006): *Making Reasonable Accommodations for Employees with Mental Illness Under the ADA*; Employee Benefit Plan Review; 10 September
- S. Hoffmann (2007): *Settling The Matter: Does Title I of the ADA Work?*; Alabama Law Review, Vol. 59:2:305
- Kádár, A. – Farkas, L.: Report on Measures to Combat Discrimination Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC; COUNTRY REPORT Hungary; 1 January 2005; The Migration Policy Group, Brussels, www.migpolgroup.hu
- Nemes, I.: *Akadálymentesítés a gondolkodásban II. – Van-e a szeretetnek határa?* c. előadása az Értelmi Fogyatékosággal Élők és Segítőik Országos Érdekvédelmi Szövetségének (ÉFOÉSZ) 2007. április 13-i konferenciáján (http://www.efoesz.hu/pdf/Nemes_Ilona.pdf, 2008. január 5.)
- Report from the commission to the council: *Implementation of the age and disability discrimination provisions of Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation*, 2006 (http://ec.europa.eu/employment_social/fundamental_rights/pdf/legisl/2000_78_en.pdf)
- Schartz H. A. et al. (2006): *Workplace Accommodations: Empirical Study of Current Employees*, 75 MISS. L. J. 917
- Szöllősiné Földesi Erzsébet (2007): *Akadálymentes Európa felé? (Európa akadálymentesége a jogi szabályozás tükrében)*, Mozgássérültek Budapesti Egyesülete (<http://www.fogyatekosugy.hu/main.php?folderID=1475>)
- U.S. National Council on Disability: *Finding the Gaps: A Comparative Analysis of Disability Laws in the United States to the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD)*; Washington DC, 2008. május 12. (hivatkozás: „U.S. laws vs CRPD”)
- Wendt, A. C. – Slonaker, M. – William, Sr. (2007): *ADA’s reasonable accommodation: myth or reality*, SAM Advanced Management Journal, September 22

LAKI LÁSZLÓ – BÉKÉS ZOLTÁN

A Közép-Magyarországi Régióról egy gyermek- és ifjúsági vizsgálat tükrében¹

A szerzők azoknak a társadalmi folyamatoknak az összefüggéseit vizsgálják a Közép-Magyarországi Régióban – az ország egyik legellentmondásosabb, a legnagyobb társadalmi különbségekkel terhelt területi egységében –, melyek a gyermekvédelmi szakellátás iránti igényeket befolyásolják. Érzékelhetőek itt a világváros nyújtotta előnyök, de a városi szegregáció is; a jómódú szuburbanizáció mellett az elszegényedő városi rétegeknek főként az alföldi térségek felé irányuló kitelepülése is, vagy a Budapest környéki agglomeráció gyors felemelkedése és a régió „külső területeinek” a lecsúszása, átalakulása. A tanulmány ezekkel a makro folyamatokkal foglalkozik, a társadalmi- és a generációs reprodukció szempontjából, s külön elemzi azokat a kimondottan hátrányos következményeket, melyek a régió „külső térségeiben” zajló, átstrukturálódási folyamatok ellentmondásos hatásaiból erednek, s amelyek meghatározzák a szocializációs intézményrendszert, illetve a gyerekek és fiatalok helyzetét is.

Bevezető

A rendszerváltást követően a magyar gazdaságban merőben új beruházási-fejlesztési folyamatok indultak el és váltak dominánssá, amelyek új területi-gazdasági-társadalmi szerveződéseket nyitottak utat hazánk-

¹ A tanulmány a Fővárosi TEGYESZ által a Pest Megyei TEGYESZI-vel közösen, a FICE Magyarországi Egyesületével konzorciumi együttműködésben lebonyolított, HEFOP-2.2.1.06/1.-2007-05-0003/4.0 azonosító számú, „A gyermekvédelmi szakellátásba kerülő kamaszok munkaerő-piaci esélyeinek javítása a szakemberek ágazatközi hálózati együttműködésével és munkaerő-piaci képzésével Közép-Magyarországon” című projekt keretében, annak „A gyermekvédelmi szakellátás iránti szükséglet területi elemzése a gyermekszegénységet és gyermekkori veszélyeztetettséget meghatározó gazdasági-társadalmi tényezők vizsgálatával” című témakör gondozására létrejött szakmai műhely munkájának összegzésére, a szerzők által készített záró tanulmányra épül. A projekt keretében készült valamennyi tanulmány olvasható a Fővárosi TEGYESZ honlapján: www.tegyesz.hu

ban, egyes térségekben dinamikus fejlődést, másutt stagnálást, sok helyen azonban leépülést előidézve. Amikor a HEFOP-2.2.1. program keretében lehetőségünk nyílt arra, hogy a gyermekvédelmi szakellátás iránti igényeket alakító társadalmi-gazdasági folyamatok bizonyos összefüggéseit tanulmányozzuk a Közép-Magyarországi Régióban, azonnal szembe találtuk magunkat ezzel a problémával. Ugyanis az a statisztikai-területi egység, amelyet a politikusok Közép-Magyarországi Régiónak neveztek el az elmúlt években, számos tekintetben jelentősen eltérő állapotokat és lehetőségeket kínál a Budapesten, az agglomerációban, és a régió ezeken kívüli térségeiben élők számára. Gondoljunk a beruházásbeli különbségekre, amelyek a fővárosban és az agglomerációban koncentrálódnak, de amelyek elkerülik a régió távolabbi, alföldi kistérségeit, vagy emiatt a helyi munkaerő-keresletbeli eltérésekre is gondolhatunk, melyeknek okán reggelenként Budapesttől 40–50 kilométerre olyan városok is kiürülnek, amelyek az államszocializmusban iparral rendelkeztek, és maguk is az ingázók ezreit fogadták. A jelzett változások egyfelől átalakították a főváros, az agglomeráció és az ezeken kívüli települések-térségek közti „hagyományos” funkcionális-munkamegosztási viszonyokat. Másfelől kiélezték, és új összefüggésbe helyezték az addigi fejlettségbeli különbségeket, ami azt jelenti, hogy a központi régióon belül szélsőségesen eltérő társadalmi-gazdasági állapotokat láthatunk: például olyat, amit a világváros képvisel; olyat, amit a jómódúak által „megszállt”, szuburbán települések jelenítenek meg, vagy olyat, amelyet a Budapestről kirajzó, elszegényedő és az ország más részeiből rekrutálódó, szintén elesett betelepülők képviselnek a régió alföldi településeiben és tanyavilágában. Emellett a vázolt gazdasági és migrációs folyamatok az egyes települések társadalmi szerkezetét, a helyi társadalom szerveződését és a szolgáltatásai iránti igényeket, az „őslakosok” és a „betelepülők” közti kölcsönkapcsolatokat stb. szintén számottevően megváltoztatták.

Amikor tehát a jelzett program keretében megterveztük tevékenységünket, egyértelművé vált, hogy a témától távolinak tűnő kérdésekkel is foglalkoznunk szükséges, hiszen a Közép-Magyarországi Régió állapota, az ott lezajlott és napjainkban is zajló gazdasági, társadalmi, generációs stb. folyamatok szerves részét képezik a „nagy átalakulásnak” (Polányi 1946), vagyis azoknak az új irányzatoknak, amelyek a rendszerváltást követően gyökeres változtatásokat generáltak a társadalmi-gazdasági újratermelés menetében (Kornai 2007). Ahhoz, hogy valamennyire is értelmezni tudjuk ezeket a folyamatokat és a következményeiket, nagyon vázlatosan át kellett tekintenünk a rendszerváltás menetének témánk szempontjából fontosnak tartott főbb összefüggéseit. E keretek között nem foglalkozunk a rendszerváltás történeti, világgazdasági-nagyhatalmi, politikai stb. vetületeivel, viszont érintenünk kell a kialakult újkapitalizmus működés módját, továbbá ennek a generációs reprodukcióra gyakorolt hatásait. Egyúttal jelezzük, hogy mivel az egyes témakörökről bőséges irodalom áll rendelkezésre, nem látjuk szükségét azok részletes ismertetésének, így csupán tézisszerű felidézésükre törekszünk. És még egy megjegyzés: Miután hazánk az Európai Unió tagja, a rendszerváltás, az új társadalmi-gazdasági reprodukciós forma működése és a szocializációs problémák kapcsán mérlegelnünk kell azt is, hogy vajon a magyar

újkapitalizmus mennyire versenyképesen készítette-készíti fel állampolgárait – így a fiatal generációkat – az uniós tagságból következő kihívásokra. Ezt a szempontot már csak azért sem kerülhetjük meg, mert az Európai Unió belüli integrációs és globalizációs folyamatok igazán csak most indulnak-folynak, és sem az ország, sem a vizsgált régió – az itt élő népesség – jövője vonatkozásában nem mellékes a versenyképesség kérdése. (Pitti 2004)

A tanulmány a problémák alábbi összefüggéseit érinti: a magyar újkapitalizmus működés módja és a generációs reprodukció néhány új jellemzőjét, a Közép-Magyarországi Régióra vonatkozó fejlesztési tervet, továbbá a régió „külső (alföldi) területein” zajló, a gyerekek és a fiatalok helyzetét és életesélyeit alakító folyamatok némelyikét.

Az újkapitalizmus működés módjáról

A rendszerváltás után hazánkban egy „félperifériás” (globál)kapitalizmus-variáns alakult ki, amely gazdasági teljesítményében, társadalmi szerkezetében, az általa kínált életminőségben stb. eltér mind a rendszerváltó politikai osztály vízióitól és ígéreteitől, mind a tudományos előrejelzésektől, mind pedig a lakosság várakozásaitól és reményeitől. Jóllehet az országot az elmúlt, közel két évtizedben a jelentősebb nemzetközi krízisek – legalábbis a tavalyi „nagy válság” kirobbanásáig – elkerülték, néhány dolog világosan látszott. Egyrészt az, hogy a rendszerváltás kapcsán jelentkező, történelmi léptékű kihívások kizárólag egy távlatos „nemzeti program” keretében lennének kezelhetők, másrészt az is, hogy erre a politikai pártok négyévenkénti ígérvény-programjai nem csupán alkalmatlanok, de politikai szándékuk szerint is csupán a hatalom megszerzését-megtartását célozták meg, elkerülendő, hogy a történelmi jelentőségű kihívások kezelésébe-megoldásába belebonyolódjanak. Így aztán az ország sodródó pályára került, melyet az elmúlt hónapok pénzügyi, gazdasági, politikai stb. válságjelenségei tovább erősítettek, egyértelművé téve a „félperifériás” társadalmi-gazdasági újratermelődési modell addig is jól látható gyengeségeit, versenyképtelenségét, és persze a rendszerváltó politikai osztály felkészületlenségét-felelőtlenységét. (Bihari 2005, Ferge 2006, Laki 2006, Pitti 1997, Szalai 2006, Szelényi 2004)

A „félperifériás” állapotok egyik jellemzője pedig a gazdaság *duális szerkezete*. A szakemberek a magyar gazdaságot változatlanul dezintegrált gazdaságként írják le, melynek van egy dinamikusan fejlődő és nemzetközileg versenyképes része, kizárólag külföldi tulajdonban, és van egy vegyes, hazai és külföldi kézben lévő része, amely ehhez képest kevésbé versenyképes, minimális növekedést mutat, tőkeszegény és elaprózott. A két rész között az elmúlt időszakban nem alakult ki szerves gazdasági kapcsolat. A piaci szektor eme „dualitása” mellett van egy számottevő „szürke” (fekete) szegmens is, továbbá az alacsony foglalkoztatottság, az alacsony bérek stb. miatt a lakosság tömegei vidéken és a falvakban rákényszerülnek arra, hogy kiterjedt naturális önellátást folytassanak. (Laki – Bíró A. 2001, Lóránt 2000, Szentes 1999)

Az ország *területileg is fragmentált* állapotokat mutat, ami a fejlődő

országokra jellemző „szigetszerű” beruházási gyakorlattal kapcsolatos, hiszen a külföldi tőke kizárólag az úgynevezett „kapuvárosokat” – pl. Budapest, Győr, Székesfehérvár – keresi fel, ahol a legkedvezőbb beruházási feltételeket kínálják számára, ezzel szemben „elkerüli” az ország más városait és régióit. Így, amíg a beruházások által elért városokban és körzeteikben gazdasági fellendülés következett be, addig a beruházásokat nélkülöző megyékben, térségekben és településeken a gazdaság stagnálása, rosszabb esetben a leépülés állandósulása figyelhető meg. E folyamatok következményei jól lemérhetők a területi különbségekben. A kutatások szerint az ország területének alig több mint egytizede (13%) tartozik a „kiugróan fejlődő” térségek közé, és itt él a lakosság hatoda (17%), míg az ország területének csaknem kétötöde (38%) „krízishelyzetben” van, és ott a népesség közel egynegyede (23%) él. Ez utóbbin belül elkülöníthető egy közel 600 ezernyi népesség, amely már napjainkban is „gettósodó” falusi településeken lakik. (Kovács 2006, Kovács 2005, Makó – Simonyi 2003)

A rendszerváltást követően a munkaerőpiac drámaian összezsugorodott és szegmentálódott. A „kapuvárosok” körzetében a fellendülő piacgazdaság kereslete, igényessé váló képzettségi és munkakultúrabeli követelményei, növekvő bérei stb. szervezik a munkaerőpiacokat, míg a stagnáló körzetekben a „minimális dinamikát” mutató gazdaság már kevésbé közvetít ilyen kihívásokat. A „krízishelyzetben” lévő kistérségekben aztán a munkanélküliek „túlsúlya” miatt a munkaerőpiac már kimondottan a minimálbér körül szerveződik, így a hivatalos munkaerőpiacon alkalmazottak is olyan rosszul keresnek, hogy abból nem képesek magukat és családjukat nemhogy európai, de „társadalmilag elfogadható” szinten sem eltartani, és a szegénységből kitörni. Aligha meglepő, hogy e térségekben és településeken élők a hivatalos munkavállalást nem tekintik minden körülmények között „megoldásnak” a megélhetési gondjaik kezelésében. A tömeges és tartós munkanélküliség szükségessé teszi, hogy az állam a „hivatalos” munkaerőpiac mellett működtessen egy „másodlagos” munkaerőpiacot is (pl. közmunka, közhasznú munka), ami azonban ebben a formájában képtelen arra, hogy a tartós munkanélkülieket felkészítse-visszavezesse a „hivatalos” munkaerőpiacra. Mindent egybevéve hazánkban a rendszerváltást követően a foglalkoztatottság rendkívül alacsony szintje alakult ki – 56–58 százalék –, ami jelentősen elmarad az Európai Unió átlagától (63–65 százalék), nem beszélve a fejlettebb és a problémát hatékonyabban kezelő országok (pl. Svédország 72–73%, Ausztria 68–69%, Finnország 67–68%) foglalkoztatási arányaitól. (Laky 2005)

Napjaink társadalmát a szociológia *polarizált* társadalomként írja le. A népességnek az az 5–7 százaléka, amely a hazai erőforrások jelentős része felett rendelkezett, sikeresen tudott integrálódni a globálkapitalizmus világába. Ezeket a csoportokat „kiegészít” egy 10–15 százaléknyi „felső-középosztálybeli”. Ők együttesen jelenítik meg a rendszerváltás „nyerteseit”. Alattuk egy 30–35 százaléknyi népesség található, melynek helyzete részben javult, részben romlott, alapvetően azonban nem változott. Legfeljebb pedig durván a lakosság felét magában foglaló depriváltak és szegények szintén differenciált világa – a „nyomorban élők”, az „átmene-

tileg szegényeké”, a „lecsúszással fenyegetett szűkölködőké” stb. – található. (Bogár 2000, Ferge 2006, Gázsó 2001, Kolosi 2000) E rétegek-csoportok részben vagy teljesen kiszorultak a társadalomból, közülük sokan napi megélhetési gondokkal küszködnek, gyerekeik versenyképes iskoláztatásáról képtelenek gondoskodni, munkakultúrájuk erodálódott, megélhetésüket pedig döntően a munkanélküli járadék, a közmunka, az alkalmi munka és a segítézés köré szervezik. Ők írott jogukat sem képesek érvényesíteni, nemhogy aktuális vagy távlatos érdekeiket megfogalmazni és megjeleníteni. (Ha az Európai Unió átlagos fogyasztási szintjének a fele alatt élőköt tekintjük szegénynek, úgy Ferge Zsuzsa számításai alapján a magyarok közel háromnegyede (73%) sorolódott közéjük az ezredfordulón.) (Ferge 2001)

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a magyar újkapitalizmus szélsősegesen polarizált – kevés jómódúból és sok-sok szegényből álló – társadalma alapvetően eltér a fejlett uniós országok széles és jómódú középrétegeket magában foglaló társadalmaitól.

Az újkapitalizmus kialakulásának és működésének további fontos jellemzője, hogy a munkahely elvesztésének, a lecsúszás és az elszegényedés megszenvedésének, az elhelyezkedés bizonytalanságának, az államszocialista „alkalmazotti” lét kiszámítható megélhetést biztosító világa megszűnésének, a marginalizálódás-kirekesztődés esélyének stb. a tömegfolyamatai társadalmi méretekben elkeseredettséget, kedvetlenséget és *rossz közérzetet* szültek. A kutatások szerint a rendszerváltást követően a 16 éven felüli népesség körében ugrásszerűen megnőtt – az 1988. évi 24,3 százalékról 1995-re 30,5 százalékra – a depressziós tünetekről panaszkodók aránya. (A depresszió szociológiai értelemben a saját helyzet átélésének negatív állapotát jelöli, melyet a tehetetlenség érzése, a reménytelenség és jövőnéküliség, a kilátástalan lelkiállapot stb. jellemeznek.) (Kopp – Skrabski – Lőke – Szedmák 1996) Mindezt azért hangsúlyoznánk, mert véleményünk szerint a tehetetlenség érzése, a kilátástalanság és jövőnéküliség stb. fontos társadalomalakító és strukturáló tényezők, hiszen azon túl, hogy az érintett társadalmi rétegek-csoportok mindennapjainak közérzetét áthatják, egyben életszervező erők is: kihatva az egyének tenni akarására, a saját vagy a gyerekei jövőjére vonatkozó elképzeléseire, és az ezekért hozandó erőfeszítési hajlandóságára.

A társadalomban *anarchizált állapotok* alakultak ki, hiszen az „államtalanítás” nevében egy sor állami feladat úgy került át más intézményhez (pl. család, önkormányzat, iskola), hogy az ellátásukhoz szükséges *erőforrásokat nem rendelték hozzájuk*, sőt az erőforrás-kivonás máig tart. Ez a „normális” társadalmi reprodukciót veszélyeztető intézményi válsággá nőtte ki magát, mivel rengeteg feladat megoldatlanul csúszkál az intézmények között, így általánossá vált a felelősségáthárítás, a mások rovására véghez vitt erőforrásszerzés, a kijárás, a párt- és baráti segítség felhasználása és a bűnbakképzés. Az államigazgatás is anarchizálódott, hiszen a pártok – a „zsákmányelvet” alkalmazva – győzelem esetén klientúrájukat (pl. párttársak, támogatók, haverok) jól fizető és a privatizációt, a megrendeléseket stb. bonyolító állami és önkormányzati állásokhoz juttatják. Ez a főként a győztes pártokat kiszolgáló és a klientúra üzleteit bonyolító engedelmes és besúgó bürokrácia messze van az „ideális”

(Weber, Bibó), a magas szakmai szintet képviselő, az állam- és közérdekeket is megjeleníteni képes bürokráciától. Általános tapasztalat az is, hogy hazánkban nincsenek mindenkire érvényes törvények és szabályok; hogy a magántulajdon eleve „magasabb rendű”; hogy az állam máig „bűnös” intézményként kezelődik, vagy hogy a pártok „zsákmányelve” és a „magánérdek” felülírja a „közérdeket”. (Bibó 1946, Gázsó – Laki 2004, Hülvely 1994)

Mindent egybevéve, a rendszerváltást követően egy *dezintegrált, polarizált, fragmentált és anarchizált* társadalom alakult ki Magyarországon, és máig az is kiderült – gondoljunk az egyensúlyi válság és eladósodottság állandósulására, az alrendszer alacsony és romló teljesítményére stb. –, hogy a magyar újkapitalizmus csak ebben a dezintegrált, szétesett és polarizált formában képes önmagát újratermelni. Röviden: ez az újkapitalizmus rendszerspecifikus működésmódja, amely egyben a rendszerváltó politikai osztály közös teljesítménye, ugyanis nyolc éven keresztül *ugyanazokat a „félperifériás” állapotokat építették és reprodukálták a magukat konzervatívnak, mint a másik nyolc évben a magukat szocialistának és liberálisnak nevező pártok.* (Laki 2006)

Mivel tehát a politikai osztály nem a reálfolyamatoknak megfelelően, hanem meglehetősen önkényesen értelmezte a rendszerváltást – vagyis elkótyavetyélte az államszocializmus modernizációs teljesítményét, és így nem alakultak-alakulhattak ki a globálkapitalizmussal adekvát termelési, kutatási, piaci stb. hálózatok és rendszerek –, a magyar társadalom jelentős hátrányba került az Unión belüli globalizációs folyamatokba való versenyképes integrációt illetően. (Laki 2008b)

A generációs intézményrendszer

A vázoltak tehát arra utalnak, hogy rendszerváltás után merőben új irányzatok alakultak ki a generációs reprodukció folyamatában is. A „generációs reprodukció” kifejezésen azt értjük, hogy a modern társadalmakban a fiatalok társadalmi felkészítését és beillesztését – már a gyermekvállalás mozzanatától kezdve, az iskolai-szakmai felkészítésén át egészen a munkavállalásig – sok és sokféle intézmény egyidejű működése-kölcsönkapcsolata kondicionálja. Ennek a család fontos, de csak az egyik eleme, hiszen tevékenységét olyan intézmények „egésztik” ki, netán „segítik”, mint az oktatási-képzési rendszer, az önkormányzatok, az egészségügy, a kortárscsoporthok, az egyházak, a média, a munkaügyi és a civil szervezetek, és persze az állam. Ezen intézmények között az ország társadalmi-gazdasági berendezkedésének, fejlettségének, hagyományainak, szükségleteinek stb. megfelelően kialakulnak bizonyos funkció- és munkamegosztási, erőforrás-elosztási és érdekviszonyok, amelyek összműködése optimális esetben szabályozottá, kiszámíthatóvá és hatékonyá teszi a fiatal korcsoportok társadalmi felkészítését. Ennek azonban az ellenkezője is előfordulhat például rendszerváltás vagy válság idején, amikor nem csupán egyes intézmények, hanem az egész intézményrendszer működésében zavarok keletkeznek, így az társadalmi méretekben képtelen ellátni a fiatal korosztályok versenyképes felkészítését-beillesztését. En-

nek természetesen az egész társadalom látja a kárát. Gondoljuk csak meg, mennyire más körülmények között nőnek fel azok a fiatalok, akik jómódú családokból származnak, gazdag és fejlődő települések jól ellátott és kiváló szolgáltatásokat nyújtani képes iskoláiban tanulnak, mint a „gettósodó” települések zömében munkanélküli családokból származó gyerekei, akik rosszul ellátott iskolákban készülhetnek a jövőjükre. Nyilvánvalóan alapkérdés a generációs intézményrendszer erőforrásokkal való ellátottsága, működésének hatékonysága és minősége, hiszen az Unió tagjaként funkcionáló magyar újkapitalizmusban sem lehet elvárni egyetlen intézménytől (pl. a családtól) a fiatalok versenyképes felkészítését. És természetesen a felkészítés – pontosabban a felkészületlenség – felelősségét sem lehet-szabad egyetlen intézmény nyakába varrni.

Nézzük röviden, hogy mi is jellemzi az új irányzatokat.

Amikor a kilencvenes évek elején a fiatalok sokasága szorult ki a munkaerőpiacról, az ifjúsági munkanélküliség megjelenése és tömegessé válása lett az új irányzatok egyike, jóllehet néhány évvel korábban még jószerivel minden iskolából kilépő pályakezdő el tudott helyezkedni. A helyzet máig állandósult: a 15–24 éves korosztályokban a munkanélküliek aránya többszöröse az átlagnak. A tömeges munkanélküliség sokszerűen érte a társadalmat, hiszen arra – annak a „fogadására” – sem az állam, sem az iskolarendszer, sem az önkormányzatok, sem a család mint intézmény nem voltak felkészülve. Ez utóbbiak közül főként azokra a családokra gondoljunk, ahol a szülő(k) is elvesztették állásukat, bevételeik tragikusan csökkentek, lecsúsztak, elszegényedtek, és eme állapotok tartós fennmaradásával megindult a marginalizálódás generációs átörökítésének folyamata is. (Fóti – Lakatos 2004)

További új elem – következőként a tömeges ifjúsági munkanélküliségből –, hogy ezekben az években látványosan kitolódott az első munkába állás ideje, illetve jelentősen megnehezült és bizonytalanná vált a pályakezdés. Az ország egyes térségeiben alig vagy egyáltalán nem volt és nincs kereslet a pályakezdők iránt, máshol pedig a munkaadók kínálnak olyan feltételeket (pl. alacsony bér), és támasztanak olyan követelményeket (pl. hosszú munkaidő, szakmai gyakorlat), melyek a fiatalok számára nem vonzóak, alig elfogadhatók és/vagy nem teljesíthetők. A karrierépítés számottevő anyagi, szellemi, fizikai stb. erőfeszítést igénylő „befektetéssé” vált, mely nem nagyon tűr meg maga mellett családot-gyereket. A tanulás és a munkavállalás közti „átmenet” sem válik el olyan élesen, mint korábban, és sokan a kétféle tevékenység „váltogatásával” élik az életüket, ami az önálló élet- és pályakezdés idejét akár 30 éves korig is kitolja. Ugyanakkor szép számmal található olyanok is, akik 17-18 évesen alacsony iskolázottsággal és képzettség nélkül léptek-lépnek ki a munkaerőpiacra, ami korlátozza vagy lehetetlenné teszi elhelyezkedésüket. Röviden: a munkaerő-piaci integrálódás és a pályakezdés folyamatai sokféle bizonytalansági elemmel terhelték és a társadalmi polarizáció jegyében zajlanak. (Kabai 2007)

A vázoltak következtében jelentősen felértékelődött és számottevően meghosszabbodott az ifjúkori iskolázás. Egyértelművé vált, hogy a munkaerőpiacra nem tudnak belépni, akik az alapiskola után nem akarnak, vagy tudnak (pl. anyagiak okán) hosszabban tanulni, illetve elfogadottá

vált, hogy a magasabb végzettség nélkülözhetetlen a sikeres társadalmi beilleszkedésben és az életpálya megalapozásában. Továbbá világossá vált, hogy aki tényleges vagy funkcionális analfabétaként hagyja el az iskolarendszert 18 éves kora előtt – vagyis nem tud megfelelően olvasni, írni, számolni –, annak felnőttként sincs esélye sikeresen részt venni a képzésben. Azokra tehát, akik az ifjúkori iskolázás során nem készültek fel az aktuális és a várható munkaerő-piaci követelményekre és az ezekkel való lépéstartásra, nem feltétlenül igaz az az állítás, hogy azért nincs munkájuk, mert „nem akarnak dolgozni”. Ugyanis ennél tragikusabb a helyzet: „nem tudnak dolgozni”, mert erre nem készültek-készítették fel őket. És ebben nem csupán az érintett egyén és családja felelősségét kell megállapítanunk, hanem az iskoláét, tágabban az államét és a társadalomét is.

Nyilvánvaló, hogy a fiatalok tömeges és hosszú iskolai elhelyezésének – „parkoltatásának” – komoly pénzügyi, létesítményi, személyi, habitusbeli stb. előfeltételei vannak, azonban ezek a kilencvenes évektől máig társadalmi méretekben hiányoznak hazánkban. Így az iskolában töltött hosszú idő sok esetben haszontalan – pl. nincsenek követelmények, sok fiatal nem kap-szerez érvényes vagy versenyképes tudást –, ilyenkor a „parkoltatás” jelentése azonos az idő- és pénzpocsékolással.

Fontos tény tehát, hogy a rendszerváltás óta Magyarországon nemzetközi összehasonlításban is magas a gyerekek családi háttere és az alapiskolai teljesítménye közti összefüggés, vagyis az iskolarendszer *jelentősen növeli az öröklött társadalmi különbségeket*. A vizsgálatok azt is kimutatták (Pisa-jelentés), hogy ebben az időszakban számottevően romlottak a tanulói teljesítmények minden vizsgálati periódusban és évfolyamon, ami már csak azért is sokkoló, mert a hetvenes-nyolcvanas években a magyar diákok éppen olyan tantárgyakban (matematika, kémia, biológia stb.) múlták felül a nemzetközi átlagot, amelyekben ma a sor végén kullognak. Továbbá azt is megfigyelték, hogy az elmúlt másfél évtizedben jelentősen nőttek az általános iskolák közti egyenlőtlenségek, illetve hogy az ebben az iskolatípusban mért teljesítményromlás erősen településfüggő, vagyis a stagnáló és leépülő régiók és kistérségek erőforrásokkal legkevésbé ellátott falusi településeinek iskolái képesek legkevésbé versenyképesen felkészíteni tanulóikat a továbbtanulásra. A városokban szintén tapasztalhatók a léptékbeli különbségek az elitkerületek, az alapítványok stb. és a szegények lakta városrészek alapiskoláinak felszereltsége, működése és teljesítménye között, ami azzal jár, hogy az esélykülönbségek szélsőséges formái már az alapiskolában rögzülnek. A kutatások bizonyították, hogy az alacsony iskolázottságú szülők gyerekeinek 15–30 százaléka, a cigány származású tanulóknak pedig a fele olyan tanulmányi kudarcot – pl. bukás, osztályismétlés – szenved, amely eleve marginális társadalmi helyzetet kondicionál. Ugyanis a vizsgálatok szerint a befejezetlen alapiskolát végzett szülők gyerekeinek 18–20, az alapiskolát végzeteknek 8, a szakmunkás képzettségűeknek pedig 1–2 százaléka meg sem kísérli, hogy középfokon továbbtanuljon. Illetve a továbbtanulók között jelentős a lemorzsolódás, nem utolsósorban azért, mert az alacsony iskolázottságú szülők gyerekeit nagy tömegben fogadni képes középfokú iskolatípus, a szakmunkásképző szerepe és áteresztőképessége jelentősen

csökkent a rendszerváltást követően, miközben ezek a fiatalok viszont képtelenek megfelelni az érettségit adó középiskolák követelményeinek. (Gazsó 2006, Gazsó – Laki – Pitti 2008, Kemény 1996, Kertesi 2002, Kertesi – Kézdi 2005, Ladányi – Szelényi 2003, Liskó 2003, Rácz 1995)

A generációs újratermelődés további új eleme, hogy a vázoltak következtében kitolódott a fiatalok szülői családról való leválásának, függetlenedésének, önálló életkezdésének, családalapításának és gyermekvállalásának az ideje. Továbbá a párkapcsolatok is átértékelődtek, hiszen a kilencvenes évekig hazánkban ritkának (deviánsnak) tekintett élettársi kapcsolat ugrásszerűen megnőtt a fiatalok körében. (Bukodi 2002, Somlai 2008)

A rendszerváltókat és az új rendszert minősítő fontos tény, hogy a kormányra került politikai pártok mind a mai napig nem alakítottak ki olyan lakáshoz jutási mechanizmust hazánkban, amely az újkapitalizmus működési viszonyaival adekvátan, folyamatosan és társadalmi méretekben képes lenne biztosítani a társadalmi újratermelődés e fontos feltételét. (A jelenlegi válsághelyzetben érzékelhető igazán ennek a hiánya, hiszen sok fiatal alig vagy egyáltalán nem képes törleszteni lakáshitelei gyorsan növekvő részleteit.)

A generációs reprodukciót biztosítani hivatott *intézményrendszerben* is súlyos válság alakult ki. Ez azzal kapcsolatos, hogy az állam már a nyolcvanas években megkezdte kivonulását az oktatás-képzés, a lakásügy stb. területéről, hangsúlyozva, hogy e feladatok ellátása és finanszírozása nem kizárólag állami, hanem főként családi (egyéni) feladat. Ezzel az állam a generációs intézményrendszerben a feladatokat újraosztotta – vagyis más intézményekre (pl. család, önkormányzat, iskola) hárította a finanszírozás és ellátás felelősségét –, *anélkül, hogy egyidejűleg az erőforrásokat is újraosztotta volna*. Ez praktikusán az erőforrások kivonásához vezetett e területekről, ami a rendszerváltás után – most már más ideológiákra, értékekre, jövőképre, racionalításokra stb. hivatkozva – folytatódott, és súlyos válságot okozott. Nyilvánvaló, hogy ahol a munkanélküli és az elszegényedő lakosság mögött nem áll erőforrásokkal jól ellátott önkormányzat, amely a kor követelményei szerint felszerelt iskolát, színvonalas oktatást és egyéb kiegészítő szolgáltatásokat képes kínálni, ott az iskolából kikerülő ifjú nemzedéket sem lesznek képesek versenyképesen felkészíteni a továbbtanulásra és a munkaerő-piaci kihívásokra. A versenyképtelenül felkészült-felkészített fiatalok sokasága azonban nem csupán egyéni-családi probléma, hiszen ezzel az adott társadalom is veszít a versenyképességéből. (Gazsó 2008, Kertesi 2002, Kertesi – Kézdi 2005)

Számos tanulmány megállapította, hogy a rendszerváltás *legnagyobb vesztesei a gyerekek*: amíg a rendszerváltás idején (1992) a gyerekek hozzávetőlegesen 33 százaléka tartozott a legalsó három jövedelmi decilisbe, addig 2004-re az arányuk 44 százalékra emelkedett. Ennek egyik oka a munkanélküliség tömegessé válása, amely a fiatalabb korosztályokat erőteljesen érintette, illetve tartóssá válása, melynek eredményeként a marginalizálódott élethelyzet (átörökítése) azonnal generációs dinamikát kapott. Hasonlóképpen jelentősen sújtotta a gyerekes családokat a különféle juttatások értékének csökkenése, például a családi pótlék értéke 2005-re

az 1990. évinek már csak a 43 százalékát érte. A gyerekes családok körében lezajlott strukturális változások is emelték a szegénységi kockázatot, hiszen az egyszülős családok és a nagycsaládosok aránya *egyaránt növekedett* a rendszerváltást követően. (Azoknak a családoknak az aránya, amelyekben a lakásfenntartási- és az élelmiszerkiadások együttes összege meghaladja a háztartási jövedelem 80 százalékát, a gyerekes háztartások körében elérte a 17 százalékot. Őket „létfenntartási fogyasztóknak” tekintik a szakemberek, hiszen bevételeikből szinte semmi sem marad e két alapvető szükséglet – egyébként nem magas szintű – kielégítése után.) (Darvas – Tausz 2000, Darvas – Tausz 2004, Fóti 2003, Kapitány 2008, Lakatos 2002, Spéder – Kapitány 2004, Spéder – Monostori 2001)

A drogok és tiltott szerek fogyasztása Magyarországon a rendszerváltást követően jól érzékelhető *növekedésnek indult*. A folyamat 1999 és 2003 között jelentősen felgyorsult, ugyanis ebben az időszakban a kilencvenes évek elejéhez képest megduplázódott a fogyasztás életprevalencia-értéke (valamikor életében használt-e drogot). A kutatások szerint ez elsősorban a marihuána fogyasztásnak volt köszönhető. Fontos tény, hogy az elmúlt években több mint negyedével nőtt a visszaélészerű gyógyszerhasználat életprevalencia-értéke is, illetve körükben jelentősen emelkedett a tiltott szerek és/vagy inhalánsok használatának aránya. A kutatások azt mutatják, hogy a magyar fiatalok – nemtől függetlenül – 14-16 éves koruk körül kezdik kipróbálni a tiltott szereket, továbbá – más európai országok fiataljaihoz képest – körükben gyakoribb a dohányzás, a nyugtatók használata, a gyógyszer és alkohol együttes fogyasztása, és a borivás. A vizsgálatok azt is kimutatták, hogy időközben csökkent az alkohol és más drogok fogyasztásával kapcsolatos veszélytudat, alacsonyabb lett a rendszeres fogyasztást helytelenítők aránya.

Bár hazánk a jelentős növekedés ellenére a közepesnél alacsonyabb életprevalencia-értékű országok közé tartozik az összes tiltott szer fogyasztása tekintetében, a gondok nem lebecsülendők, hiszen a korábban jelzett társadalmi folyamatok (pl. elszegényedés, tartós munkanélküliség, depresszió, kirekesztettség) okán a probléma jelen van a társadalom és a fiatalok mindennapjaiban. (Nyárády – Felvinczi 2004, Susánszky 2008)

Úgy látjuk tehát, hogy a kilencvenes években olyan léptékű változások zajlottak hazánkban, amelyek más – talán boldogabb – országokban két-három évtized során, és ezek minden tekintetben annyira felkészületlenül érték a társadalmat, hogy a generációs problémák is egymásra torlódtak. Fontos tény az is, hogy a magyar újkapitalizmus dezintegrált, fragmentált, polarizált stb. működéséből következően a generációs reprodukció folyamatai is polarizált és fragmentált formában zajlanak, így ebben az értelemben viszonylag is egységesnek tekinthető ifjúságról nem beszélhetünk. Vagyis mivel jelentősen eltérő gazdaság- és társadalmiszerveződési formák vannak jelen a magyar társadalomban, így ezek szélsőségesen eltérő gyerek- és ifjúkori élethelyzeteket, megélhetési és felkészülési módokat, iskolázási-, elhelyezkedési- és életesélyeket, kilátásokat stb. biztosítanak-kínálnak az ott élő fiatalok számára. Ez az állapot komoly feladatok elé állítja az egyes szocializációs intézményeket és azok egészségét, ide értve az államot és az önkormányzatokat is, mely kihívások-

nak azok jól láthatóan – és erről még szó lesz – egyre kevésbé képesek megfelelni.

A Közép-Magyarországi Régió helyzete és fejlesztése a stratégiai terv szerint

A Közép-Magyarországi Régióval foglalkozó anyagok bármelyikét is vegyük a kezünkbe, a különféle leíró és elemző tanulmányok mindegyike már az első nyolc-tíz mondatában felhívja a figyelmet arra, hogy a megjelölés egy „belső ellentmondásokkal” terhelt területi-közigazgatási-politikai konstrukciót takar. Azt is kiemelik, hogy ebben a történelmi hagyományok és korunk társadalmi, gazdasági és politikai szerveződésének elemei sajátos módon keverednek egymással, egyfelől jelezvén, hogy a szerveződési forma „belső ellentmondásai” hosszú történelmi múltra tekintenek vissza. Másfelől arra is utalván, hogy ezeken az egymást váltó társadalmi-gazdasági újratermelődési formák, az eltérő beruházási gyakorlatok, gazdasági fellendülések és visszaesések stb. alapvetően nem tudtak változtatni. Ez nem jelenti azt, hogy a régióban az elmúlt évszázadok – vagy csupán az előző évtizedek – során ne került volna sor alkalmasint akár gyökeres változásokra is, ezek azonban láthatóan nem megszüntették, csupán átalakították, kiélezték és új „összefüggésbe helyezték” a régió örökölt társadalmi-gazdasági „egyenlenségeit”.

A „belső ellentmondásokat” többféle módon is jelzik az anyagok: hol egyfajta „kettősségre” utalnak, amely a budapesti agglomeráció és a Pest megye „külső területei” közti, fejlettség-fejlődésbeli különbségekben érhető tetten, hol „hármass” tagoltságról esik szó, amelyben Budapestet „elkülönítik” a körülötte kialakult agglomerációtól is, és a tagoltságban a régió „külső térségei” csak a harmadik „gyűrűt” jelentik. Nos, bármelyik megközelítést fogadjuk is el, ez mit sem változtat azon a tényen, hogy a régió (megye) „külső térségei” gazdasági és társadalmi állapotukat tekintve alapvetően eltérnek a fővárostól és az agglomerációtól.

Nézzük meg röviden, hogy a Közép-Magyarországi Régió Stratégiai Terve (2007–2013) milyennek is látja a régió helyzetét, milyen szempontok és tényezők mentén jelöli ki a fejlesztési irányokat, ebben a jelentősen eltérő állapotú-fejlettségű gazdasági-társadalmi-területi egységeknek milyen szerepet szán, és persze milyen jövőt kínál.

Az anyag abból indul ki, hogy a Közép-Magyarországi Régió az ország gazdaságilag legfejlettebb térsége, mivel itt koncentrálódik a külföldi tőke több, mint háromötöde (62%), a regisztrált vállalkozások 40 százaléka, a foglalkoztatottak 30 százaléka, és itt realizálódik a beruházások mintegy fele (2002-es adatok). A relatív fejlettség azonban nem jellemző a régió egészére, ugyanis az jelentős belső egyenlőtlenségeket mutat, ami döntően a budapesti agglomeráció és Pest megye külső területei közötti kettősségben ölt látványos formát. A jelzett területi egyenlőtlenséget az okozza, hogy a régióban található gazdasági potenciál a fővárosban koncentrálódik, hiszen a régió GDP-jének 77–79 százalékát Budapest adta az ezredforduló utáni években.

A tanulmány a főváros és a régió helyzetét tágabb összefüggésben is megvizsgálja, és az alábbi következtetésre jut:

„A régió egésze számára sorsdöntő kérdés, hogy a gazdasági életét meghatározó Budapest milyen szerepet tud betölteni az európai városszövetékben, hiszen a főváros fejlődése az egész régió jövőjét is meghatározza.

A Közép-Magyarországi Régió – amely Magyarország egyetlen, és Kelet-Közép-Európa egyik meghatározó nagyvárosi térségét foglalja magába – versenyképessége tehát döntő befolyással van hazánk versenyképességére és a magyar gazdaság ütemének alakulására.

Az Európai Unió tagjaként, az egyre fokozódó nemzetközi verseny szférájában, különösen fontos, hogy az európai versenytársakhoz mérjük régióink erősségeit, lehetőségeit és gyenge pontjait egyaránt.

A gazdasági folyamatok mára kirajzolták azt az érdekeltségi területet, melyben a régió az ország határain túlnyúlóan bizonyos regionális funkciókat láthat el, elsősorban a vállalati regionális központok letelepedése, az üzleti szolgáltatások, az innováció, kutatás-fejlesztés és logisztikai funkciók terén.

Egy régió versenyképességét külső és belső tényezők határozzák meg, rendkívül összetett módon.

A globalizálódó gazdaság a korábban meghatározó alapfeltételek – a földrajzi elhelyezkedés, elérhetőség, méret – mellé új, az elsődleges feltételeknél összetettebb tényezőket állított. A legfontosabb az innovációs és adaptációs készség, a kommunikációs infrastruktúra fejlettsége és mindehhez a szellemi tőke jelenléte. Az üzleti folyamatok összetettsége, a gazdaság új húzóágazatainak kialakulása az egy térségben meglévő szellemi kapacitásokat rendkívüli módon felértékelt.

A régió rendelkezik a hosszú távú versenyképességhez szükséges alapfeltételekkel...” (94. o.)

A stratégia a fentieket arra alapozza, hogy a kutatók a 21. századot a „kreatív helyek” gazdaságföldrajzoként definiálják, ilyen tevékenységnek számít a kutatás-fejlesztés, a számítástechnika, a kiadói-nyomdai tevékenység, a szoftverfejlesztés, a gazdasági tervezés és tanácsadás, a szórakoztató-, kulturális- és sporttevékenység, a filmgyártás stb., melyek a régió gazdaságának már ma is fontos részét képezik. Olyannyira, hogy a kutatás-fejlesztésben a régió meghatározó szerepet tölt be Magyarországon, hiszen az ezredforduló utáni években a kutatóhelyek mintegy fele a Közép-Magyarországi Régióban volt, döntően a szintén itt koncentrálódó felsőoktatáshoz kapcsolódva. Így aztán az sem véletlen, hogy néhány multinacionális cég a régióba telepítette kutatási részlegét, informatikai központját, melyeket várhatóan további cégek követnek.

A régió – a fentiekén túl – kiváló természeti, kulturális és idegenforgalmi adottságokkal is rendelkezik, jóllehet turisztikai szempontból Budapest túlsúlya figyelhető meg, mivel a szezonális itt kevésbé jelentkezik, mint a Balatonnál. Tekintettel arra, hogy a Duna a turizmus szempontjából nagy értéket hordoz, Budapest mellett a Dunakanyar, a Ráckevei-Duna-ág is fontos célpontok, továbbá Gödöllő és térsége is.

A stratégia készítői szerint tehát a régió versenyképessége „...elsősor-

ban a kreativitásra épülő kulturális gazdasággal, valamint az innovációval, kutatás-fejlesztéssel, tudásbázis-fejlesztéssel" alapozható meg. Ebből kiindulva a 2007–2013-as ciklusra a következő elvek érvényesítését javasolják:

„A) A ciklusban rendelkezésünkre álló források felhasználásával érvényesíteni kell a területiség elvét, meghatározva a régió azon fejlesztési sávjait, földrajzi területeit, amelyeket előnyben részesítünk a fejlesztések során. Ezek:

- a Közép-Duna-völgy komplex fenntartható fejlesztésének sávja (Dunakanyar, Budapest érintett, illetve belső kerületei, Ráckevei–Soroksári Duna-ág),
- M0-s körgyűrű sávja (mint az agglomerációs „interface”),
- termál fejlesztési vonal.

B) A fejlesztési forrásokat a területiség elvén túl a céljában meghatározott *kiemelt témákra* kell koncentrálni:

- kulturális gazdaság,
- szabadidő-gazdaság,
- kutatás-fejlesztés, „tudásipar”,
- üzleti szolgáltatások,
- öregedés stratégiája (silver economy),
- környezetvédelmi ipar és természetvédelem.

C) Az előző elvekhez kapcsolódóan a kiemelt területek (földrajzi és tematikus) jelentős elemeit *direkt projektfinanszírozás* keretében kell fejleszteni, ezzel növelve a hatékonyságot a korábbi évek forrás-elosztásával szemben, míg a többi térség, illetve téma esetében a pályázati alapokon keresztüli verseny nyújthat forrásokat”. (6–7. o.)

Témánk szempontjából fontos tény, hogy a tanulmány a turizmus és a szabadidő-gazdaság tekintetében is megkülönböztet „üdülőkörzeteket” és „üdülőkörzeten kívüli településeket”. Ez utóbbiak nagyjából egybeesnek a régió „külső területeivel”, melyek turisztikai fejlesztésére csak úgy lát lehetőséget, ha e települések-kistérségek erre a célra tudnak maguknak forrásokat szerezni. Ezt azért hangsúlyoznánk, mert az anyag készítői tisztában vannak a régió „külső területeinek” a problémáival. Például azzal, hogy a rendszerváltás utáni gazdasági-társadalmi átalakulás nyomán felgyorsult, szuburbanizációs folyamatok egy többirányú szegregációt indítottak el a főváros, az agglomeráció és a „külső területek” között. „Egyrészt az utóbbi években erősödni látszik a főváros belső területeit érintő szegregáció, másrészt mivel az agglomeráció területére való kiköltözés elsősorban a jobban kereső, vagyonosabb társadalmi csoportokra jellemző, az eddigiekben a városon belüli társadalmi elkülönülés most a város és a szuburbán területek közt jelentkezik. A jóléti szuburbanizáció mellett megjelent a lecsúszó társadalmi csoportok városból történő kiáramlása is. Az agglomeráció, illetve a növekvő telekárak miatt az azon kívül eső terület észak-nyugati területe egyértelműen a jóléti kitelepülést tapasztalja meg, a déli, dél-keleti részeken, valamint a régió agglomeráción kívül eső településein a szociális migráció negatív hatása egyre erő-

sebben érezhető. Ez a jelenség tovább erősíti az eredendően meglévő fejlettségbeli különbségeket a régió egyes térségein és településein belül.” (45. o.)

Mivel tehát a Közép-Magyarországi Régió a legellentmondásosabb, a legnagyobb gazdasági és társadalmi különbségekkel terhelt területi egység, közel sem biztos, hogy a régió lakossága lépést tud tartani a fejlesztésből-fejlődésből következő kihívásokkal. A stratégia készítői ugyanis pontosan látják, hogy „a régió többsége azonban csak elszenvedti a változásokat. Vannak csoportok, akik képzettségi és készségbeli hátrányaik (írástudás, nyelvtudás, digitális írástudás) miatt leszakadnak. Ezeket a térségeket a társadalom szétszakadása, a különbségek fokozódása jellemzi. Természetesen ezek a jelenségek a legfejlettebb térségeket is érintik, viszont szociális rendszereik révén képesek a feszültségeket kezelni.

A posztindusztriális társadalmakban jellegzetes tendencia az életszínvonal emelkedése, az önkifejezés, a tanulás lehetőségeinek kiszélesedése. A gazdasági fejlődés felgyorsulása, az élesedő verseny területi és társadalmi vonatkozásban is nyertesek és vesztesek kialakulásához vezet. A folyamatot tehát egyes csoportok, közösségek leszakadása kíséri”. (57. o.)

A posztindusztriális társadalom kialakulásával „...azonban új jelenségekkel kell a társadalomnak megküzdenie, mint az egyes társadalmi csoportok leszakadása, szegregálódása, és a tömeges migráció. A főváros népessége előregedik és csökken, jelentős társadalmi rétegek szorulnak ki a munkaerőpiacról és a jóléti szolgáltatásokból. Jellemző a nagy *belső és külső migráció*, illetve relatíve magas az egy-két fős háztartások aránya. A fenti jelenségek a társadalmi kohézió megbomlásának tünetei, a hátrányos helyzetű csoportok kirekesztődése, szegregálódása, a hajléktalanság tömeges megjelenése egyaránt fokozottan sújtja a régiót.” (58. o.)

„A kiáltó különbségek ebben a térségben veszélyeztetik legnagyobb mértékben a társadalmi kohézió fenntartását ... A humán közszolgáltatást nyújtó közintézmények (szociális, egészségügyi, foglalkoztatási, kulturális) nem biztosítják kiegyenlítően, egyenletesen jó minőségben, és a társadalom minden csoportja számára egyformán hozzáférhetően szolgáltatásaikat.” (96. o.)

Nos, mindezek ellenére sem szerepelnek a régió stratégiájában a „külső területek” kiemelten fejlesztendő földrajzi vagy tematikus egységként, annál is kevésbé, mert az anyag készítői az eddigi fejlesztések tapasztalataiból kiindulva leszögezik, hogy „...az egyenlőségre törekvő, elaprózott fejlesztési források hatásfoka nagyon alacsony. A valódi multiplikátor hatást kifejtő fejlesztések feltétele a merész, tudatos szemléletbeli változás: a régió specifikus, versenyelőnyt biztosító területeinek, ágazatainak előnyben részesítése...

Megfelelő alapot teremtve a kiegyensúlyozott fejlődésnek, összhangba kell hoznia a méltányosságot és a versenyképességet. A régió elmaradott területeit a továbbiakban nem a jelenlegi támogatási gyakorlat eredménytelenül hasznosuló segélyeivel kell támogatni, hanem ösztönözni és segíteni kell őket, hogy a régióban összpontosuló, mint meglévő erősségeket – innováció, K + F, tudásbázis – kihasználva tudatosan kapcsolódjanak be a fenti cél megvalósításának hálózataiba.” (6. o.) A stratégia azonban arra vonatkozóan nem ad használható eligazodást, hogy erőforrások

hiányában mindezt miként tehetik meg a „külső területek” térségei, települései és lakói.

A vázoltakból – témánk szempontjából – öt összefüggés jól körvonalazódik. Először is az, hogy a stratégia, a globalizáció világot átalakító új irányzataira építve próbálja meg definiálni a régió fejlesztési-kitörési pontjait. Ennek megfelelően – másodszor – a Közép-Magyarországi Régiót nem Magyarország, hanem az Európai Unió és Kelet-Közép-Európa viszonylatában közelíti meg, így a versenytársak más közeli országok fővárosai: Bécs, Prága stb. Harmadszor, hogy az anyag – érthető okokból – azokra a gazdasági, kulturális, infrastrukturális stb. előnyökre kíván építeni, amelyekkel a régió központja, Budapest és közvetlen környezete jórészt rendelkezik, illetve, amelyek erre alapozva gyorsan és sikeresen fejleszthetők. Továbbá, hogy ebben a megközelítésben és tervezésben a régió „külső területei” nem szerepelnek sem „földrajzi”, sem „tematikus” értelemben kiemelten fejlesztendő szféraként, nekik egyszerűen „kapcsolódniuk kell” a régió központjához, ha nem kívánnak lemaradni. Arra vonatkozóan azonban nem ad eligazítást az anyag, hogy milyen erőforrásokra építve képesek a „külső területek” e „kapcsolódást” sikeresen véghezvinni. És végül az anyag a régió javasolt-tervezett fejlesztése-fejlődése kapcsán is súlyos társadalmi gondokkal számol – tömeges migráció, polarizálódás, leszakadás, szegregáció, kirekesztés, hajléktalanság, a társadalmi szolidaritás romlása stb. –, melyek „alapul szolgálnak” egy olyan előrejelzés megfogalmazására, mely szerint a gyermekvédelmi szakellátás iránti társadalmi szükségletek várhatóan nem csökkennek, sőt.

Néhány társadalmi problémáról a „külső területek” tükrében

Bár az eddigiekben számos, a témánk szempontjából fontos társadalmi problémát jeleztünk, az alábbiakban – a vizsgálódások alapján – néhány további, a generációs intézményrendszert és a gyermekvédelmet is megterhelő, és igencsak próbára tevő jelenségre és irányzatra szeretnénk felhívni a figyelmet.

Mindenekelőtt arra, hogy a rendszerváltást követő új rendszer, annak beruházási-fejlesztési gyakorlata a régió „külső területein”, városaiban és falvaiban *sajátos társadalmi átstrukturálódási folyamatokat indított el.*

Ennek egyik megjelenési formája a korábbi helyi társadalmak „elszín-telenedése” – alkalmanként „leépülése” –, hiszen az ipari vállalatok megszüntetése okán nincs szükség „műszaki értelmiségre”, a téveszek felszámolása miatt pedig „agrárértelmiségre”. Nyilvánvaló, hogy a műszaki és az agrár-technikus és középvezetői csoportokra sincs szükség, vagyis a települések egyes „kvalifikált” rétegei-csoportjai lassan a feledés homályába merülnek, ide értve a szakmunkások csoportjait is. A „humán értelmiséget” eddig kevésbé érintették az „elbocsátási” hullámok, azonban gyakran utalnak e „pályák telítettségére”. Vagyis nemhogy nincs lehetőség új munkahelyek teremtésére ezeken a területeken – pl. oktatás, egészségügy, közigazgatás –, de a meglévők egy részének a megmaradása is kétséges, ami bizonytalanságot teremt az alkalmazottak körében.

A „kvalifikált munkahelyek” megszűnésének-felszámolódásának a folyamata tehát korántsem ért véget, előrevetítve e települések társadalmának további „elszintelenedését”, átrétegződését.

Az átstrukturálódás másik megjelenési formája a helyi társadalom polarizálódása: a kevés gazdag, az ennél nagyságrendekkel több szegény, és a kettő között egy „lyuk”, amely a középrétegekre, pontosabban ezen rétegek erodálódására, felszámolódására, alkalmasint „hiányára” utal. Ez utóbbi egybevág a fentiekkel – egyes „kvalifikált” rétegek eltűnésére és a településeken található „kvalifikált munkahelyek korlátozott számára” vonatkozó információkkal –, hiszen a középrétegek meghatározó része éppen ezen tevékenységi formákhoz és státusokhoz kapcsolódik.

E folyamatok fontos jellemzője, hogy az elszegényedési és a lecsúszási folyamatok a középrétegeket is elérték, magabiztosságát kikezdték. Innen nézve a települések középrétegeinek állapotát: nem csupán egyes „kvalifikált” csoportok eltűnése a jellemző, hanem az is, hogy az ilyen státusokat-munkaköröket betöltő személyek-családok a fizetéseikből és béreikből alig vagy egyáltalán nem képesek fenntartani a középrétegekhez illő, rájuk korábban jellemző életszínvonalat és életminőséget. Egyes csoportjaik sodródnak a „veszélyeztetettek” irányába, esetenként már napjainkban is a valamiféle segítségre-támogatásra szorulóknak közé, és mindennapjaikat az elszegényedésen túl beárnyékolja az elbocsátástól való félelem is. Hangsúlyoznánk, hogy nem csupán e rétegek adóira nem lehet számítani, de kohézióteremtő beállítódására és segítőkészségére sem, sőt – e tendenciák erősödése nyomán – maga is a támogatásra szorulóknak közé sodródván, súlyos társadalmi feszültségek hordozója lehet-lesz.

A társadalmi átstrukturálódás folyamatait számottevően befolyásolja az a tény is, hogy a felsőfokú tanulmányaikat befejező fiatalok sem nagyon térnek vissza szülőhelyükre, ugyanis a „kvalifikált munkahelyek korlátozott száma” eleve kizárja, hogy helyben munkát találjanak. Természetesen közülük jó néhányan visszakényszerülnek ide, mivel lakhatásukat pályakezdőként nem tudják más módon megoldani, azonban a helyi munkalehetőségek hiányában ők is ingázókká válnak, így csak „külsőleg” kötődnek lakóhelyükhöz.

Az érintett térségekben jelentős a betelepülés. Azonban az a tény, hogy a betelepülők egyfelől a zömében az iskolázatlan, alacsony végzettségű és munkakultúrájú, szakképzetlen rétegekből kerülnek ki, másfelől a máshol elszegényedő, lecsúszó vagy lecsúszással fenyegetett csoportokból rekrutálódnak, végül is számottevően felgyorsítják a helyi társadalmak összetételének „elszintelenedését” és „romlását”, hiszen közben folyik a „kvalifikált” rétegek-csoportok stagnálása-leépülése. Mindenesetre ellentmondásos és feszültségekkel teli folyamatokról van szó, melyeket nem lehet témánk szempontjából figyelmen kívül hagyni.

A fentiekből következik, hogy a helyi társadalmak közérzete nagyon rossz, mert tele van valóságos és szimbolikus sérelmekkel, hiszen tehetetlen az elszegényedéssel és a lecsúszással szemben, és, mert bizonytalan a jövőt illetően. Mindennapjait az elkeseredettség, a tisztázatlan indulatok és a ki nem hordott konfliktusok járják át, mert betörték hozzá, ellopták a tyúkját, elhordták a tanya kerítését, vagy leszedték a gyümölcsét, és tele van ingerültséggel, mert ezt a hatóságok „szabálysértésként” még

csak szóra sem érdemesítik. Tele van félelmekkel, hogy újra és újra betörnek hozzá, és senki sem védi meg őt és családját; hogy elveszti az állását; míg mások attól rettegnek, hogy jönnek az uzsorások behajtói és „nincs kecmec, fizetni kell”. Itt bármelyik társadalmi réteg-csoport bűnbakká és áldozattá válhat, vagyis a szegényeken túl a „gazdagok” csak úgy, mint a „középrétegek”, a hivatalok hasonlóképpen, mint a civil szervezetek vagy a politikai pártok, a segíteni akarók szintűgy, mint a közböcsök vagy az elutasítók.

Figyelmet érdemel, hogy a „külső térségek” városainak és falvainak külterületeit és tanyás körzeteit számos helyen alacsony iskolázottságú és munkakultúrájú, szakképzetlen, illetve szakképzett, de talajt vesztett, elszegényedő, lecsúszó és máshonnan ide költöző csoportjai kezdik beépíteni. A külterületek és tanyák nem biztosítanak az itt élő szegényeknek „ideális” lakhelyet sem a lakhatás, sem a munkavállalás, sem a közlekedés, sem a gyerekek versenyképes felkészítése szempontjából. Így napjainkra már mind a hivatalosságok, mind a helyi közvélemény számára kézzel fogható és visszavonhatatlan valósággá vált az, amit a szakemberek már régóta tudtak és mondtak, nevezetesen: a szegénységből következő társadalmi eredetű hátrányok iskolai-tanulmányi hátrányok formáját öltik, ha az állam és az önkormányzatok nem tesznek meg mindent ennek megelőzésére és kezelésére. Ugyanis az adatok arra utalnak, hogy a külterületi-tanyai szegények gyerekei olyan környezetben nőnek fel és nevelődnek iskolás korukig, melyek következtében sokuk nem felel meg a beiskolázási kritériumoknak, így nem a „normál”, hanem a „speciális” iskolába kerül.

Másként fogalmazva arról van szó, hogy mivel az érintett családok gyerekei nem járnak bölcsődébe, és nem járnak óvodába, így közülük sokak további élete már hat-hét éves korában eldől, hiszen a „speciális” iskolába kerülnek, és innen alig vagy egyáltalán nem vezet visszaút a „normális” iskolába, ahol legalább valami szakmát lehetne szerezni. A régióban számos „speciális” iskola van, ami arra utal, hogy a társadalmi-gazdasági újratermelődé jelenlegi rendszere tömeges igényeket támaszt az ilyen jellegű intézmények iránt. E jelenség mögött az érintett családok szegénységén, társadalmi integrálatlanságán, életvezetési és gyereknevelési szokásain, igény szintjén és törekvésein, a gyerek jövőjére vonatkozó elképzeléseiben, alacsony munkakultúráján stb. túl számos probléma húzódik meg. Közülük nem utolsó sorban a társadalom – pontosabban az állam és az önkormányzatok – erőforrás-hiányos állapotát kell kiemelnünk, ugyanis pénz hiányában az intézményfenntartók még a ténylegesen jelentkező igényeket sem képesek kielégíteni, nemhogy a társadalomból kirekesztődő szegények „láthatatlan”, de mégoly valós szükségleteit. Az adatok azt is jelzik, hogy a településen rendelkezésre álló bölcsődei és óvodai férőhelyekkel még a „középrétegek” valós szükségletei sem elégíthetők ki, pedig e családok egyrészt a korábbi évtizedekhez képest „későn” – az anya harminc éves kora körül – vállalnak gyereket, másrészt többnyire csupán egyet. Fontos tény tehát, hogy a gyerekek és a fiatalok sikeres társadalmi felkészítésére és beilleszkedésére szerveződő egyik legfontosabb intézmény a család, tömegméretekben képtelen szocializációs feladatait teljesíteni, és az is, hogy e felada-

tokat más intézmények (pl. óvoda, iskola, önkormányzat) sem képesek átvenni tőle. Így aztán e feladatok megoldatlanul csúszkálnak a szocializációs intézményrendszerben a megoldás esélye nélkül.

A szocializációs intézményrendszerben megoldatlanul csúszkáló problémák sajátos feladat- és felelősségáthárítási technikákat alakítanak ki, melyeknek látszólag „csak” a gyerekek és a fiatalok látják kárát, ténylegesen azonban a helyi és a tágabb társadalmat, az önkormányzatot vagy az államot is kár éri. Nagyon is feltűnő például, hogy az oktatási-képzési intézmények csupán oktatni akarnak, nevelni nem. Ennek sok oka lehet: mert kevés az óraszám és a tananyag ezen keretek közt nem adható le; mert sietni kell, így nincs idő a gyerekekkel foglalkozni; mert ha fegyelmezni kell az órán, akkor az oktatástól veszi el a kevéske időt, ezért a fegyelmezetlen gyerek nem oda való; mert a pedagógus jószerivel eszköztelen a fegyelmezést illetően; mert konfliktusba keveredhet a szülővel stb. Aztán a pedagógusok túlterheltek, a gyerekekkel való „külön” – a tanórán kívüli-utáni – törődést pedig senki sem fizeti meg, ez láthatóan a pedagógus magánügyévé vált. Gondot jelent, hogy a pedagógusok többnyire nem ismerik az általuk oktatott gyerekek családi hátterét, vagyis nem tudnak – esetleg nem akarnak – többet tudni a gyerekek társadalmi környezetéről, jóllehet azzal pontosan tisztában van még a lakosság is, hogy mely iskolákat mely társadalmi rétegek-csoportok gyerekei népesítik be. Úgy tűnik, hogy a pedagógusképzésben hiányosságok vannak a „szegénységben” élő családok gyerekei sikeres iskolai beilleszkedése, nevelése, oktatása, képzése tekintetében, mint ahogy számos helyen hiányozhatnak az ilyen pedagógiai programok is.

Még az elit középiskolákban is gond a pénzühiány, amellyel nem csupán a gyerekek hatékony szakmai felkészítését, szabadideje kultúrált eltöltését, vagy személyisége fejlesztését szolgáló szakköröket lehetne működtetni, de a rászorulókat, a „gyengébbeket” is felzárkóztatni, korreptálni. Az iskolák láthatóan nem vállalnak szerepet tanulóik szabadidejének szervezésében, vagyis az iskola nem köti a gyerekeket, így a gyerekek sem kötődnek iskolájukhoz. Aztán a gyerekek túlterheltek. Alapvetően nem intellektuális túlterheltségről van szó, hanem idegi-fizikai túlterheltségről, hiszen nem könnyű dolog napi hat-hét tanórát csendben és fegyelmezetten végigülni még annak sem, aki érdeklődő és sikeres a tanulásban, hát még annak, aki tanulmányi kudarccal küszködik. A sokadik órákon a legtöbb gyerek már akkor sem tud figyelni, ha akar, így ott a tanári előadásból alig vagy egyáltalán nem profitál, és ezek után – döntően felfrissülés, pihenés nélkül (fáradtan) – kell otthon nekilátni a felkészülésnek a másnapi órákra. Ebben a közegben már egy átlagtanuló is hajszolt, aki pedig tovább akar tanulni, az még inkább.

Ha tehát az iskola csak a „kötelezően” előírtak szerint foglalkozik a rábízott gyerekekkel, és sem a nevelésükben, sem személyiségfejlesztésükben, sem tanulmányi gondjaik megoldásában, sem szabadidejük kultúrált eltöltése szervezésében – ilyen szolgáltatások kialakításában – nem kíván, vagy tud (pl. anyagi okok miatt) részt vállalni, akkor eme szükségletek (funkciók) kielégítését mégis ki vegye át? Mert ezek még akkor is jelen vannak, és kielégítetlen igényként jelentkeznek, ha a szocializá-

ciós mező egyetlen intézménye vagy szereplője sem kíván tudomást venni róluk.

A vázoltak egyértelműen arra utalnak, hogy a szocializációs intézményrendszerben válság alakult ki. Azt a kérdést, hogy vajon az adott településeken élő és tanuló gyerekek, illetve középiskolások és más fiatalok szabadidejének, kulturálódásának, sportolási-, hobbi- és szórakozási igényeinek stb. a kiszolgálásában a család intézményén túl vannak-e feladatai más szocializációs intézményeknek is, egyszerűen nem lehet megkerülni. Már csak ezért sem, mert egyfelől ezeket a szükségleteket és igényeket a gyerekekkel és a fiatalokkal foglalkozó különféle intézmények szereplői nem tagadják, és nem becsülik le, sőt az életkori sajátosságokból adódóan természetesnek tekintik, és kielégítésüket fontosnak (alapvetőnek) tartják. Másfelől azért sem, mert a szocializációs mező intézményei abban is egyetértenek, hogy e „jogos” korosztályi szükségletek kielégítésében az egyes intézményeknek együtt kell működniük, ellenkező esetben manifesztált funkcióikat sem képesek ellátni. Továbbá azért sem megkerülhető, mert időközben olyan új problémák jelentek meg – munkanélküliség, elszegényedés, szegregáció, drog stb. – a helyi társadalmakban is, amelyek a „piacgazdaság” működéséből következően számottevő befolyással bírnak a gyerekek és a fiatalok sikeres társadalmi felkészítésére és beillesztésére nézve, és ezek kezelése sem nélkülözheti a széles intézményi, és így az állami-önkormányzati együttműködést. Olyannyira, hogy az intézményi szereplők már ma is jelentős szocializációs gondokról számolnak be – vagyis a „bajok” nem a jövőben lesznek, de vannak – és egyértelműen utalnak arra is, hogy intézményi beavatkozások nélkül e gondok súlyosbodnak, alkalmasint kezelhetetlenné válnak.

Mindezek ellenére mégis azt látjuk, hogy az iskolák kizárólag oktatni-képezni akarnak, nevelni nem; hogy már a szakkörökre sem igen akad pénz, ahogyan a lemaradó tanulók korrepetálásának a biztosítására sem; és hogy a „főállású” ifjúsági felelősök státusát is megszüntetik. A gyerekeknek és a középiskolás fiataloknak a tanórák befejezése után nincs nagyon helyük az iskolájukban, de a közművelődéssel foglalkozó intézmények sem kínálnak semmit azoknak, akik kortársaikkal együtt szeretnének lenni, de nem tudnak fizetni. A korábban sportolásra létrehozott közterületi építmények tönkre mentek, megszűntek, netán beépítették, vagy más célokra használják azokat. Sportolni ugyan lehet, de fizetni kell érte, márpedig sokaknak nincs erre elég pénze. Marad tehát az utca, a terek és a kószálás, ami a hétvégeken kiegészül az olcsó szeszekkel, a kocsmával és a diszkóval, attól függően, hogy a zsebpénzből kinek mire telik. Ekkor – szülői egyetértéssel (támogatással), esetleges iskolai-tanári elnézés és rosszállás mellett – lehet a zsebpénz, a diszkó és a kocsmá kínálta körülmények között úgy lazítani (szórakozni), hogy ennek a kulturális szintje és módja jószerivel senkit sem érdekel, kivéve a rendőrséget. Azonban a rendőrségnek sem áll érdekében feleslegesen beavatkozni a szabadidő-eltöltés eme módozataiba, hiszen, ha sem a szülők, sem az iskola nem érdeklődnek a fiatalok bevett szórakozási formái iránt, akkor miért okozzon magának gondot azzal, hogy jegyzőkönyvet vesz fel az esetről? Egyszerűbb, ha hazaküldi az érintettet. Egyszerűbb a gyerekeknek

is, mert nincs nyoma a balhénak; egyszerűbb a szülőnek is, mert nem kell a gyereket felelősségre vonni és vele konfrontálódni; egyszerűbb az iskolának is, mert nem kell fegyelmet indítania; egyszerűbb a diszkó- vagy kocsmatulajdonosnak is, mert nem indul hivatalos vizsgálat az ügyben, ami esetleg időleges bezáráshoz is vezethet, és amit a vállalkozás nagyon is megérezhet. Be kell látni, hogy a rendőrség helyzete nem könnyű, mivel egyedül marad a jelzett problémákkal, ugyanis azok a szocializációs partnerei nem működnek vele együtt, amelyek jogosítványaiknál és felelősségüknél fogva – pl. szülők, iskola – a kamaszok szórakozási-viselkedési formáinak „hivatalból” kereteket adhatnának. Továbbá – a fiatalokra tekintettel – annak sincs értelme, hogy a meggon-dolatlanságból, kivagyiságból stb. adódó kisebb-nagyobb balhék rendőr-ségi-bűnügyi minősítést kapjanak, mint ahogy annak sem, hogy a kama-szok úgy érezzék, hogy kimondottan csak a rendőrségnek van „kifogása” szórakozási formáik ellen.

A településeken mindenesetre sajátos állapotok alakultak ki, hiszen a gyerekekkel-fiatalokkal foglalkozó intézményrendszer minden egyes sze-replője tudja, hogy mind saját intézménye, mind más intézmények ala-csony szinten, alig vagy egyáltalán nem teljesítik azokat a feladataikat, melyekre létrehozták őket, és azt is tudja, hogy ez a gyerekek-fiatalok, és a helyi és tágabb társadalom kárára történik. És ennek a működés-módnak a megjelenési formája az is, amikor a 14–18 éves fiatalok hétvégi lazításai-szórakozásai után jószerivel mindenki tud mindent – az ivásza-tokat, a részegséget, a balhékat, a drogot stb. –, hivatalosan azonban senki nem tud semmit.

Mindent egybevéve a feladat- és felelősségáthárítás, a nemtörődöm-ség, a kollektív felelőtlenység stb., amely az egyes szocializációs intézmé-nyek hozzáállásában és a rendszer egésze működésében már napjainkban is tetten érhető, súlyos problémák forrása, hiszen – mint az egyik intéz-ményi szereplő megfogalmazta – egyáltalán „nem mindegy, hogy ezek-ből a gyerekekből adófizető polgárok lesznek-e, vagy segélyezettek. Ez a következő tíz év nagy kérdése. Vagyis be fogja-e látni ez a városvezetés, meg a következők, hogy ha nem tesszük oda magunkat, és nem kezdünk el jelentős erőket fektetni ezeknek a gyerekeknek a támogatásába, okta-tásába és szakemberré válásába, akkor ezek a gyerekek is követik azt a mintát, amit láttak: várjuk a segélyt, és alkalmi munkából máról holnapra élünk.”

Irodalom

- A Közép-Magyarországi Régió Stratégiai Terve 2007–2013, „A kreatív régió”, Közép-Magyarországi Regionális Fejlesztési Tanács, 2005. február
- Berend T. Iván (2003): Kisiklott történelem (Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században), História-MTA Történettudományi Intézet, Budapest
- Bibó István ((1946): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága, in: Bibó István válo-gatott tanulmányok 1945–1949, Magvető Kiadó, Budapest, 1986.
- Bihari Mihály (2005): A magyar politika 1944–2004, Politikai és hatalmi viszonyok, Osiris Kiadó, Budapest

MAGYAR VALÓSÁG

- Bogár László (2000): A gazdaságpolitika és a magyar XXI. Század, *Üzleti* 7., 2000. március 13.
- Bukodi Erzsébet (2002): Párkapcsolat-formálódás az ezredfordulón, in: „Ifjúság 2000” Tanulmányok I., (szerk.: Szabó Andrea, Bauer Béla, Laki László), Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, Budapest
- Darvas Ágnes – Tausz Katalin (2000): Gyorsjelentés a gyerekszegénységről Magyarországon és Romániában, Szociális Szakmai Szövetség, Budapest
- Darvas Ágnes – Tausz Katalin (2004): Szegénység és kirekesztés gyermekkorban, in: A szegénység és társadalmi kirekesztődés folyamatai, KSH, Budapest
- Ferge Zsuzsa (2001): A magyarországi szegénységről, *Info-Társadalomtudomány*, 54. sz.
- Ferge Zsuzsa (2006): Struktúra és szegénység, in: (Kovách Imre szerk.) *Társadalmi metszetek (Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon)*, Napvilág Kiadó, Budapest
- Fóti János – Lakatos Miklós (2004–2005): Foglalkoztatottság és munkanélküliség (Információk a magyarországi censusok eredményeiből), 1–5. kötet, Országos Foglalkoztatási Alapítvány, Budapest
- Fóti Klára (szerk.) (2003): A szegénység enyhítéséért – helyzetkép és javaslatok, (Országjelentés a „humán fejlettségről” 2000–2002.) MTA Világgazdasági Kutató Intézet, United Nations Development Programme, Budapest
- Gazsó Ferenc (2001): A társadalmi szerkezetváltás trendjei (szerk. Földes György–Inotai András) *A globalizáció kihívásai és Magyarország*, Napvilág Kiadó, Budapest
- Gazsó Ferenc (2006): Társadalmi struktúra és iskolarendszer, in: (Kovách Imre szerk.) *Társadalmi metszetek (Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon)*, Napvilág Kiadó, Budapest
- Gazsó Ferenc – Laki László (2004): *Fiatalok az újkapitalizmusban*, Napvilág Kiadó, Budapest
- Gazsó Ferenc – Laki László – Pitti Zoltán (2008): *Társadalmi zárványok*, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
- Gerschenkron A. (1962): *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*, Gondolat, Budapest, 1984.
- Kabai Imre – Wölcz Judit – Winkler Mónika – Béki Orsolya – Tóth Gábor szerk. (2007): *Mi lesz velünk a diploma után? Zsigmond Király Főiskola*, Budapest
- Kapitány Balázs (2008): *Gyermekszegénység*, in: *Új Ifjúsági Szemle*, 2008 tavasza
- Kemény István (1996): *A romák és az iskola*, Educatio, 1996 tavasza
- Kertesi Gábor (2002): *Oktatási reformterv a tanulási problémákkal küszködő hátrányos családi háttérű gyerekek megsegítésére az alapfokú oktatásban*, *Esély*, 2002/2.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (2005): *Általános iskolai szegregáció I–II.*, *Közgazdasági Szemle*, LII. Évf. 2005. április–május
- Kosáry Domokos (1990): *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867 (Magyarok Európában III.)*, Háttér Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Budapest
- Kolosi Tamás (2000): *A terhes babapiskóta*, Osiris Kiadó, Budapest
- Kopp Mária – Skrabski Árpád – Lőke János – Szedmák Sándor (1996): *Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban*, *Századvég*, 1996. ősz
- Kornai János (2007): *Mit jelent a „rendszerváltás”? Kísérlet a fogalom tisztázására.* *Közgazdasági Szemle*, LVI. évf. 2007. április
- Kovách Imre (2006): *Paradigmaváltás, társadalmi szerkezet és egyenlőtlenség*, in: (Kovách Imre szerk.) *Társadalmi metszetek (Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon)*, Napvilág Kiadó, Budapest
- Kovács Katalin (2005): *Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon*, in: (Bognár László – Csizmady Adrienne – Tamás Pál – Tibori Timea szerk.) *Nemzetfelfogások – Falupolitikák, UMK–MTA SZKI*, Budapest, 141–152. o.

- Ladányi János – Szelényi Iván (2003): A kirekesztettség változó formái, Napvilág Kiadó, Budapest
- Lakatos Judit (szerk.) (2002): Család változóban 2001, KSH és United Nations Development Programme, Budapest
- Laki László (2006): Rendszerváltások Magyarországon, in: (Kovách Imre szerk.) Társadalmi metszetek (Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon), Napvilág Kiadó, Budapest
- Laki László (2008a): Rendszerváltás, világgazdasági korszakváltás és a magyar politikai osztály, *Egyenlítő*, VI. évf., 2008/1–2. sz.
- Laki László (2008b): Rendszerváltástól a rendszerválságig, *Egyenlítő*, VI. évf. 2008/12. sz.
- Laki László – Bíró A. Zoltán (2001): A globalizáció peremén, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
- Laky Teréz (2005): A magyarországi munkaerőpiac 2005, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest
- Liskó Ilona (2003): Kudarok a középfokú iskolában, *Beszélő*, július–augusztus
- Lóránt Károly (2000): Tíz év túlzott áldozataiból tanulunk-e végre? *Üzleti* 7, 2000. június
- Makó Csaba – Simonyi Ágnes szerk. (2003): A munka és a párbeszéd új paradigmái, OFA Munkaügyi Kutatások Szakmai Műhelye, Budapest
- Nyárády Adrienn – Felvinczi Katalin (2004): Jelentés a magyarországi kábítószerhelyzetről. Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, Budapest
- Pitti Zoltán (1997): Egészen eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon, *Társadalmi Szemle*, 52. évf., 1997/8–9 sz.
- Pitti Zoltán (2004): Magyarország gazdasági és társadalmi élete. Főbb jellemzők és folyamatok (1989–2002). In: (Ágh Attila szerk.), *Magyar hozomány, Magyarország az EU-csatlakozás küszöbén*, BM Kiadó, Budapest
- Polányi Károly (1946): A nagy átalakulás (Korunk gazdasági és politikai gyökerei), Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.
- Rác Zsolt (1995): Ifjúsági marginalizáció, in: Gázsó Ferenc – Stumpf István (szerk.) *Vesztesek, Ifjúság az ezredfordulón. Ezredforduló Alapítvány*, Budapest
- Somlai Péter (szerk.) (2008): Új ifjúság (Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről), Napvilág Kiadó, Budapest
- Spéder Zsolt – Kapitány Balázs (2004): Szegénység és depriváció, KSH Népeségtudományi Kutatóintézete, Budapest
- Spéder Zsolt – Monostori Judit (2001): Mozaikok a gyerekszegénységről. Közelítések a gyerekek és a családjaik jóléti helyzetének kutatásában. Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, Kutatási jelentés 69.
- Susánszky Éva (2008): A fiatalok egészségi állapota, *Új Ifjúsági Szemle*, 2008. tavasz
- Szalai Erzsébet (2006): Tőke–munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi újkapitalizmusban, in: (Kovách Imre szerk.) *Társadalmi metszetek*, Napvilág Kiadó, Budapest
- Szentes Tamás (1999): Világgazdaságtan I., Elméleti és módszertani alapok, Aula Kiadó, Budapest

BÁNYAI BORBÁLA* – LÉGMÁN ANNA

Pszichiátriai betegek szociális intézeti környezetben**

A tanulmány egy szociális otthon működésén keresztül vizsgálja a pszichiátriai betegek magyarországi helyzetét és a pszichiátriai ellátórendszer felépítését. Az írás központi része Magyarország legnagyobb pszichiátriai otthonát, az intézmény és a város szimbiotikus kapcsolatát, a lakók egyhangú, eseménytelen és túlszabályozott életét mutatja be. A szerzők véleménye szerint az állami szabályozás és a pszichiátriai ellátórendszer betegekkel kapcsolatos szemléletmódjában és szerkezetében nem történtek jelentős átalakítások az elmúlt hetven évben, a betegek ellátása jellemzően továbbra is kórházak pszichiátriai osztályán és pszichiátriai gondozókban történik. Ugyanakkor Nyugat-Európában a nagy pszichiátriai intézmények eltűnésével párhuzamosan egyre inkább előtérbe kerülnek a közösségi ellátási formák, ahol saját környezetében próbálnak meg segíteni a pszichiátriai problémákkal küzdőknek. A magyar ellátórendszer nem segíti elő a pszichiátriai betegek társadalmi integrációját, a pszichiátriai betegséggel küzdők ellátását a többségi társadalomtól való elkülönítéssel látják megoldottnak.

Cikkünkben egy magyarországi szociális otthon működését és a társadalomban betöltött szerepét vizsgáljuk, hogyan jelennek meg az integráció és a szegregáció folyamatai egy nagy intézmény keretei között.

2007 nyarán négy napot töltöttünk abban a városban, ahol Magyarország legnagyobb pszichiátriai otthona működik. A terepmunka részeként két bentlakó beteggel, illetve az egyikőjük hozzátartozójával életútinterjút, míg az intézet dolgozóival (igazgató, főnővér, mentálhigiénés nővér, gazdasági igazgató, az intézet területén lévő célszervezet képviselője, gyámhivatal vezetője) mélyinterjút készítettünk. Emellett informá-

*A szerzőt a Magyar Zoltán Felsőoktatási Közalapítvány ösztöndíjjal támogatta munkájában.

**Köszönjük a támogatást az intézetnek és a városnak, amely kutatásunk helyszínéül szolgált, valamint külön köszönet a két intézeti lakónak és gyámjaiknak, akikkel életútinterjút készítettünk. A kutatás az OTKA T043753 részeként készült.

ciót gyűjtöttünk a városról, az intézetben és a városban lakókról, az ott-on és a város kapcsolatáról, az intézet működéséről. Az intézetre vonatkozó adatok többsége az interjúkból származik.

1. A pszichiátriai betegek helyzete a magyar társadalomban

A pszichiátriai betegek többsége mindhárom hagyományos rétegződés-vizsgálati dimenzió (iskolai végzettség, foglalkozási pozíció, jövedelem) alapján a társadalom alsó, szegény rétegéhez tartozik. A munkaerőpiacon szinte egyáltalán nem jelennek meg, inaktívak, soha nem dolgoztak vagy a betegség diagnosztizálása után tartósan munkanélkülivé váltak. Nem képesek megfelelni a munkaerőpiac követelményeinek, elvárásainak, a munkáltatók megítélése szerint munkavégzésük kiszámíthatatlan, teljesítményük, képzettségük nem piacképes, így nem tudják felvenni a versenyt az „egészségesekkel”. Európában Magyarországon az egyik legalacsonyabb a foglalkoztatási ráta. (Munakerő-piaci helyzetkép 2007) A korlátlan verseny következménye, hogy a kevésbé versenyképes csoportoknak (mint pl. a pszichiátriai betegek) a munkába állása jelentős állami beavatkozás nélkül elképzelhetetlen.

Ferge (Kovách I. 2006: 81) szerint a szegénység egyik oka a piacgazdaság létét lehetővé tevő jogok és viszonyok rendje. A rendszerváltás után a magyar jogszabályi háttér és a piacgazdaság jellemzői és működése révén az emberek egy részének egyfajta túlélési stratégiájává vált a munkaerőpiacról való kivonulás, ami mind a mai napig a magyarországi munkaerőpiac egyik alapvető jellegzetessége. A pszichiátriai betegek körében az átlagnál jóval magasabb a leszázalékoltak és a rokkantnyugdíjasok száma, ami jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy többségük tartósan a társadalom szegény rétegéhez tartozik.

Az állam redistribúciós rendszerének fönntartásával kapcsolatban a nyolcvanas években két, egymással ellentétes álláspont jelent meg a nyilvánosságban (Kovách I. 2006: 81). Ferge szerint a társadalom legfőbb követendő értéke a szolidaritás, míg Kolosi szerint a hatékonyság. A kérdés aktualitása vitathatatlan a mai magyar viszonyok közt is. A gazdasági fejlődés megtorpanása, illetve a gazdasági válság felerősítette azokat a bírálatokat, melyek szerint az állam túl sokat költ szociális juttatásokra, és ez gátolja a piacgazdaság szabad működését és a foglalkoztatás bővítését. A másik tábor állítása szerint azonban a jóléti állam megszűnésével, a szociális védőháló leszűkítésével a társadalom alján élők még jobban leszakadnának és kiszorulnának a többségi társadalomból.

Az állam működése és a jogszabályi háttér bár lehetővé teszik az esetek megélhetését, ugyanakkor nem ösztönzik a foglalkoztatottság számának emelkedését. A pszichiátriai betegek a jelenlegi körülmények között nem válhatnak a munkaerőpiac aktív szereplőivé. Egyrészt a jogszabályok alapján rokkantnyugdíjat és segélyt kapnak, ami szerény megélhetést biztosít számukra, így kevésbé motiváltak a számtalan kudarcélményt ígérő, gyakran diszkrimináló munkaerőpiacon való megjelenésre. Másrészt, bár az állam megpróbálja érdekeltté tenni az állami dotáció révén a piaci cégeket a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatá-

sában, ehhez azonban adminisztratív követelményeket kapcsolnak, ami szinte teljes mértékben ellehetetleníti a foglalkoztatásnak ezt a formáját. A pszichiátriai betegek a jelenlegi körülmények között nem válhatnak a nyílt munkaerőpiac aktív szereplőivé. Az, aki közülük képes és akar is dolgozni, a piacgazdaság szabályaitól eltérően működő, állami támogatással finanszírozott védett munkahelyen – az „egészségesek” világától elzárta – állhat munkába, kiegészítve ezzel az állam által nyújtott minimális juttatásokat.

Magyarországon a pszichiátriai betegek ellátása jellemzően kórházak pszichiátriai osztályán és pszichiátriai gondozókban zajlik. A pszichiáterek által gyógyíthatatlannak diagnosztizált betegek számára az állam szociális otthonokat működtet. Ide azok a betegek kerülnek, akiket a környezetük nem képes befogadni, akiket gyógyíthatatlannak és önellátásra képtelennek ítélnék.¹ Az állami szabályozás és a pszichiátriai ellátórendszer betegekkel kapcsolatos szemléletmódjában és szerkezetében jelentős átalakítások nem történtek az elmúlt hetven évben, a pszichiátriai betegek akkor és most is a társadalom periferiáján élnek. 1993 és 2006 között szinte egyáltalán nem változott a pszichiátriai betegek otthonában élők száma sem. Magyarországon, 1993-ban 8042, míg 2006-ban 8097-en éltek itt (Szociális statisztikai évkönyv, 2006.). Az általunk vizsgált Pszichiátriai Betegek Otthona (ahol a magyarországi pszichiátriai otthonban élők 9 százaléka lakik) és az intézetben belül működő védett munkahely tökéletesen jeleníti meg ennek a Magyarországon domináns szemléletmódnak a változatlanóságát, állandóságát, 1952 óta nagyobb reformok és átalakítások nélkül működik, mint a pszichiátriai ellátórendszer egyik szerves része.

2. Az elmeszociális otthonokról

Goffman (Goffman E. 1974) a pszichiátriákat totális intézményeknek tartja, ahol a betegek teljesen kiszolgáltatottak. Foucault (Foucault M. 1984) szerint a börtönök elrendezését átvéve a pszichiátriai kórházakban folyamatosan felügyelik a bentlakókat, ezáltal teljes hatalmat szerezve felettük. A pszichiátriai intézmények nem hogy segítenék a társadalomba való integrációt, hanem elvárják, hogy az ide kerülők egy, a többségi társadalom normáitól, szokásaitól és hétköznapjaitól teljesen eltérő normarendszerhez szocializálódjanak. A sikeres szocializáció révén az adott intézménybe kerülők képtelenek lesznek az intézetben kívüli életre. Az elmeszociális otthonok a pszichiátriákhoz hasonlóan megalakulásukkor a betegek társadalomból való kizárását szolgálták.

Az MDRI (Mental Disability Rights International) 1997-es jelentése a magyar pszichiátriáról az elmeszociális otthonok működését több szempontból is elmarasztalja, és megszüntetésüket javasolja. Magyarországon ezek az intézmények azokat a betegeket fogadják, akik nem rehabilitál-

¹ „A pszichiátriai betegek otthonába az a krónikus pszichiátriai beteg vehető fel, aki az ellátás igénybevételének időpontjában nem veszélyeztető állapotú, akut gyógyintézeti kezelést nem igényel, és egészségi állapota, valamint szociális helyzete miatt önmaga ellátására segítséggel sem képes.” (Kelemen – Csákiné, 2004, 148. o.)

hatóak, így rehabilitációs munka az otthonokban nem folyik, a betegek társadalomba történő visszatérése nem cél – állapítja meg a jelentés.

„Kritikával illetik általában az otthonok alapvető koncepcióját, miszerint ezek a városoktól távol, gyakran az országhatár mellett, elzártan működnek, elszigetelve ezzel a lakókat minden közösségtől, kórosan függővé téve őket az intézményes ellátástól (5). (...) Sok esetben indokolatlannak látják a betegek benntartását. (...) Az MDRI képviselői embertelennek és megalázónak találták a lakók helyzetét, akiknek az a sorsa, hogy – szakképzett személyzet hiányában – elviseljék napjaik minden foglalkoztatást nélkülöző állandó monotonitását. (...) Végső soron az elmeszociális otthonok rendszerének fokozatos leépítésére tesz javaslatot. (A szerzők szerint a közösségi ellátás anyagi hátterét csak az elmeszociális otthonok leépítése során felszabaduló források biztosíthatják.)” (Réthelyi J. 2000: 167–168)

A jelentés után 10 évvel az általunk vizsgált intézet a fővárosi önkormányzat folyamatos pénzügyi támogatásával tovább bővült és fejlődött. 1999-ben a közigazgatási hivatal végleges működési engedélyt adott az intézménynek, ami azt jelzi, hogy az intézet működése során minden törvényi és jogszabályi előírást betartott. Úgy tűnik, hogy az otthonok leépítése, az ellátórendszer reformja helyett a fenntartóként és szabályozóként működő állam az intézmények üzemeltetése és korszerűsítése mellett döntött.

Az intézmény alapvető koncepciója nem változott, a határ menti kisvárosba kerülő betegek életük hátralevő részét itt töltik. Ugyanakkor érezhető az elmeszociális otthonok létét és funkcióját megkérdőjelező kritikák hatása az intézet működésében, ami megpróbál megfelelni az új korszak kihívásainak. Az alábbiakban részletesen bemutatjuk, hogy megalapításakor milyen funkciója volt az intézetnek az ellátórendszerben, hogyan változott a szerepe, illetve hogy jelenleg hogyan működik.

3. A város

Az intézmény a legnyugatabbra fekvő Szlovéniával és Ausztriával is határos magyarországi kisvárosban található. A főváros 265 kilométer innen, így minimum három óra kell ahhoz, hogy eljussunk Budapestről a városba.

A második világháború után a városban kijárási tilalom volt, 1968-ig hermetikusan el volt zárva, csak igazolvánnyal lehetett bejutni, ennek köszönhetően egy meglehetősen belterjes, zárt közösség alakult itt ki. A rendszerváltás után a határok átjárhatókká váltak, és megkezdődhetett a kapcsolat kiépítése a szomszédos országokkal, Ausztriával és Szlovéniával (pl. megnyílt a szlovén kulturális központ a városban, létrejött a határokon átnyúló ipari park). Elterjedt tevékenységgé vált a bevásárlóturizmus, rendszeresen járnak a városba a határ mentén élő osztrák és szlovén lakosok is. A város vezetése törekszik a kulturális sokféleség és nyitottság megvalósítására. A turizmus további fellendítése érdekében 2007 nyarán megnyílt egy vadonatúj termálfürdő, ami elsősorban a kül-

földi vendégeket várja (kizárólag autóval megközelíthető, magas árak, külföldi feliratok stb.).

A város neve a közelmúltban a Rába habzása kapcsán vált országosan ismertté, talán ennek is köszönhető, hogy a környezetvédelmi témák mentén egyre erősebb itt a civil jelenlét.

A szociális intézetről a város honlapja nem tesz említést. Az itt lakók és az intézetben dolgozók szerint az intézetet és a benne lakókat a város teljes mértékben elfogadta, természetes és szerves része a városnak a pszichiátriai otthon, ami már több mint 50 éve működik. A településnek kb. 10 000 lakosa van, a szociális intézetben 734 fő él, a lakosság kb. 7 százaléka. A város legnagyobb foglalkoztatója az autógyár volt a leépítésekig, jelenleg azonban a szociális intézetben dolgoznak a legtöbben (324 fő). Mindez azt jelzi, hogy a szociális intézet működése szorosan összefonódik a városéval, és az intézet léte hozzájárul a város lakóinak megélhetéséhez, a város prosperálásához is.

4. A szociális intézet múltja

A Fővárosi Tanács 1952-ben alapította az intézetet, mely közigazgatásilag azóta is Budapesthez tartozik. Az épületek eredetileg dohánygyárként üzemeltek, amit 1948-ban bezártak. Az intézet megalapításakor a gyár maradványaiból próbáltak meg kialakítani egy élhető környezetet. Ekkor még nem különítették el a pszichiátriai betegeket más, „deviáns” csoportoktól: a pszichiátriai betegek mellett hadiárvák, hajléktalanok és fogyatékosok is voltak az intézet lakói között. A zavaró, a társadalom gördülékény működését akadályozó egyéneket előszeretettel száműzték ide és más, hasonló intézményekbe (ld. Elkülönítő).

A személyzet és a lakók többsége is a fővárosból érkezett (bár még helyi lakosok is bekerülhettek ide). Az intézetet eleinte egy képzetlen házaspár irányította, orvosokat csak később kezdtek el foglalkoztatni. 1966 körül született az a döntés, hogy kizárólag pszichiátriai betegeket fogadnak, ekkor vált elmebetegeket ápoló otthonná az intézet. Az 1960-as évek végére készült el az a pavilon, ahol foglalkoztatót alakítottak ki, és az 1970-es évek végére 530 főre duzzadt a bentlakók száma, 170-180 dolgozóval. Az 1980-as években nagy ívű fejlesztés kezdődött: az eredeti épületet átépítették, a területet kibővítették és egy újabb épületet vehetett használatba az intézet. A régi foglalkoztató pavilon helyett az intézet kezdeményezésére a főváros elhatározta, hogy egy új foglalkoztatót építtet.

Az intézet a megalapítása óta mind területileg, mind a befogadó létszámát tekintve folyamatosan bővült és fejlődött. 1991-re alakult ki a jelenlegi 734 fős lakólétszám.

Az intézet múltjáról kevés forrás maradt fenn. A vezetőség az intézet 50 éves évfordulójára történeti anyagokat gyűjtött, azonban a Megyei Levéltárban csak néhány újságcikket találtak, az ápoltak személyi iratai pedig az 1960-as években eláztak és csak a nyilvántartás maradt meg. Az intézetről az egyik legjelentősebb forrás Hajnóczy Péter Elkülönítő című 1976-os cikke, ami rendkívül negatív képet fest az intézet működéséről.

A cikk is beszámol arról a módszerről, hogy a második világháborút követően Budapesttől távol elmeszociális otthonokat alakítottak ki (többnyire nemesi kastélyokból, kúriákból), amitől a kórházi túltelítettség csökkentését, azaz akut ágyak felszabadulását várták. Harangozó és munkatársai (Harangozó – Tringer – Gordos – Kristóf – Werring – Slezák – Lőrincz – Varga – Bulyáki 2001) szerint hazánkban nem volt jellemző a politikai pszichiátria, azonban a „nem kívánatos rokonokat”, „zavaró egyedeket” könnyedén elmebeteggé lehetett nyilvánítani, és távoli vidéki otthonokba utalni. Az ilyen típusú intézetekbe való bekerülés gyakorlata sokáig szabályozatlan (Bakonyi P. 1984), elsősorban adminisztratív eljárás volt, a lakók egy részének az elmebetegséget igazoló orvosi zárójelentésük is hiányzott. Hajnóczy cikke szerint az intézetben az embertelen bánásmód és az erőszakos fegyelmezés volt a jellemző „kezelés”, melyet a marxista főiskolát végzett igazgató és a gondnoknő irányított.

5. A szociális intézet jelene

Az intézmény jelenleg 4 hatalmas épületből és egyéb kiszolgáló létesítményekből áll, amit több mint 2 HA park és magas kőkerítés vesz körül. Az otthonban hat osztály működik, emellett itt található egy fővárosi központú célszervezet egyik telephelye is, ahol a személyzet megítélése alapján jó állapotban lévő betegek pénzkereső munkát végezhetnek. Az intézet létrehozott egy alapítványt is az otthon működésének segítésére, illetve az intézményhez tartozik még egy védett ház is, ami a falakon kívül, a városban található.

734 beteg él az otthonban, a személyzet 324 főből áll, ebből 166 dolgozó egészségügyi végzettségű. 2 teljes állású orvos (egy általános és egy üzemorvos), egy félállású háziorvos és három félállású pszichiáter van itt, állandó pszichiáterük nincs. Egy osztályon 75 beteg, 13 nővér és 1 mentálhigiénés nővér van. A személyzet nagy része (pl. igazgató, főnővér) már több évtizede az intézetben dolgozik, alacsony a fluktuáció, ami az intézet állandóságát, változatlanságát (és változtathatatlanságát) biztosítja. Az állandó pszichiáter hiánya utalhat egyrészt arra, hogy az intézet betegeinek ellátása szakmai szempontból nem jelent kihívást (egyfajta elfekvőként működik az otthon, nem végeznek tényleges gyógyító, kezelő terápiát), másrészt aki ide kerül, az óhatatlanul elszigeteltté válik, kiesik a szakmai vérkeringésből.

A szociális intézet működésének nagy részét a fővárosi önkormányzat finanszírozza. Az állami normatíva és a fővárosi önkormányzat az intézet működési és fenntartási költségeinek 70–75 százalékát fedezi, a többit a saját bevételek teszik ki. A saját bevétel 90 százalékát az itt lakók által fizetett térítési díj adja. A többi a különböző támogatásokból, pályázati és szolgáltatásokból befolyó pénzekből (pl. intézet menzájára bejárnak városból étkezni) áll. Az itt lakók számára megállapított térítési díj 46 000 Ft volt 2005-ben. Azonban azokat is fel kell venni az intézetbe, akik nem képesek megfizetni ezt az összeget (nincs annyi jövedelmük, és nem alkalmasak az intézeten belüli munkavégzésre sem). Jelenleg a 734 lakóból 250–300 lakó nem tudja fizetni a teljes térítési költséget, ők kevesebbet

vagy semmit nem fizetnek. Ez a szám jelzi, hogy az ide kerülők jelentős része a társadalom legszegényebb rétegéhez tartozik, hiszen havi jövedelmük nem éri el a 46 000 Ft-ot sem.

Az intézetben minden lakónak van gondnoka, a többség korlátozó gondnokság alatt áll, ők végezhetnek pénzkereső munkát, szemben a kizáró gondnokság alatt állókkal, akik önállóan semmit sem tehetnek.

Ha a család nem vállalja a beteg gondnokságát, akkor helyi önkormányzat köteles megoldani a cselekvőképességük teljes birtokában nem lévő betegek képviselését, így a kezelték esetében a gyámhivatalnak kell ellátnia a gondozottak ügyeit. Az itteni rendszer rendkívül túlterhelt, 553 főre három hivatásos gondnok jut.

A fővárosból ide kerülő betegek többségének a gondnoka is ide valósi (734 főből 553 fő), így a törvényi előírások következtében az intézetbe kerülő betegek nagy része hivatalosan is a város lakójává válik. „Így biztos volt, hogy a beteg elveszti családi és szociális kapcsolatrendszerét (...), ezáltal visszatérése teljesen reménytelenné válik”. (Harangozó – Tringer – Gordos – Kristóf – Werring – Slezák – Lőrincz – Varga – Bulyáki 2001: 574) Ez egyrészt mutatja az ide kerülő betegek elszakadását a családjuktól – hiszen törvény szerint csak akkor lesz valakinek hivatásos gondnoka, ha közeli rokona vagy családtagja nem vállalja el –, másrészt az intézet zártságát, hiszen az itt lakóknak szinte alig van kapcsolata az intézeten, illetve a városon kívüli világgal.

A városban az intézet lakóit nem stigmatizálják, a város egyfajta szimbiózisban él az intézettel, elfogadja a létét és a lakóit, és valószínűleg ezt az elfogadást csak erősíti, hogy sokaknak az intézet biztosítja a megélhetését.

5.1 Az Otthon lakói

Az intézet közigazgatásilag Budapesthez tartozik, csak budapesti lakosok kerülhetnek ide (a város lakói a környéken működő hasonló intézményekbe mehetnek). Az ápoltak 51 százaléka nő, a legfiatalabb 24, a legidősebb 93 éves. A lakók többsége, 32 százaléka 51–60 év közötti. Az ápoltak 60 százaléka skizofrén, 15 százaléka demens, de vannak itt mániás depressziósok, alkoholisták és drogfüggők is.

Az intézetbe való bekerülés hosszadalmas folyamat. A beteg hozzátartozója, vagy a beteggel kapcsolatban álló szociális munkás, ápoló, gondnok kezdeményezi az intézeti elhelyezést a budapesti Felvételi Előkészítő Csoportnál. Itt készítenek egy környezettanulmányt (lakáskörülmény, iskolai végzettség, kapcsolatok, mentális állapot, intelligenciaszint, kommunikációs készség, alkoholfogyasztási szokások stb.), rendezik a beteg hivatalos iratait, és felveszik a várólistára. Több év is eltelhet, mire a várólistáról az intézménybe kerül a beteg (ez jelzi, hogy bár az intézmény nem egy korszerű ellátási forma, mégis óriási igény van rá, és jelenleg a szociális otthonoknak nincs alternatívájuk a magyar ellátórendszerben).

Ha megüresedik egy hely – ami az esetek többségében azt jelenti, hogy meghal egy ápolt –, akkor tudnak felvenni valakit a várólistáról.

A társadalomból való kiilleszkedés már akkor megkezdődik, amikor pszichiátriai betegnek diagnosztizálnak valakit. Ez a diagnózis egy stigma, ami élete végéig elkíséri az embert. Az itt lakók nagy része már régóta a pszichiátriai ellátórendszer keretei között él, több kórház pszichiátriai osztályát is megjárta, mielőtt ide került volna, ismeri a kórházi mechanizmusokat, kezeléseket, játékszabályokat és az elvárt viselkedési módokat. A kiilleszkedés végső állomása az intézet, ahol egy zárt, hierarchikus intézeti rendszerhez alkalmazkodva végképp elveszítik annak lehetőségét, hogy egyszer majd a többségi társadalomban élhessenek.

5.2 *Élet az Otthonban*

„Az intézetbe kerülők többsége nem szabad akaratából kerül ide, általában mentő hozza be, és nincs lehetősége innen távozni.”²

Amikor megérkezik az intézetbe egy új lakó, a felvételi részlegre kerül, úgynevezett befogadó team (mentálhigiénés dolgozó, ápoló) várja. Itt felmérik a fizikai és az elmeállapotát, megismertetik az intézettel, a szabályokkal, közlik vele a napirendet, és körbevezetik, ha igényli. A lakókkal terápiás szerződést kötnek, ahol fel vannak tüntetve a lakók kötelességei, jogai, az ellátásról való tájékoztatás, nyilvántartás, a fizetendő térítési díj, a lakó-hozzá tartozó kapcsolattartás. Elintézik a gondnokságot (ha nincs még rendezve) és az egyéb adminisztrációt (pl. lakcímátjelentés), ha képes dolgozni, akkor munkalehetőséget kínálnak, ha nem, akkor mentálhigiénés programot, vagy egyéb életvezetési gyakorlatokat ajánlanak neki. A beteg állapota alapján az orvosok eldöntik, hogy melyik osztályra kerül, és beállítják a gyógyszeradagját. A rosszabb egészségi, mentális állapotban lévő betegek a régebbi, kevésbé felújított épületbe kerülnek, ahol hatan, nyolcan vannak egy kórteremben, és úgy alakították ki a szobákat, hogy könnyebben figyelemmel kísérhessék a betegeket. A jobb állapotban lévő betegek egy jobb minőségű, 4 ágyas szobákkal ellátott épületbe kerülnek, ahol házastársi (2 ágyas) szoba igénylésére is lehetőség van.

A lakók eleinte az eddigi tapasztalataik alapján viselkednek az intézetben is, és átmeneti epizódként tekintenek csak az ittlétükre. („...nehézebben kezelhető és megfelelő szociális, illetve pszichés támogatáshoz nem jutó betegek úgynevezett »forgóajtós« betegekké váltak, akik számára a pszichiátriai osztályok egy része (szociális) krízisszolgáltatást nyújtott (nem túl hatékonyan)” (Harangozó – Tringer – Gordos – Kristóf – Werring – Slezák – Lórintz – Varga – Bulyáki 2001: 577). A szociális otthonok a pszichiátriai ellátórendszer többi intézményétől azonban egy lényeges dologban különböznek, éspedig abban, hogy innen szinte lehetetlen kikerülni, sokak számára ez a végállomás.

„Ha valaki el akar menni innen, gondnoka keres neki egy másik ilyen intézetet Magyarországon, vagy ha a gondnok családtag és elvállalja a beteget, akkor hazaviheti, de ez ritka.”

² Az idézetek részletek az intézetben 2007 nyarán készített interjúkból.

Amikor szembesülnek azzal, hogy az intézeti lét végleges, hogy nincs választási lehetőségük, szocializálódniuk kell egy zárt, a szabadságukat erősen korlátozó intézethez, sokan megpróbálnak ellenállni. A többség azonban szép lassan beletörődik a megváltoztathatatlanba, és alkalmazkodnak az intézmény hétköznapijaihoz.

A betegek számára életük egy új szakasza kezdődik el, az eddigi fizikai, szociális környezetük gyakorlatilag megszűnik, amikor az intézet lakóivá válnak. A pszichiátriai betegek többsége a társadalmi megítélés szerint nem tud alkalmazkodni az elvárásokhoz, nem tudja követni a mindenki által elfogadott normákat. „Gyakorta alapelveként érvényesült a betegek kirekesztése és elzárása, tehát a közösség »védelme« a súlyosabb betegektől.” (Harangozó – Tringer – Gordos – Kristóf – Werring – Slezák – Lórintz – Varga – Bulyáki 2001: 574) Harangozó és szerzőtársai szerint az ilyen típusú intézetek létesítése, melyek a beteg lakóhelyétől, eredeti közösségétől távol esik, tökéletes megoldásnak tűnt a pszichiátriai betegek „kezelésére”.

A betegek fokozatosan hospitalizálódnak, hiszen minimális időt töltenek csak az intézet falain kívül, van, aki a bekerülése óta egyszer sem volt a városban. Az újonnan jöttek legfontosabb feladata, hogy minél gyorsabban elfogadják és kövessék az intézet rendjét. Ez azonban nem egyfajta tág keretet, könnyen betartható, az itteni életet megkönnyítő előírásokat jelent, hanem a nap minden percét, az élet minden területét meghatározó szabályok uralmát. A hospitalizáció végeredményeként az egyén alkalmazkodik az intézet szabályaihoz és beilleszkedik az intézet hétköznapi életébe, miközben véglegessé válik a kiilleszkedése a többségi társadalomból.

„Amikor az intézetbe kerülnek, nehézségeik vannak, amikor tudatosul bennük, hogy valóban itt kell élniük. Odakerülnek egy osztályra, és látják, hogy szeretettel fogadják őket, gondoskodnak róluk, pár hónap után egészen jól beilleszkednek az intézet életébe.”

A betegek számára az intézet válik az otthonukká, a világukká, ahol életük minden eseménye zajlik. Ezzel párhuzamosan a külvilág szinte teljes mértékben megszűnik számukra. A magánszféra és a nyilvános sféra nem válik szét a mindennapjaikban: itt laknak, itt alszanak, tisztálkodnak, esznek, itt dolgoznak és többnyire itt is szórakoznak, minden egy helyszínen zajlik.

Az intézet egy mini államként működik, egy önálló város a városban, szinte teljes infrastrukturális, szolgáltatói ellátással és önálló szabályokkal, normákkal.

A kerítésen belüli, kis társadalomban a lakók és a személyzet is az intézet rendszeréhez alkalmazkodik. Az intézetben mindennek megvan a pontos helye és ideje, különben kaotikussá válna a rendszer működése. A betegek nem önálló akaratuk és igényeik szerint választják meg azt, hogy mikor mi történik velük, hanem alkalmazkodnak egy, már régóta kialakított és bejáratott rendszerhez. Az egészségügyi személyzetnek egyeztetnie kell a mentálhigiénés személyzettel az egyes tevékenységekről, programokról, amikről aztán tájékoztatják a betegeket.

A szabadság, az intézetből való kijutás a jobb pszichés állapotban lévő, engedelmes betegek számára adatik csak meg, egy-két órára átléphetik az intézet kapuját, kimenőt kapnak. Ilyenkor többnyire a közeli kocsmák egyikébe mennek, esetleg ruhát venni, vagy a boltba.

5.3 Rehabilitáció, szabadidős tevékenységek

Az intézetbe különböző állapotú és diagnózisú betegek kerülnek, akik különféle ellátást, tevékenységet, foglalkoztatást és ellenőrzést igényelnek. Óriási energiákat fordítanak az otthonban arra, hogy értelmes elfoglaltságot nyújtsanak az itt lakóknak. Aki képes erre, az munkabérért dolgozhat. Vannak rehabilitációs foglalkoztatások, különböző terápiákon (zene, irodalom, színház) is részt vehetnek a lakók, és minden szobában van televízió. Számtalan szolgáltató egység is található itt (fodrászat, mozi, színház). Rendszeresen a különböző közösségi események (biciklitúra, mozi, színház), és elsősorban az intézmény falain belül zajlanak a terápiás foglalkozások, bizonyos keretek között a város mindennapi életébe is bekapcsolódhatnak a lakók (fellépések, kiállítások). Az intézmény más hasonló intézményekkel is kapcsolatban áll. Támogatják a lakók közötti párkapcsolatokat, házasságot köthetnek, sőt házastársi szobát is biztosítanak számukra. Azonban az egyéni szükségleteket, elvárásokat a nagy intézményi rendszer képtelen figyelembe venni. A rendszer működéséből következően, kisebb-nagyobb eltérésekkel mindenkire ugyanazok a szabályok érvényesek.

Ha egy időmérleg felmérést végeznénk az intézet lakóival, azaz megkéne mondaniuk órára lebontva, hogyan telik egy napjuk, a megszámlálhatatlan kerítésen belüli lehetőség ellenére is a „semmittevés”, illetve a cigarettázás lenne a leggyakoribb és legtöbb időt kitöltő tevékenységük.

Pedig több olyan beteg is van, aki a kinti társadalomban (igaz, kisebb-nagyobb segítséggel) képes lenne ellátni magát. Egyes betegek indokolatlan benntartását jelezheti, hogy vannak szökések. A betegek egy része nem tud, vagy nem akar alkalmazkodni az intézet rendjéhez. Sokan dolgoznak az intézet foglalkoztatójában, önállóan ellátják magukat, s a megengedett keretek között kijárnak a városba (szinte úgy élnek, mint az egészségesek), számukra az intézet szabályrendje túlságosan szigorú, korlátozza őket a mindennapi életvitelükben. Az intézet főnövére szerint azonban akinek van betegségtudata, annak tökéletesen megfelelnek ezek a körülmények.

„Én azért úgy gondolom, hogy aki kicsikét él betegségtudattal, az belátja, hogy nekem szükségem van arra, hogy kezeljenek, és bele tud törődni ezekben a dolgokba, őneki nagyon nagy lehetőségei vannak itt az intézetben.”

5.4 Foglalkoztatás, munkalehetőség az intézetben

Az intézet keretein belül háromféle foglalkoztatás zajlik:

- Fejlesztő-felkészítő foglalkozás, amit egy célszervezet³ megbízásából végeznek a személyzet megítélése szerint legjobb állapotban lévő, jó magaviseletű lakók (az engedély 140 főre szól, de jelenleg csak 125 fő dolgozik). Az intézet feladata a munkaerő biztosítása (a megfelelő lakók kiválasztása), alkalmassági vizsgálatának elvégzése és a papírok beszerzése (OOSZI vélemény, nyugdíj), a cég bérleti díjat fizet, munkát szerez (drótmentes, karácsonyfaizzó készítés stb.), az alapanyagot hozza, elszállítja és értékesíti az elkészült termékeket. Amikor kialakították a 140 engedélyezett férőhellyel rendelkező foglalkoztató épületét, a cég biztosította a berendezést, kialakult egy irányító személyzet, akik jelenleg az intézet alkalmazásában álló mentálhigiénés ápolókkal együtt koordinálják a foglalkoztatást. Az itt dolgozó lakóknak 49 000 Ft-os munkabért fizetnek egy hónapban, napi hatórás munkáért. Több mint 20 éve tart az együttműködés a célszervezettel, amely jelentős állami támogatáshoz jut a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatása fejében. Az intézetnek is előnyös ez a kapcsolat, hiszen az itt lakók egy része munkarehabilitáción vehet részt, és sok ápolat az itt kapott pénzből fizeti az intézet térítési díját.

- Munkarehabilitáció 2004 óta van az intézetben – amióta ezt a törvény engedélyezi és támogatja. Ennek keretében 4 órában dolgoznak a lakók (ez után kevesebb támogatást kap az intézet, és alacsonyabb bér jut az ápoltaknak, mint a fejlesztő-felkészítő foglalkoztatás esetében). A lakók az intézeten belül kiegészítő munkákat végeznek, van udvari brigád, mosodai részleg, illetve vannak nagy hagyománnyal bíró varrodai munkák is. Ennek keretében jelenleg 60 ápolat dolgozik.

- A mentálhigiénés foglalkoztatás részeként készítik fel a lakókat a különböző munkákra és döntenek el, hogy lehet-e a lakóval munkaszerződést kötni, azaz alkalmas-e munkarehabilitációs, illetve fejlesztő-felkészítő munkára. A foglalkozás keretén belül egy körmendi bútoringatlan cég hulladék anyagait újrahasznosítva sokféle terméket készítenek (pl. hangulatfüggönyt). Ezeket az intézeten belül és a városban értékesítik (az intézet, mint szociális foglalkoztató adhat számlát). Sok árut a lakók vesznek meg, illetve az itt dolgozók vagy a kultúrsoport elviszi vásárokra, vagy egyéb rendezvényekre a termékeket.

A munka minden ember számára a társadalomba való integrálódás egyik fontos terepe, a család, a személyes kapcsolatok és az oktatás mellett. Az itt lakók számára állapotuk javulásához kulcsfontosságú, hogy egy munkahelyi közösség tagjává válhassanak. Azonban az intézetben működő foglalkoztató védett munkahely⁴, ahol csak pszichiátriai betegek dolgoznak, egészségesek felügyelete mellett. Ebben az esetben a védett-

³ A célszervezet olyan vállalat, ahol a foglalkoztatottak minimum 60 százaléka megváltozott munkaképességű.

⁴ A védett munkahelyen legalább tíz fő dolgozik, a foglalkoztatottak 2/3-a megváltozott munkaképességű, akiknek minimum 50 százalékos a munkaképesség-csökkenése.

séget nemcsak az jelenti, hogy betegtársaikkal dolgoznak együtt az itt lakók, hanem hogy nem hagyják el az otthon területét a munkavégzés alatt. Ha valakinek az állapota romlik, és nem képes munkába állni, annak nincsenek negatív következményei, szemben a nyílt munkaerőpiacal. Az intézeten belüli foglalkoztatás szabályai, normái merőben eltérnek a nyílt munkaerőpiac rendszerétől, azaz a többségi társadalom foglalkoztatással kapcsolatos szokásaitól, normáitól, így a nyílt munkaerőpiacon való megjelenés a védett munkahelyi pályafutást követően szinte lehetetlenné válik.

Az intézeten belül a dolgozók egyfajta kiváltságos pozícióba kerülnek a betegtársak közt. Napjaikat nem „semmittevéssel”, vagy terápiákkal töltik, hanem a többségi társadalom által is elismert pénzkereső tevékenységet végezhetnek. A munkát vállaló lakóknál szempont a gyógyszer kiválasztásánál és adagolásánál az is, hogy az munkaképességüket ne korlátozza, és bevétele a munkaidőhöz igazodjon. A lakók között általában jellemző a szegénység – minimális (2007-ben 5000 Ft/hónap) –, az intézet által szolgáltatott zsebpénzből kell gazdálkodniuk, ezért a munkával keresett kiegészítő jövedelem további előnyöket jelent a betegtársakkal szemben.

5.5 A városi védett ház

„Ez a benti léthez képest szabadság. Az itt élők tartanak attól, hogy visszakérülnek, ezért mindent megtesznek.”

A többségi társadalomba való visszakerülés, a reintegráció irányába mutató lépés, hogy 2007-ben létrehoztak egy védett házat a városban, ahol 14 kiválasztott személy viszonylagos önállóságban élhet az intézet falain kívül. Bár számtalan szállal kötődnek a védett házban lakók az intézethez, ez azonban mégiscsak egy jelentős lépésnek tűnik az önálló életvitel, az intézeten kívüli élet megvalósítása felé. Ugyanakkor az intézmény deklarált céljával, alapvető feladataival ez a kezdeményezés nem összeegyeztethető. A kiválasztottak bármikor visszakérülhetnek az intézetbe, illetve nincs lehetőségük arra, hogy hivatalosan kikerüljenek az intézet keretei közül, és önálló életet kezdjenek a városon kívül. A védett ház működése szorosan kapcsolódik az intézethez, a ház az intézet által megállapított aprólékos szabályok szerint üzemel az intézeti személyzet felügyeletével, és az itt lakók napjaik nagy részét továbbra is az intézetben töltik, a védett házban lakó 14 ápolat minden nap bejár az intézetbe dolgozni. Esetükben a lakóhelyi reintegráció többé-kevésbé megvalósulni látszik, azonban a munkahelyet, foglalkoztatást tekintve továbbra is szegregálódnak.

6. Az intézet mint totális intézmény

Totális intézmény az, ahol „tartósan és a világtól elzárva tartózkodnak hasonló társadalmi státusú személyek egy általános és mindenkire kötelező erejű fegyelmi rend keretein belül”. (Berkovits B. 2008) Ez a definíció érvényes az általunk vizsgált intézetre is, mely több mint 50 éve működik a világtól elzártan (bár a város felé nyitottan) szinte azonos státusú ápolattal, aprólékos, az élet minden területét behálózó szabályok alapján. A pszichiátriai intézeteknek a rend betartásához számos eszköze lehet, ezt szolgálhatják az egyes terápiák is.

6.1 Fegyelmezési eszköz: terápiák

Az alábbiakban bemutatjuk, hogy milyen terápiákat alkalmaznak itt, és hogy ezek hogyan járulnak hozzá az intézmény működéséhez elengedhetetlen „megfelelő viselkedés” kialakításához. Az egyes terápiákat intruzivitásuk és alkalmazásuk gyakorisága szerint ismertetjük. „Intruzív az a kezelés, mely az ellenálló, együtt nem működő betegre is kifejti hatását.” (Kovács J. 2004: 23)⁵

A legkézenfekvőbb terápia, amely a további terápiák szükséges előfeltétele is egyben, és fegyelmező eszközként is használható, az ápoltak gyógyszeradagjának meghatározása. (Kovács J. 2004) Gyógyszeres kezelésben mindenki részesül az intézetben, melynek megfelelő beállításával sok betegnél elérhető, hogy „kezelhetővé” és együttműködővé váljon. „Gyakori probléma, hogy orvosokkal rosszul ellátott intézményekben orvos felügyelete nélkül alkalmaznak neuroleptikus kezelést, gyakran nem terápiás célból, hanem az intézmény rendjének fenntartása érdekében.” (Kovács J. 2004: 26) A intézetnek jelenleg nincs teljes állású pszichiátere, de több félállású pszichiáter is felügyeli a betegeket. Az itt ápoltak esetében is a gyógyszeres kezelés célja a terápia mellett az alkalmazkodás elősegítése az intézet normáihoz, elvárásaihoz.

Az intézet pontos szabályainak betartását segíti a viselkedésterápia alkalmazása is. A viselkedésterápia alapja, hogy maga a viselkedés tanulás eredménye, tehát „ha egy viselkedés az egyén számára káros következményekkel jár (például büntetéssel), akkor annak megjelenési valószínűsége a jövőben csökkenni fog” (Kovács J. 2004: 24). Ezt csak azoknál a jobb állapotban lévő betegeknél alkalmazzák, akik esetében, a dolgozók megítélése szerint, lehetséges a tanulás, jutalmazás, büntetés. A viselkedésterápia kevésbé intruzív, mint a gyógyszeres kezelés, azonban Kovács szerint intézeti körülmények között a legintruzívabb módszer lehet, mert itt jobban érvényesül a terápia kényszerítő jellege. Erre lehet példa, hogy az intézet területét csak korlátozottan hagyhatják el a lakók, a viselkedésüknek megfelelő gyakorisággal és időtartamra. A legjobb állapotban lévő, jól viselkedő betegek minden nap kimehetnek a városba két órára. Ezek a „jutalmazások”, „engedmények” rendkívüli jelentőségre

⁵ Az egyes terápiákat Winick rendszerezte intruzivitásuk szerint; legkevésbé intruzív a pszichoterápia.

tesznek szert ebben az ingerszegény környezetben. Jó példa a viselkedésterápia alkalmazására a Hajnóczy cikkéből elhíresült Elkülönítő is, ami mind a mai napig működik. Jelenleg speciális részlegnek hívják, és a személyzet elmondása szerint a szakorvos javaslatára azok kerülnek ide három hónapra, akik deviáns, normasértő magatartásukkal zavarják a többieket, vagy veszélyeztetik önmagukat, és nem tudnak beilleszkedni a közösségbe. „Érezzék, hogy nem jót tettek.” Ez egyfajta büntetesként funkcionál, bár ha ez a viselkedés a lakók betegségéből fakad, akkor a büntetés nem a megfelelő módszer a kezelésre.

A védett házban, az intézet falain kívül élőknek van a legtöbb lehetősége az intézet keretei közül való kitörésre. Azonban az ő esetükben is fellelhető a viselkedésterápia eszköze, a büntetés–jutalmazás módszere.

A mentálhigiénés foglalkozás és a munkarehabilitáció is értelmezhető a viselkedésterápia részeként, azonban interjúink alapján kiderült, hogy fontos szerepe van az intézet szakmai, és az ápoltak mindennapi életében is. A munka nem érinti az összes ápoltat. Az intézetben jobb állapotban lévő, a szabályoknak megfelelően viselkedő betegek dolgozhatnak a célszervezetben, amiért pénzt is kapnak. Az ápoltak számára ennek nagy jelentősége van, mert általában nagyon alacsony a nyugdíjuk, és csak minimális zsebpénzt kapnak. A mentálhigiénés foglalkozásokon azok vesznek részt, akik még nem dolgozhatnak, úgyhogy sok beteg számára ez a munkarehabilitáció kapuja. A mentálhigiénés foglalkozásokon előállított termékekkel vásárokra szoktak járni, így az órarendszerűen besztott mindennapok közé néha kis változatosság is kerülhet.

6.2 Fegyelmezési eszköz: hierarchikus szervezeti felépítés

Az intézetben tapasztalataink alapján a fegyelmezés egyik legalapvetőbb eszköze a paternalisztikus viszonyokban rejlik. Harangozóék szerint a paternalisztikus orvoslás gyakorlata azokban az egészségügyi intézményekben gyakoribb, ahol a feudálisztikus berendezkedés, hierarchikus szervezeti kultúra, rugalmatlan, antidemokratikus, öntörvényű belső szabályrendszer jellemző. „Minél inkább az intézmény törvényei az uralkodók annál nagyobb a hospitalizációs ártalom. Az intézménnyel kapcsolatos személyes függőség a dolgozóknál is kialakulhat”. (Harangozó – Tringer – Gordos – Kristóf – Werring – Slezák – Lőrintz – Varga – Bulyáki 2001: 576) A szabályok betartatásáért, az intézet mindennapi problémamentes működtetéséért az intézet dolgozói felelősek, akiket (a betegekhez hasonlóan) gyakran ellenőriznek a vezetőik. Ahhoz tehát, hogy az intézet dolgozói megtartsák állásukat, be kell tartatniuk és tartatniuk az intézet rendjét, a napi rutint. Az intézetben jellemzően nők dolgoznak, míg az igazgató férfi. Az igazgató biztosítja a folyamatos munkát és a kellemes munkakörülményeket, ő az intézet eddigi és jövőbeni fejlődésének motorja, akiért a személyzet tagjai rajonganak.

„Igazából, biztosan, hogy észrevették, hogy igazgató úr mennyire nyitott, és nagyon sokoldalú, és tényleg mindenben a lakók érdekeit képviseli. Én úgy gondolom, hogy ezt a nagyon sok változást azért neki lehet köszönni min-

denben. Ő tényleg mindenben nagyon törekszik arra, hogy az intézetünknek jó hírneve legyen, meg a lakóink a legjobb ellátásban részesüljenek.”

7. Bentlakók (Zoli – Mari)

A városban tartózkodásunk alatt életútinterjút készítettünk egy, az intézetben lakó házaspárral. Az interjú elkészítéséhez a gondnokaik engedélye, illetve (mint a helyszínen kiderült) az igazgató hozzájárulása kellett (az ellenőrzés ott tartózkodásunk alatt ránk is kiterjedt, nem lehettünk egyedül az intézet területén, nem beszélgethettünk szabadon a lakókkal).

ZOLI

2001-ben került az intézetbe. Amikor Budapesten az utcán elkezdett törni-zúzni, soron kívül felvették ide. Kizáró gondnokság alá került, és a bátyja lett a gondnoka. Amikor a bátyjával összeveszett, helyi hivatásos gondnoka lett és helyi lakossá vált. Saját maga kezdeményezte, hogy a kizáró gondnokságot változtassák korlátozó gondnokságra, amit a bíróság kivizsgált és megítélt. Egy idő után nem fogadta el a hivatásos gondnokát sem, ekkor megint a testvére lett a gondnoka.

MARI

Volt egy kislánya, aki 9 évesen meghalt. Ezt nem tudta feldolgozni, pszichiátriára került, majd több kórházat is megjárva az intézet lakójává vált. Az egyik fia is ebben az otthonban van, és a testvérei is intézetekben laknak. A másik fia külföldön él, és nem látogatja őt. Ő már 16 éve az otthon lakója. „Tulajdonképpen ez a 16-dik éve, hogy itt vagyok bezárva.” Jelenleg a hivatalos gondnoka budapesti.

MARI ÉS ZOLI

Mielőtt ide kerültek volna, mindketten megfordultak már több pszichiátriai osztályon is. Leszállékolták őket, de csak minimális járulékokat kapnak. Hat éve vannak együtt, az intézetben találkoztak, és a gondnokaik beleegyezésével, egy elmeszociális otthon lakói közül Magyarországon elsőként a város templomában összeházasodtak. Házastársi szobában laknak, amit saját ízlésük szerint megpróbálnak otthonossá tenni. Mindketten az intézet foglalkoztatójában dolgoznak, hat órában. Jövedelmüket cigaretta és kávé árusításával egészítik ki. Így némi pénzt félretudnak tenni, amiből élelmet és egyéb élvezeti cikkeket (pl. alkohol) vásárolnak a városban. Tisztálkodószereiket, ruháikat is maguk veszik a városban. Rendszeresen elhagyhatják az intézetet, állapotuk meg is engedi ezt. Nem szeretnek az intézetben lenni, úgy érzik, minden ok nélkül tartják őket ott bezárva, a szabadságukban korlátozzák és megfigyelik őket, folyamatosan gyógyszereket kell szedniük, nincs magánéletük, és minimálbérért dolgoznak. Nincs betegségtudatuk, és képtelenek elfogadni, hogy nem élhetik a kinti világban a saját önálló életüket. Rendszeresen elszöknek az intézetből (ilyenkor jó pár hónapig büntetésben vannak, pl. nem hagyhatják el az intézetet), ugyanakkor valamilyen módon mindig visszakerülnek ide (vagy maguktól visszajönnek, vagy visszahozzák

őket). Ez azt mutatja, hogy bár az intézmény rendszeréhez nem tudnak alkalmazkodni, ugyanakkor a kinti világ normáit sem képesek betartani.

Mari és Zoli bizonyos szinten képesek önálló életvitelre, így az intézet túlságosan zárt, merev, hierarchikus rendje nem megfelelő számukra, de sem az intézeti, sem az intézeten kívüli élethez nem tudnak alkalmazkodni. Számukra segítséget jelenthetne egy olyan ellátási forma, amely az egyéni igényekhez rugalmasan alkalmazkodva segíti a többségi társadalomban a pszichés problémákkal küzdő emberek boldogulását.

8. Összefoglalás

Nyugat-Európában a nagy pszichiátriai intézmények eltűnésével párhuzamosan egyre inkább előtérbe kerülnek a közösségi ellátási formák, ahol az egyén lakóhelyén, saját környezetében próbálnak meg segíteni a pszichiátriai problémákkal küzdőket. A sokkal költségesebb fekvőbeteg-ellátás helyett egyre nagyobb jelentősége lesz a járóbeteg-ellátásnak. Ezzel párhuzamosan a társadalmi reintegráció elősegítése érdekében a pszichiátriai betegek nyílt munkaerőpiacon való megjelenését is számtalan állami kezdeményezés támogatja.

Magyarországon az 1950-es évektől napjainkig ezzel ellentétes folyamatok zajlottak. Ahogyan azt ennek az intézetnek az esetében is láttuk, az állam és az önkormányzatok továbbra is sok pénzt fordítanak a nagy pszichiátriai otthonok fenntartására. S bár az utóbbi időben a magyar pszichiátriai ellátásban is elkezdődtek az ágyszám-csökkentések – példa erre az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet bezárása –, ehhez azonban nem kapcsolódott a pszichiátriai ellátórendszer reformja, korszerűsítése. A Lipóton lévő betegeket és személyzetet vagy más kórházak pszichiátriai osztályaira helyezték (anélkül, hogy az ágyszámot növelték volna, így egy-egy intézmény túlterheltsége jelentősen nőtt, míg az ellátás színvonala, hatékonysága, egy-egy betegre fordított idő ennek következtében csökkent), vagy hazaengedték őket (sokak számára ez a hajléktalanságot jelentette). Magyarországon néhány civil kezdeményezésen kívül nem segítik a pszichiátriai betegek nyílt munkaerőpiacon való megjelenését sem. Az állam elsődlegesen segélyeket és rokkantnyugdíjat biztosít a pszichiátriai betegek számára, illetve védett munkahelyek fenntartását és működését támogatja. Mindez azt jelzi, hogy a magyar ellátórendszer nem segíti elő a pszichiátriai betegek társadalmi integrációját, a pszichiátriai betegséggel küzdők ellátását a többségi társadalomtól való elkülönítéssel látják megoldottnak. Ez az elkülönítés azonban rengeteg negatív következménnyel jár. A pszichiátriai betegek stigmatizálásán és kizárásán kívül a már évtizedek óta fenntartott ellátórendszer működése sem hatékony.

Ha a bevezetőben említett szolidaritás-hatékonyság ellentétpár tükrében vizsgáljuk a szociális otthonok működését, megállapíthatjuk, hogy egyik alapvető társadalmi értéknek sem felelnek meg. Az otthonok fenntartása hatalmas állami pénzeket emészt fel, és a pszichiátriai betegek szegregációját erősíti.

Erre példa az általunk vizsgált intézmény, a főváros által példamuta-

tóan működtetett elit szociális otthon, ami a legmodernebb eszközökkel, gyógyszerekkel és tárgyi környezettel felszerelt, tökéletesen funkcionáló intézménye egy korszerűtlen, évtizedek óta változatlan módon fennálló és üzemelő ellátórendszernek.

Irodalom

- Bakonyi Péter (1984): *Téboly, terápia, stigma*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- Berkovits Balázs: Foucault és Goffman – A humán tudományok működése letölthető: <http://www.c3.hu/~prophil/profi034/berkovits.html> (letöltés ideje: 2008. 10. 30.)
- Foucault, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés: A börtön története*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- Goffman, Erving (1974): *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other Reprint*. Harmondsworth, Penguin Books Ltd
- Hajnóczy Péter (1981): Az elkülönítő. In: *Folyamatos jelen*. (Szerk. Berkovits György – Lázár István) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 65–95.
- Harangozó Judit – Tringer László – Gordos Erika – Kristóf Róbert – Werring Róbert – Slezák Adrienne – Lőrincz Zsuzsa – Varga Attila – Bulyáki Tünde (2001): *Paradigmaváltás a pszichiátriában. Lege artis medicinae: Orvostudományi továbbképző folyóirat* 11. évf. 8/9. sz. Literatura medica Kiadó Budapest. 573–586, Letölthető: <http://www.lam.hu/folyoiratok/lam/0108/9.htm> (letöltés ideje: 2008. 09. 20.)
- Kelemen Gábor – Csákiné Király Livia (2004): *Pszichiátriai és szenvedélybetegek szociális ellátása: segédanyag a szociális szakvizsgálóhoz*, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest
- Kovács Imre (szerk.) (2006): *Társadalmi metszetek: hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon: szociológiai tanulmányok*. Napvilág, Budapest
- Kovács, József (2004): *A nem önkéntes pszichiátriai kezelés és a vélemény szabadság*. Fundamentum Issue VIII/1., INDOK Kiadó Budapest, 23–43.
- Munkaerő-piaci helyzetkép (2007), *Statisztikai Tükör* 2007 II./7. KSH, Budapest. letölthető: <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/idoszaki/munkerohelyz/munkerohelyz07.pdf> (letöltés ideje: 2008. 05. 02)
- Réthelyi József (2000): *A Mental Disability Rights International jelentés háttere és hatástörténete*. Lege artis medicinae: Orvostudományi továbbképző folyóirat 10. évf. 2. sz. Literatura medica Kiadó Budapest, 167–170.
- Szociális statisztikai évkönyv, 2006*. Központi Statisztikai Hivatal (8.5. A tartós bentlakásos és átmeneti elhelyezést nyújtó szociális intézményekben ellátottak száma típus szerint)

NAGY KRISZTINA

Professzionizáció- és professzió-elméletek a segítő hivatások tükrében¹

A tanulmány két professzió, a szociális munka és a pedagógus hivatás sajátosságait elemzi. A két szakterület közti hasonlóságok és különbségek feltárását a professzió-diskurzusban fellelhető elméletekbe ágyazva végeztem el. A tanulmány a segítő szakmák lényegére fókuszáló teoretikus kérdésekben kíván szakirodalmi áttekintést nyújtani. A dolgozat célja egyrészt a professzionizációval, professziókkal foglalkozó elméletek irányzatainak elkülönítése, másrészt pedig annak bemutatása, hogy a pedagógus és szociális munkás hivatásokkal mint professziókkal kapcsolatban milyen dilemmák, nehézségek jelentkeznek az elméletek értelmezése, alkalmazhatósága terén.

A segítés a 20. század második felében vált az ipari országokban a társadalmak legkiterjedtebb professzionális, félprofesszionális tevékenységrendszerévé (Nagy, 1995). A szociális munka intézményrendszerének kialakulásához, valamint a szociális munka hivatássá válásához a jóléti állam paradigmája teremtette meg az alapot (Kozma, 2002, 2007a). Abraham Flexner, egy híres amerikai oktatási szakember, 1915-ben a szociális munkát még nem tartotta foglalkozásnak, mert nem volt rendszerezett, tudományos ismeretanyaga és módszertani eszköztára (Szabó, 1993). Az évtizedek során könyvtárnyi szakirodalom született, mely e hivatás történetét, elméleti alapjait és módszertani repertoárját próbálja meg lefektetni, azonban a tudományos diskurzusokban napjainkig nem sikerült egységes álláspontot kialakítani abban a kérdésben, hogy a szociális munka önálló tudomány-e. Kozma azt a vitát is említi, amely arról szól, hogy „lehet-e professziónak tekinteni a szociális munkát, holott nincs saját tudásalapja” (Kozma, 2004: 35).

Dolgozatom egyfajta állásfoglalás ebben a kérdésben. Szemléletformáló és megerősítő szándékkal kívánom azt hangsúlyozni, hogy a szociális munkának hazánkban is az önálló értelmiségi hivatások, a professziók körébe kell tartoznia, bár más foglalkozásokhoz képest (orvos, jogász, pedagógus) még kisebb társadalmi ismertségre és elismertségre tett szert,

¹ Köszönettel tartozom a tanulmány korábbi változatát bíráló lektoroknak – különösen Kozma Juditnak és Pusztai Gabriellának – segítő tanácsaikért és hasznos észrevételeikért.

és a professzionális szakemberek képzése mindössze szűk két évtizedes múlttal rendelkezik.

A tanulmányban a szociális munkát mint professziót a pedagógus hivatással összehasonlítva elemzem. Mindkét szakterületet a segítő hivatások körébe sorolom a szakirodalomban kitapintható azon vonulatra alapozva, amelynek képviselői (pl. Vajda Zsuzsanna, Nagy József) a pedagógus hivatás szubsztantív sajátosságának a segítést tartják. A segítő hivatás ebben az értelmezésben az intézményesült, foglalkozásszerűen végzett munkát jelenti. Vajda Zsuzsanna megfogalmazásában a „segítés, segítségnyújtás: ellenszolgáltatás nélküli közreműködés, támasznyújtás. Néhány évtizede a segítés intézményes, foglalkozásszerű rendszerei épültek ki a fejlett országokban; ilyen, ún. segítő foglalkozás pl. a szociális munkás, családsegítő², pszichoterapeuta. Vannak olyan álláspontok, melyek szerint bizonyos értelemben az intézményes nevelés is segítő foglalkozás, és a nevelésben a segítés, támogatás elemeit kell erősíteni” (Vajda, 1997: 295). A segítés mint professzió különböző válfajai lehetnek a szociális munkás, a mentálhigiénikus, a pszichológus, a pszichoterapeuta, az orvos, a pszichiáter, a lelkipásztor és a pasztorálpszichológus hivatások (Bagdy, 2007). Nagy József (1995) speciális segítő szakmákat sorol fel (pszichiáter, pszichoterapeuta, pszichológus, szociális munkás), és e hivatások mellett sok más olyan foglalkozást nevez meg, amelyek leglényegesebb jellegzetességének a segítést tartja; pl. pedagógus, pap, orvos, nővér, jogász, rendőr, tűzoltó, katonai kiképző. A szerző értelmezésében az átfogó, kiterjesztett értelemben vett nevelés a személyiség fejlődésének segítése, a pedagógia mint szinguláris diszciplína számos részdiszciplínára tagolódva sokféle tudománnyal és praxissal áll kapcsolatban, s ez adja a személyiségfejlődés segítésének tartalmát.

A két szakterület közti hasonlóságok és különbségek feltárása a professzió-diskurzusban fellelhető elméletekbe ágyazva valósul meg. Dolgozatomban kísérletet teszek a professzionalizációval, professziókkal foglalkozó elméletek irányzatainak elkülönítésére, valamint bemutatom a pedagógus és szociális munkás hivatásokra mint professziókra vonatkozó álláspontokat; azokat a dilemmákat, nehézségeket, amelyek e két szakterület vonatkozásában jelentkeznek az elméletek értelmezése, alkalmazhatósága kapcsán. A professzionalizáció- és professzió-elméletek tükrében számos hasonlóság mutatható ki a pedagógus hivatás és szociális szakma között. Ezek egyrészt azt erősítik, hogy a két terület gyökerei közösek, nemcsak a szociális terület specifikuma a „professzionális humán szolgáltatató tevékenység”, noha a munka jellege, a célkitűzések, célcsoportok, eszközök, módszerek tekintetében jelentősek a különbségek. Másrészt pedig, a formális logika szabályai szerint, ha azok a professzió-kritériumok, amelyek alapján a pedagógus hivatást az önálló professziók körébe so-

2 Ez a kifejezés, mint egy foglalkozási kategória, Magyarországon a szociális szakmában nem elterjedt. A magyar szociálpolitikai ellátórendszerben, az alapellátások körében működő családsegítő központokban, (vagy köznapi elnevezésben családsegítőkből) dolgozó szakembereket családgondozóknak nevezik, akik nem egy önálló foglalkozást képviselnek, hanem végzettségük szerint – optimális esetben – szociális munkások vagy szociálpedagógusok. A családsegítő hazánkban tehát inkább az 1993. évi III. törvény alapján szabályozott intézménytípus, mint egy szakember elnevezése.

roljuk, teljesülnek a szociális munka esetében is, akkor bizonyítottnak tekinthető, hogy a szociális munka is rendelkezik az önálló professzió státussal.

A professzionizációval, professziókkal foglalkozó elméletek központi kérdései arra irányulnak, hogy hogyan alakul ki egy professzió, melyek azok a specifikumai egy hivatásnak, amelyek megkülönböztetik egy másik foglalkozástól, illetve melyek a közös vonások, azonosságok a professziók között. Az elméleteket (ahogy már a cím is utal erre) alapvetően két nagy csoportba lehet osztani. Az elsőbe tartoznak azok, amelyek a professzionizációval foglalkoznak. Ebben a megközelítésben az értelmiségi hivatások kialakulása, a folyamatjelleg hangsúlyozása a lényeges. A másik csoportba tartozó elméleteknél a professziók, illetve ezek sajátosságai állnak a figyelem középpontjában, melyeket négy különféle aspektusból lehet elemezni. Elsőként azok a kritériumok a fontosak, melyek teljesülése esetén egy hivatást professzióként lehet minősíteni, valamint azok a karakterjegyek, melyek az egyes professziókat megkülönböztetik egymástól. A második irányzathoz tartozó elméletek a professziók társadalmi szerepére, a közjó érdekében kifejtett tevékenységekre fókuszálnak. A harmadik irányzat közel áll az előzőhöz, azonban az ebbe a csoportba sorolt elméletek képviselői a professziók, és a professziók által működtetett szakmai szervezetek társadalmi szerepét az önérdék-érvényesítés szempontjából vizsgálják. Az utolsó, negyedik megközelítés a professziókat nem kívülről, a társadalom szemszögéből vizsgálja, hanem a szakmai identifikáció, illetve az ebben szerepet játszó összetevők oldaláról.

1. A professzionizáció-elméletek

A *professzionizáció-elméletek* középpontjában a modernizáció áll, vagyis azok az események, melyek során új szakmai területek, új foglalkozások alakultak ki és indultak meg az önmagukat professzióként szervezés útján. A társadalom fejlődése következtében egyes melléktevékenységek főfoglalkozássá váltak, oly módon, hogy egy speciális szakmai funkció elkülönült egy másik foglalkozástól. (Erre jó példa lehet, hogy a tanítás évszázadokig csak egyike volt az egyházi szolgálatban álló klerikus és világi tisztviselők sokféle tevékenységének, később e funkció elkülönülése jelentette az alapját a tanári hivatás kialakulásának.) Vannak olyan hivatások, amelyek úgy váltak önálló szakmává, hogy az új foglalkozás alapját jelentő funkciókat korábban senki nem látta el, illetve ezek nem egy meghatározott szakmai csoport hatáskörébe tartoztak. Egy új foglalkozás kialakulásához hozzátartozik az új szakmakép is, valamint ezzel összefüggésben az elméleti tudományok átalakulása, új tudományágak, alkalmazási területek megjelenése, pl. a szociológusok, politológusok foglalkozásának professzionizációja (Schwänke, 1988). Bock (1980) a professzionizáció, azaz egy önálló, jól körülhatárolható szakma kialakulásának folyamatában két fontos tényezőt emel ki. Ezek közül az első az, amelynek során a korábban a család, helyi közösség által ellátott feladatok elvégzésére létrejönnek olyan intézmények, ahol megfelelően képzett szakemberek, meghatározott szervezeti struktúrában dolgoznak, tel-

jes munkaerejüket az adott tevékenységre fordítják és ezért anyagi juttatásban részesülnek. A másik tényező az, hogy a szakosodás folyamatával párhuzamosan kialakul a foglalkozás fogalomkészlete, és az adott szakmához tartozó, pontosan meghatározható tevékenységek és funkciók megkapják saját elnevezésüket.

A folyamatjellegű megközelítéshez sorolhatók a szekvenciális modellek is, melyek nem magára az elkülönülésre, hanem annak lépéseire helyezik a hangsúlyt. Caplow (1954) szekvenciális karrier-lépésekből, ezek természetes egymásra épülésére alapozva alakította ki univerzális absztrakt elméletét. Négy lépcsőfokot különböztetett meg. Először létrejön egy új professzionális társulás, meghatározott tagsági kritériumokkal, majd a megkülönböztethetőség és a monopolizálhatóság érdekében megváltoztatják az elnevezését. Ezt követően létrehozzák az etikai kódexet, mely segíti az új szakma társadalmi elfogadtatását, határokat szab a belső versengéseknek és alapot ad az alkalmatlanok kizárására. Végül küzdelem indul az új szakma legitimációjának megszerzése és a szakma határainak megtartása érdekében, amelybe beletartozik a szakmai képesítéssel rendelkezők védelme is. Wilensky és Lebeaux (1965) szintén egymást meghatározott sorrendben követő fejlődési fázisokként írják le a professzionalizációt, azonban az általuk vázolt eseménysor komplexebb, gazdagabb, mint Caplownál. A fontos állomások között az első, hogy kialakulnak egy foglalkozás szakmai kompetenciái: munkaformák, sztenderdek, kontroll, a szakember–kliens viszony új formái, megfelelő módszerek és szolgáltatások, a gyakorlat jövőbeli fejlesztési irányai. Ezt követően az adekvát képzés biztosítása érdekében képző helyek jönnek létre, szakmai szervezetek alakulnak, és az új foglalkozás befolyásolva a társadalmi sztereotípiákat, kivívja biztos státusát a hivatások hierarchiájában. A folyamat következő fontos állomása, amikor a szakma etikai szabályairól rendelkezés készül, illetve megkezdődnek a professzió kompetenciaháttáraival kapcsolatos illetékességi viták. A szekvenciális modellekkel kapcsolatos kritikaként Kleisz (2002) két fontos dolgot említ. Egyrészt azt emeli ki, hogy pl. az angol gyarmatbirodalom országaiban nem a szakmai szerveződések nyomására jöttek létre azok a jogszabályok, melyek egy-egy hivatás gyakorlásának törvényes kereteit biztosították, hanem állami kezdeményezésre. Másrészt pedig vannak olyan szakmák, melyek mindegyik fejlődési szakasz jellemzőinek megfelelnek, mégsem éri el az elismert professzió rangját.

Németh (2005) a magyar pedagógus professzió kialakulásának előtörténetét a 18. és a 19. század első felére vonatkoztatva vizsgálja. Nagy Mária (1994) is elemzi a pedagógus hivatás professzionalizálódása irányába ható magyarországi jelenségeket: oktatáspolitikai iránti érdeklődés, a pedagógus pálya önképében lezajlott változás, az egyes pedagógusrétegek mint eltérő érdekek képviselőinek egymástól való elkülönülése, pedagógus-emancipáció. Kozma (2006) a pedagógus foglalkozás átalakulása tükrében tárgyalja a pedagógus hivatás professzionalizálódásának kérdéseit. A professzió lényeges elemei között emeli ki a szakszerűvé válást, a hivatássá és az értelmiségivé válást. Utal arra is, hogy a hivatás kapcsán végbement változások hatottak a képzésre, a tudományra, az alkalma-

zásra és ezek alapvetően megváltoztatták a pedagógusok társadalmi presztízsét, érdekérvényesítő képességét és politikai mozgásterét.

Kleisz (2000) szerint a szociális munka felmutatja a professzió hagyományos paradigmáinak megtagadását, felrúgását, ami azt jelenti, hogy a professzionizáció folyamatát nem fogadja el egyvonalú sémaként, hanem a szakmaiságot, professzionizációt új módon próbálja meg kialakítani. A szerző szerint a szociális munka professzionizációjának vizsgálatakor a megértő szociológia paradigmából érdemes kiindulni.

A szociális munka professzionálissá válásában a német Alice Salomon tevékenysége tekinthető egy fontos mérföldkőnek, hiszen az általa 1899-ben, Berlinben szervezett egyéves szegénygondozási tanfolyammal vette kezdetét a szociális szakemberek képzése (Bock, 1980; Müller, 1992; Salomon, 1984; Kessl – Otto, 2007). Az angolszász kultúrkörből pedig Mary Richmond és Zilpa Smith játszottak kulcsszerepet abban, hogy a karitatív szociális segítségnyújtás elindult a professzionizáció útján. Ők mindketten a Charity Organisation Society nevű szervezetben dolgoztak. Korán felismerték a szociális munka szakmává válásában a szakmai képzés jelentőségét, és 1897-ben fel is vázolták azt a programot, amely megteremtette a szociális munkás szakma képzési hátterét. A szociális munka ismeretalapjának összegyűjtésében az első kísérlet is Mary Richmond nevéhez fűződik, aki két történelmi jelentőségű művében (*Social Diagnosis* 1917, *Mi a szociális esetmunka?* 1922) elsőként írta le a szociális munka egyik módszerének sajátosságait (Wilensky – Lebeaux, 1965; Morales – Sheafor, 1989; Szabó 1993, 1999).

Kozma Judit (2002, 2007b, 2007c, 2007d) disszertációjában részletesen bemutatja a szociális munka professzionizációjának folyamatát a jóléti államokban. A szerző egyrészt kiemeli azt a különbséget, hogy Németországban (és német hatásra a kontinentális Európában) a szociális segítségben a pedagógiai gyökerek is fontos szerepet játszottak, az angolszász területen pedig a szociális munka alapját a jótékonyági szervezetek (COS-ek) és a társadalmi problémák megoldására szerveződött mozgalmak, *settlement*ek tevékenységei jelentették. Másrészt pedig felhívja a figyelmet azokra az eltérésekre is, amelyek a szociális munka professzionizációja kapcsán az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia között mutathatók ki.

Staub-Bernasconi (1998) a hetvenes évekre vonatkozóan állapítja meg, hogy a szociális munka professzionizációját többé nem a szükségletekre adott válaszként, hanem a szociális problémák megoldási kompetenciáinak kisajátításaként lehet értelmezni. (Erre az időszakra tehető a segítő szakemberek képzésének szakfőiskolai és egyetemi képzés kereteiben való integrációjának megvalósulása Németországban.) A szociális munka fejlődéséhez, tudománnyá válásához szükséges a szakterület széles, rugalmas, interdiszciplináris, de nem divatfüggő elméleti vonatkozási rendszerének meghatározása. Az éppen uralkodó divatos elméletektől és nagy eszméktől való függőség, valamint a professzionizáció kérdésköreiben (kompetenciák, diszciplína és professzió különbségei stb.) évek óta folyó eldöntetlen vita nem viszi előrébb a segítő szakmát a tudománnyá válásban.

Karsten (1998) a szociális munka professzionizációjával kapcsolato-

san a jövőre nézve szemléletváltozást jósol. Elképzelhetőnek tartja, hogy megtörténik a szociális munka koncepciójának, hatáskörének, társadalmi beavatkozási lehetőségeinek tudatos átgondolása, újraértelmezése a gyakorlat és a professzionális tudományos munkák vonatkozásában, az elméletek kialakításában valamint a képzés átformálásában, és a szerző úgy gondolja, hogy ezeket a változásokat a szociálpedagógia és a szociális munka területeinek fejlesztéseként fogják értelmezni és egész Európában megértéssel fogják fogadni.

2. A professzió-elméletek

A *professzió-elméletek* figyelme nem arra irányul, hogy az adott szakma bizonyos fejlődési fázisokon áthaladt, hanem arra, hogy eközben szert tett olyan ismertető jegyekre, amelyek alapján más foglalkozásoktól jól elkülöníthetővé vált. A professzió-terminus az angolszász kultúrkörből ered, azokat a magasabb társadalmi presztízzsel rendelkező szellemi foglalkozásokat jelöli, amely a magyar nyelvben az „értelmiségi hivatás”- „értelmiségi szakma”-fogalmakhoz áll közel. E szellemi foglalkozások középpontjában különleges, nem mindenki által birtokolt, képzés által megszerezhető tudáson és készségeken alapuló specifikus munkatevékenység áll. A hivatás művelői közé való belépés folyamatát sajátos értékek, normák és magatartásminták formális és informális keretek között zajló elsajátítása jellemzi. A professzió gyakorlásának folyamatát, módzatait, minőségét, a belépés feltételeit, a hivatást űzők viselkedésének szabályait szakmai közösségek határozzák meg és ellenőrzik. Fontos szempont a kivívott társadalmi elismerés fenntartása is, mert ez materiális és szimbolikus jutalmakat eredményez a professzió gyakorlóinak (Kleisz, 2000). A professzió problematikája értelmezhető a kompetenciákkal összefüggésben is. Akkor tekinthető valaki kompetensnek egy foglalkozás terén, ha olyan tudással, értelmezési és egyéb készségekkel rendelkezik, amelyet többféle kontextusban és szervezetben képes alkalmazni, valamint kompetenciája képessé teszi egy bizonyos munkahelyen egy bizonyos feladat ellátására (Jones és Joss, 1995). Mindezeket a professzió fogalom a magyar nyelvterületen használt értelmiségi hivatás kifejezésnél sokkal pregnánsabban, körülhatároltabban tartalmazza, mivel nagyobb a hozzá fűződő asszociációs kör, jelentéstartalma bonyolultabb, árnyaltabb, gazdagabb.

2.1 Professzió-kritérium orientációjú irányzatok

A professzió-elméletek egyik irányzatához sorolhatók azok a kísérletek, melyek célja a *professzió-kritériumok* meghatározása, egy, a professziók esszenciáját jelentő ideáltípus leírása. Az attribútum lista alapján akkor tekinthető egy foglalkozás professzionális státusúnak, ha az ideáltípussal minél több hasonlóságot mutat. Hesse (1968) komparatív vizsgálatában abból indult ki, hogy összegyűjtötte azokat a foglalkozásokat, amelyek a professzió (beleértve a semi-professziókat is) kategóriájába tartoznak.

Táblázatba foglalt felsorolása – melyben külön oszlopokban szerepelnek az angol, amerikai, illetve a német elnevezések – jól rávilágít arra, hogy a professziókat csak társadalmi környezetben lehet értelmezni. Hesse (1968) húsz szerző munkáját dolgozta fel és összesen 18 olyan ismertetőjegyet gyűjtött össze, amelyek egy professzionális foglalkozás jellemzőinek tekinthetők. Ezek a karakterjegyek három csoportba sorolhatók: az elsőbe a gyakran említettek tartoznak, a másodikba a szerzők harmada-negyede által megnevezett tényezők, és végül a harmadikba a csak ritkán előforduló jellemzők. A leggyakoribb professzió-kritériumok: a foglalkozás gyakorlása hosszú, speciális, tudományos képzésen alapul, a tevékenység túlnyomó részben nem manuális. Az eljárások során fontos a meghatározott normák, iránymutatások, kodifikált magatartási szabályok figyelembe vétele, a szakmai etikai kódex betartása. A foglalkozás gyakorló szakmai szerveződésbe tömörülnek, mely birtokolja a fegyelmi hatalmat és jóváhagyja a szakmai szabályokat. A professzionális tevékenység az egyes kliensek számára biztosít fontos szolgáltatást, ugyanakkor a közjót is szolgálja. A legalább négy, legfeljebb hét szerző által megnevezett jellemzők: a szakmai tevékenység nem egoista, hanem altruista motívumokra épül. Fontos a szakmai tekintély és az egy foglalkozási csoporthoz tartozók szakértőként való elismerése, amely személyes és szakmai döntési szabadsággal jár együtt. A hivatás gyakorló a klienséktől elvárják, hogy „vakon” megbízzanak a szakmai hozzáértésükben. Ritkán említett tényezők: a foglalkozás tevékenységi területe pontosan elhatárolható más szakmáktól, a hivatás gyakorlásához különböző szintű kvalifikációk tartoznak, ezeken lehet a karrier építése során előre lépni. A foglalkozás gyakorló számára tilos a nyilvános reklám, jellemző a magas fokú kollegialitás. A hivatás gyakorló különösen fontos és intim ügyekkel foglalkoznak, ennek keretei világosan és szigorúan szabályozottak. A jövedelem nem a siker fokmérője, a kereset a tudományos fokozattól és egyéb tényezőktől függ. A hivatás gyakorló az évszázadok során felhalmozódott bölcsességből és tapasztalatokból építkeznek, és elkerülik egy szűken értelmezett specialista gondolkodás veszélyeit és tévedéseit. A foglalkozás gyakorló gyakran államilag regisztráltak vagy engedéllyel rendelkeznek. A mindenki által hozzáférhető szolgáltatásokért fizetendő honorárium fix összegű, vagy a szolgáltatás díját pontosan rögzített szabályok határozzák meg. A foglalkozás gyakorlása során a konkrét esetekben általános és absztrakt tudás alkalmazása is szükséges, ezért a tevékenység nem standardizálható.

Van Buer és Venter (1996) az egyik fontos professzió-kritériumot, az autonómiát tárgyalják. A pedagógiai szabadság kérdését a felelősséggel kapcsolják össze. A szerzők egyetértenek abban, hogy a pedagógiai szabadság a tanár professzionalitásához kötött, de azt is megállapítják, hogy állami alkalmazottként, egy formális szervezet keretében ez csak szerény mozgásteret jelent.

Hacker és Venter (1999) a tanári professziók hierarchiájának problematikájára hívják fel a figyelmet. Kérdés, hogy a pedagógus hivatást mint professziót gyakorlók között iskolafokok szerint szabad-e, kell-e különbséget tenni, hiszen e szakmák alapvető feladatai közösek. Abból fakadóan, hogy gimnáziumi tanárok esetében a szaktudományi tartalmak szak-

értőjének image-e a fontos, a tanítók pedig inkább nevelési-oktatási szakemberek, kérdésként merül fel, hogy kell-e különbséget tenni a pedagógus pályára felkészítés során a tudomány-orientáltság, illetve a pedagógiai kompetenciákra fektetett hangsúly arányaiban. Venter (1997) egy osztrák képzési forma kapcsán („Filozófia, Pedagógia és Pszichológia” szak) azt a kérdést fogalmazza meg, hogy az egyes tudományterületekből mi kerül be a képzésbe, és hogy ez a szak (tanári szak mellett második szakként felvéve) „hogyan teszi teljesebbé a tanári professzió mesterségbeli oldalát” (Venter, 1997: 150).

Bock (1980) a szociális munkával mint professzióval kapcsolatosan négy fontos problémát említ. Egyrészt a szakma elsajátításakor nehéz pontosan meghatározni azokat a speciális szaktudásokat, melyek a foglalkozás sajátosságainak tekinthetők, hiszen a szociális munka az értékek, célok, elmélet és gyakorlat tekintetében olyan nyitott rendszer, mely más tudományterületek (szociológia, szociálpszichológia, pedagógia) ismereteiből is építkezik. (Ezt a problémát elemzi Wendt [2008b] is.) Másrészt különösen nehéz a szociális munka tevékenységi körét és központi funkcióját pontosan körvonalazni, hiszen olyan hivatásról van szó, mely marginális és diffúz irányultságú, sokrétű tevékenységét folyamatosan változó körülmények között fejti ki. Feladatkörébe tartozik a hiányok, szükségletek felfedezése és ezek kielégítése is. E szerteágazó feladat és tevékenységrendszer következtében a szakma specifikus módszereinek behatárolása sem egyszerű. Harmadrészt a közigazgatás hierarchikus struktúráival való szoros összefonódás olyan korlátot jelent, mely meghatározza a szakemberek szakmai normáinak irányultságát, döntési mozgásterét és a kontrollt. Végül a szakma által nehezen behatárolható szakterületi széttagozottság miatt nehéz az egységes szakmai szerveződés létrehozása is.

2.2 Társadalmi funkció-orientációjú irányzatok

A professzió-elméletek második irányzatához azok a megközelítések (Durkheim, Parsons, Etzioni) tartoznak, amelyek főként arra helyezik a hangsúlyt, hogy milyen *társadalmi funkciókat* töltenek be a professziók, valamint arra, hogy hogyan írhatók le a professziók jellemzői és a társadalom szükségletei közti összefüggések. Ez hivatásbeli missziót jelent, melyben a szakmai etika is fontos, mert növeli a társadalmi tudást és a közjó szolgálatában áll. Durkheim a hivatási csoportok szerepével a társadalmi munkamegosztás, szolidaritás összefüggéseiben foglalkozott (Durkheim, 1957, 2000, 2001; Némedi, 1996). Talcott Parsons (1951) a strukturális-funkcionalista paradigma jegyében azt az álláspontot képviselte, hogy a társadalom egy olyan jól működő rendszer, amelyben a társadalom tagjai közös normák és értékek alapján mindenki számára hasznos együttműködést valósítanak meg, és amely képes a konfliktusokat a rendszeren belül kezelni. Parsons a társadalom működését alrendszerek közti összefüggések rendszereként értelmezte, melyek a társadalmi stabilitást és az evolúció érdekét szolgálják. E megközelítésnek Andorka (1997) szerint lehet egy olyan olvasata is, hogy a szerző a tár-

sadalom működése szempontjából próbálta igazolni a kulturális vagy nevelési intézmények létjogosultságát. Parsons a professziót fontos funkcionális szereppel ruházta fel. A szakmai szerepek elemzéséhez a következő osztályozó kategóriákat használta: univerzalitás (általános normák betartása), racionalitás, affektív semlegesség (közvetlen érzelmek visszafojtása), a középpontban a szükséglet áll, nem a szolgáltatást igénybe vevő személye a fontos, érdekmentesség (a hivatás gyakorlásának célja nem személyes előny megszerzése), funkcionális specifikum (specifikus technikai szakértelem, szakmai készségek) (Parsons, 1951, 1975; Lechner, 1991; Andorka, 1997).

Etzioni (1964) elméletében a semi-professziók és a professziók más-más társadalmi funkcióval, különböző súlyú társadalmi felelősséggel bírnak, így ebből következően más társadalmi státusra és eltérő előnyökre tesznek szert. A két kategória közti különbség a gyakorlatban a célok, a tudás, a szakmai képzés hosszúsága (öt évnél több vagy kevesebb), és a szakmai autonómia mértéke dimenziókban is mérhető, azonban a leginkább abban ragadható meg, hogy a professziók olyan szakterületeken fejtik ki tevékenységüket, amelyek kapcsolatban állnak az élet intim kérdéseivel. Etzioni nézetét sarkítva úgy is meg lehet fogalmazni, hogy az „igazi” professziók gyakorló élet és halál urai. E szempontból válik igazán lényegessé a semi-professziók megkülönböztetése. A semi-professziókat nemcsak az jellemzi, hogy kevesebb speciális tudást, rövidebb szakmai képzést, kevesebb gyakorlatot igényelnek, hanem az is, hogy a szakmai tevékenység általában kevésbé érinti az intim szférát. A szerző szerint a semi-professziók sajátosságai két olyan következményt eredményezhetnek, amelyek kihatással lehetnek a professzió társadalmi szerepének alakulására, mindkét esetben presztízscsökkenés figyelhető meg. Az egyik ezek közül az, hogy a kisebb súlyú szakmaiság az autonómia csökkenését vonja maga után, vagyis a magasabb státusú professziók igyekeznek nagyobb kontroll alá vonni a semi-professziókat, ezáltal is csökkentve a diszkrecionalitás (egyéni mérlegelés) lehetőségeit. A másik következmény pedig az, hogy a semi-professziók gyakorlásához olyan készségekre, személyiségvonásokra lesz szükség, amelyek inkább a tudás kommunikálására mint alkalmazására való képességet jelentik. Etzioni (1964) a szociális munkás és a pedagógus hivatást is a semi-professziók körébe sorolja, az ápolónő munkájával együtt, és ezeket a hivatásokat az elnöiesedéssel hozza összefüggésbe. A szerző úgy gondolja, hogy az „igazi” professziók férfi privilégiumok, a semi-professziók pedig jellemből fakadóan inkább a női mentalitáshoz állnak közel, és azt is kijelenti, hogy a nők jobban viselik az adminisztrációs kontrollt és az alkalmazotti státust. Etzioni ezeket a megállapításokat semmivel sem támasztja alá. Elméletéből mind a pedagógus, mind a szociális munkás szakma kapcsán elgondolkodtató az az elem, melynek értelmében ezek a hivatások kevésbé érintik közvetlenül az intim szférát, az élet-halál kérdéskörét. Pusztán biológiai aspektusból értelmezve helytállónak tűnik az orvos életmentő szerepe, vagy a halálbüntetést kiszabó bíró jelentősége, azonban a felkészületlen, a szakma etikai szabályait nem tisztelő, személyiségében, készségeiben alkalmatlan személy (legyen akár szociális munkás, akár pedagógus) olyan sérüléseket (pl. negatív énkép, önbiza-

lomhiány stb.) okozhat a klienseiben, amelyek mentális értelemben hosszú időre életképtelenné tehetik őket. Ez azért is veszélyes, mert ezek nagyon nehezen megragadható és csak nagy nehézségek árán vagy egyáltalán nem visszafordítható folyamatok, amelyben szinte semmilyen jogorvoslatra nincs lehetőség; sem műhiba perre, sem fellebbezésre.

A strukturalista-funkcionalista megközelítést alkalmazza Pokol Béla (1991, 2004) is, aki a tudományt egységes professzionális területnek tartja, és a modernitás kibontakozását olyan folyamatként írja le, melynek során a társadalmi alrendszerek differenciálódnak, egymástól elhatárolódnak, s ennek hatására kristályosodnak ki a professzionális intézményrendszerek. Nézete szerint egy társadalmi alrendszert egy bináris kód köré szerveződés határol le. A szerző az oktatási rendszert is érinti elgondolásában, ugyanis úgy véli, hogy az oktatási rendszer képtelen univerzálisan ható érték-duált felmutatni, ezért a működés kizárólagossága, dominanciája érdekében külső érték-duálokra van szüksége, pl. a tudomány szférájából átvehető értékelési mechanizmusra, vagy az oktatási piac rentábilis–nem rentábilis dimenziójára. A külső érték-duál bekapcsolásának a szerző szerint nagy jelentősége van, ugyanis ezekben az esetekben a társadalmi alrendszer autonómiája sérülhet, és ez gátolhatja a professzionalitás magasabb szintjének elérését.

Kozma (2002) szintén abból indul ki, hogy a professziók társadalmi missziót teljesítenek, melyet egy társadalmi közmegegyezésen alapuló központi érték vezérel. Ez a központi érték lehet a jólét, amelynek biztosítása különféle szükségletek kielégítésében mutatkozhat meg. A segítségnyújtás jellege szerint egyes területek elkülönülnek, kialakulnak társadalmi alrendszerek, s a professziók ezek szerint differenciálódva, különféle kompetencia területekhez kapcsolódva (pl. oktatás, egészségügy, szociális ellátások) intézményesülnek a társadalomban.

A pedagógus és a szociális szakmák közös alapját jelentheti az a Durkheim, Marshall és Parsons által képviselt szemlélet, amely a szakmai-foglalkozási csoportok esetében a közjó szolgálatát, a társadalmi szolidaritást és társadalmi felelősséget, valamint az altruista motivációt tartja lényegesnek. Marshall (1965) értelmezésében a professzionalizmus lényege nem az egyéni szükséglet kielégülése, hanem a középpontban a kliens jólétéhez való hozzájárulás áll.

A társadalmi funkció-orientációjú irányzathoz tartozó professzió-elméletekben több olyan elem is megragadható, amely a szociális és a pedagógus hivatásokra egyaránt értelmezhető. Parsons elméletéből az affektív semlegesség problematikája Schwänke (1988) szerint mindazokat a professzionális szolgáltatásokat nyújtó szakembereket érinti, akiknek a munkája, a klienseikkel való kapcsolata a bizalomra épül. Azok az orvosok, pszichiáterek, akik pszichés, vagy pszichoszomatikus betegségben szenvedő páciensekkel foglalkoznak, nem tehetik meg, hogy csak a betegségekre fókuszálnak és nem az egész embert kezelik. A szerző ezt a problémát a pedagógusok vonatkozásában elemzi részletesen, abból az aspektusból, hogy ők nemcsak az oktatás szervezőjeként, vagy meghatározott kognitív tanulási célok közvetítőjeként vesznek részt a tanítási folyamatban, hanem az iskola szocializáló funkcióját is vállalják. Azokban az esetekben, amikor a gyerekek családi, tanulási vagy magatartási

problémával küszködnek, szükséges, hogy a pedagógus megfelelő kapcsolatot építsen ki a gyerekekkel. A szerző ezzel összefüggésben a pedagógiai gyakorlatban jelentkező kérdéseket, dilemmákat fogalmaz meg; pl. engedheti-e a pedagógus, hogy a diákjai tegezzék, vagy ez aláássa a tekintélyét? Milyen határokig mehet el a tanárok és diákok közti privát kapcsolat? Nyíltan be kell-e vallania a pedagógusnak, ha bizonyos diákok iránt nagyobb szimpátiát érez? Szabad-e a tanárnak a szociálisan hátrányos helyzetű gyermek iskolai teljesítményét szándékosan felülrétekelni, annak érdekében, hogy biztosítsa a gyermek megmaradását egy stabil osztályközösségben? A szerző az univerzalitással kapcsolatosan a gyerekekkel való bánásmód gyakorlatban felmerülő dilemmáira is felhívja a figyelmet. Ez a szempont a pedagógus hivatásban nagyon jelentős, hiszen a professziók között ez a foglalkozás egyedülálló abból a szempontból, hogy a szolgáltatást nyújtó személy éveken keresztül, nap mint nap találkozik a klienseivel, így a hosszú és intenzív közös munka során különleges kapcsolat alakul ki a pedagógus és a diákok között. Schwänke olyan kérdéseket fogalmaz meg, mint pl. hogyan kell értelmezni az univerzalizmust a valóságban a tanárok és diákok kapcsolatában? Mennyire kell figyelembe venni az átlagos teljesítményt a tanítási célok kitűzésekor? A szerző utal az iskolafokokozatok közti különbségekre is: egy gimnáziumi szaktanár számára ez a probléma valószínűleg kevésbé jelentkezik, mint egy általános iskolai tanító esetében. Schwänke arra is felhívja a figyelmet, hogy a pedagógus hivatás a kliensek szempontjából is különleges helyzetű. Minden professzió esetében általában könnyen meghatározható a klienskör, azonban a tanárok esetében megkülönböztethetünk primer és szekunder klienskört is, mivel a pedagógus a gyerekeken kívül a szülőkkel is kapcsolatban áll.

2.3 *Önérdék-érvényesítés orientációjú irányzatok*

A professziókkal foglalkozó elméletek harmadik irányzatához azok a nézetek (Freidson, Larson, Illich) tartoznak, amelyek a professziók és az általuk létrehozott szakmai szervezetek társadalmi szerepét az *önérdék-érvényesítés* szempontjából hangsúlyozzák. Ezek az elgondolások abból indulnak ki, hogy a társadalomban egymással versengő csoportok harcolnak saját érdekeik érvényesüléséért. A küzdelem nemcsak a professziók és más szakmák között bontakozhat ki, hanem a hasonló professziók kompetenciahatárainak meghatározása is eredményezhet konfliktusokat. Ilyen esetekben nem elegendő a professziók értékészletére hagyatkozni, mert az egyes professziók saját elméleti paradigmáinak nemcsak ez biztosítja a legitimitást, hanem a professzionális tevékenység magyarázatához szükséges a foglalkozás strukturális és kulturális sajátosságainak elemzése is (Joness és Joss, 1995). Ezek a teóriák (nyíltan, vagy csak közvetve) arra is utalnak, hogy egy professzió elsajátítása és gyakorlása milyen társadalmi helyzetet eredményez. Kozma (2004) Schönre utalva rámutat arra, hogy mivel a modern társadalmak működési módjához alapvetően hozzátartoznak a professziók (ezek nélkül a hétköznapi élet nem tudna működni), függőségi viszony jött létre. A nélkülözhetetlenség kö-

vetkeztében a professziók privilegizált és autonóm helyzetbe kerültek, és ezt a kiváltságos pozíciót csak az gyengíti, hogy a professziók gyakorlói által elkövetett hibák következtében a társadalom bizalma megrendült a professziókkal szemben. A szerző ezért hangsúlyozza a szakmai tudás és a szakmai gyakorlat külső szabályozásának jelentőségét.

Freidson (1973) számára a professzió lényegét az a törekvés jelenti, amely az egyes foglalkozások részéről a saját belső és külső környezetük feletti nagyobb kontroll megszerzésére irányul. Ebben a megközelítésben fontos szerepet kap a szakmai önállóság kérdése. Ez azt az igényt jelenti, hogy az egyes foglalkozások számára biztosított legyen a jog arra, hogy maguk határozhassák meg a szakmai tevékenységükre (pl. teljesítmény, értékelés) vonatkozó fontos szakmai kérdéseket. Ehhez hozzátartozik a rekrutáció (a belépők kiválasztásának) joga, valamint a szakmára való felkészülés meghatározása, biztosítása és a szakma gyakorlásához szükséges jogosítványok kibocsátásának joga, és a képzés kialakítására vonatkozó szabályozás felelőssége is. A közös szakmai értékrend fenntartása szempontjából a szakmai etikai kódexen kívül fontos az exkluzív, szakértői tudás is. Freidson úgy látja, hogy e szempontok érvényesítésében elkerülhetetlen a növekvő bürokrácia.

Larson (1977) a szakmai csoportok érdekérvényesítő törekvéseit a kollektív társadalmi mobilitás eszközének tartja. A kollektív mobilitás fókuszba helyezésével (Max Weber többdimenziós rétegződés elméletére alapozva) egyrészt azt hangsúlyozza, hogy a professziók formái sajátos relációban vannak a társadalmi rétegződés differenciált rendszerével, másrészt pedig azt, hogy az oktatási rendszer fontos szerepet játszik a társadalmi egyenlőtlenségek szempontjából. Elméletében lényeges szempontként értelmezi azokat a stratégiákat, amelyek segítségével a szakmai csoportok megszerzik a piaci kontroll gyakorlásának lehetőségét. Larson vizsgálatának egyik fontos kérdése az, hogy a demokratikus társadalmakban milyen előnyökre tehetnek szert a professziók gyakorlói a jövedelemszerzés és a társadalmi presztízs tekintetében. A materiális és szimbolikus jutalmak kiharcolásában és védelmében komoly szerepet játszanak a szakmai szerveződések által kifejtett tevékenységek: a speciális tudás és készségek megszerzéséhez vezető utak monopolizálása, a foglalkozási csoportba való belépés szigorú szabályozása.

Illich és McKnight (1979) a társadalmi funkció-orientációjú irányzathoz tartozó professzió-elméletek képviselte, közös szellemi alaphoz képest épp az ellentétes nézőpontból elemzik a segítő hivatásokat (nevesítik a pedagógus és a szociális munkás szakmákat) és e foglalkozások társadalmi szerepét. Illich (1979) a professziók hatalmát, a szükségletek felett gyakorolt kontrollszerepet emeli ki, a szakmai szervezeteket támadja. Úgy véli, hogy bár az „új specialisták” semmi mást nem csinálnak, mint emberi szükségleteket elégítenek ki, elsődleges volt számukra a saját céheik létrehozása, azok definiálása. A szerző kemény, cinikus megjegyzésekkel illeti a szakmai szervezeteket, pl. monopolhelyzetben vannak, nemzetközi szinten jobban szervezettek, mint egy világegyház, több kompetenciával ruházzák fel magukat, mint a sámánok, és kíméletlenül, még a maffiánál is jobban kizsákmányolják a védenceiket. Ez az állásfoglalás egyoldalúnak tűnik: a szakmai szervezetek nemcsak önérdék-ér-

vényesítő szerepet játszhatnak, hanem az etikai szabályok lefektetése és kontrollálása által a klienseket is védelmezhetik. Illich (1975) szükségesnek tartja az iskolásított társadalom „iskolátlanítását”, ami azt jelenti, hogy az oktatás és egyéb szükséglet-kielégítési területek túlzott intézményesítését, a bürokráciák szakmai, politikai és pénzügyi egyeduralmát meg kell szüntetni, mert szerinte ez az egyeduralom szüli a modernizált szegénységet, függőséget, kiszolgáltatottságot hoz létre. Illich kifogásolja azt is, hogy a nevelők, a szociális munkások és az orvosok olyan dolgokat is megtehetnek, amelyekhez korábban csak a papoknak és a bírácoknak volt joguk: egyedül ők jogosultak bizonyos szükségletek elismertetésére és azok kielégítésére. A pedagógusok hatalmát, társadalmi szerepét külön bírálja: a pedagógusok írják elő a társadalom számára, hogy mit kell megtanulni, és a tanárok azokat a területeket is igyeksenek meghódítani, amelyek korábban az iskolán kívüli tanulás terepeit jelentették. McKnight a szükségletek és a gondoskodás problematikáját elemzi, és rámutat a politika felelősségére is. Korábban a politika nyílt vitát folytatott a különféle szükségletekről, az új szolgáltatási politika pedig nem adja meg a polgároknak a választás lehetőségét, önállóan rendelkezik arról, hogy a társadalomnak mennyi orvosra, tanárra, bíróra, szociális munkásra van szüksége.

McKnight (1979) azt is kifogásolja, hogy a segítő hivatások az intímabb területeken fejtik ki tevékenységüket, és a szolgáltatások a szükségletekre, mint technikai problémákra széria jellegű megoldásokat kínálnak, holott a gondoskodásra való igény valójában a szeretet szükséglettel összefüggésben értelmezhető. A szolgáltatást nyújtó szakemberek szerepét is bírálja. Úgy véli, a szakemberek érdekét az szolgálja, ha elhítetik a klienseikkel, hogy nem képesek egyedül a problémáik megoldására, mert így tudják legitimálni professziójukat, ugyanakkor ezzel dependenssé, kiszolgáltatottá, cselekvőképtelenné, a problémák önálló megoldására képtelenné teszik a polgárokat. Azzal együtt, hogy Illich (1979) és McKnight (1979) éles hangvételű kritikákat fogalmaznak meg, a segítő hivatásokkal kapcsolatban valóban releváns problémákra világítanak rá. A szolgáltató funkcióval bíró hivatások csak úgy tudják társadalmi feladataikat ellátni, ha a működésük feltételeit jogszabályok rögzítik. A kompetenciahatárok kijelölése hatalmat is ad a szakemberek kezébe, amit a diszkrecionális jogkör gyakorlása által rosszul is lehet használni. McKnight személyességgel kapcsolatosan felvetett problémája szintén rámutat a gyakorlatban jelentkező egyik fontos dilemmára. A segítő hivatást gyakorló személy lehet szakszerű, elfogadó, segítőkész, nyitott stb., azonban a kliens-szakember viszonyrendszerben a szeretet dimenziója nem értelmezhető, ugyanakkor a gyermekek, idősek, betegek, vagy bármilyen segítségre szoruló társadalmi csoport részéről valós igényként jelentkezhet ez a szükséglet. Erre a relációra a szakmai etikai előírások nyújthatnak útmutatást.

Illich és McKnight radikális kritikája 1979-ben jelent meg. A két bíráló akkor még nem tudhatta, hogy a nyolcvanas években olyan változások mennek majd végbe, amelyek a pedagógus és a szociális munkás hivatásokat mint professziókat is érintik. (Ezekre a folyamatokra Joness és Joss [1995] mutatnak rá.) A gazdasági szempontok (hatékonyság, hatá-

sosság) érdekében a politikai hatalom gyakorlói igyekeztek nagyobb pénzügyi ellenőrzés alá vonni a professziókat, ez a törekvés pedig a szakmai tevékenységük lényegét is befolyásolta, csorbítván a professziók autonómiáját. Ennek hatására alakult ki a professziók új és külső definíciója, mely inkább a minőségi szolgáltatást igénybe vevők akaratának meghatározásaira épült és nem a szakemberek szükségletekről kialakított álláspontjára.

2.4 Szakmai identifikáció orientációjú irányzatok

A professzió-elméletek negyedik irányzatához azok az álláspontok sorolhatók (Kairat, Schön, Jones és Joss) amelyek esetében a hangsúly a *szakmai identifikációra*, az identitást alakító tényezőkre kerül. Ez az értelmezés abból a feltételezésből indul ki, hogy a szakmai önazonosság megtalálása két következménnyel járhat. Egyrészt az énkép a szakmai teljesítmény fontos jellemzője lehet, másrészt pedig hatást gyakorolhat az életmódra, az „értelmiségi létforma” kialakulására is. Az énkép, a szakmai identitás alakulása szorosan összefügg a szakmakép alakulásával, s mindkettő a szakmai értékek, a kulturális normák és a professzió elméleti ismeretei hatására formálódik. Ebben az egyik fontos összetevő a felvételi rendszer és a képzés szakmai szocializációs szerepe. Az értelmiségivé válásban meghatározó tényező a tudás, mivel a modern társadalmakban az egyének státusa nem a születési előjogoktól függ, hanem a képzettségtől. Bár a professziók nem rendelkeznek közös, konzisztens értékalappal, az értékek is nagyon fontos szerepet játszanak, pl. a professzionális csoportok közti konfliktusok kialakulásában. Minden professzió rendelkezik olyan értékalappal, melyre jellemző, hogy a saját szervezetben belüli szubkultúrákból származik, informális szabályokat is tartalmaz és ezek etikai kódexben formalizálódnak.

Kairat (1969) elméletében a professziók vizsgálatában kizárta a professziók szociáletikai-ideológiai jelentőségét, holott ez a szempont más professzió-elmélettel foglalkozó szerzőknél (ld. *társadalmi funkció*-orientációjú modellek) fontos tényezőként merül fel. A szerző olyan modellt dolgozott ki, amelyben a professzionizmus belső és külső tényezők eredményeképpen alakul ki. A belső tényezők közé sorolja pl. a szakmai szerepkészletet, a célrendszert, az érdekek differenciálódását és a professziók szervezeti sajátosságait. A külső kapcsolatok körébe tartoznak a professzió gyakorlásának formái, a kliensekkel való kapcsolat, más professziókkal való kapcsolat. Kairat foglalkozik a professzionális szerep kialakulásával is, a szakmai szocializációval. Ezt olyan folyamatként definiálja, amelynek során a tudás, készségek, beállítódások, értékrendek olyan kombinációja jön létre, amely a professzionális szerep betöltésére való motiváltságot és képességet jelenti.

A szakmakép alakulásában meghatározó jelentőségűek lehetnek a tényleges tevékenységek, mert ezekhez mérten lehet a szükséges kompetenciákat körvonalazni. „Egy szakma vagy professzió az adott szakmai területen megnyilvánuló domináns tevékenységminták alapján definiálható, lényegét tekintve azonban a képzési tartalmakkal lehet azt meg-

tározni” (Hacker – Venter 1999: 64). A kompetenciákkal kapcsolatos elgondolások tekintetében fontosak Schön (1983, 1987) munkái, aki a szakmai kompetencia „művészetéről” írt. A szerző abból a domináns hagyományos szemléletből indul ki, melynek értelmében a professzionalitás alapja a tudás. Ez a tudás Schön (1983) szerint erősen misztifikált, és nemcsak a professziók státusának, társadalmi elismertségének, szakmai autonómiájának alapját biztosítja, hanem ezáltal intézményesül a társadalmi elit részéről a szegények, megfosztottak, származási és etnikai kisebbséghez tartozók, nők felett gyakorolt társadalmi kontroll. Meglátása szerint a társadalom erős nyomást fejt ki a professziók demisztifikálása érdekében, és ezt jól példázza az is, hogy a professziókat tanulók gyakran ki vannak éhezve a „kemény” technikai szakértelemre, és azt várják el a képzéstől, hogy olyan kompetenciákat, skilleket nyújtsanak a tanulóknak, melyek által képessé válnak a szakmai tevékenységre. A szerző bemutat olyan gyakorlati helyzeteket, amikor a professzionális tudás önmagában nem elegendő, mert ezek a problematikus szituációk egyedi esetként jelentkeznek (pl. az orvos olyan tünet-együttest állapít meg, amely nem azonosítható egy ismert betegséggel, a gépészmérnök találkozik egy szerkezettel, melyen a rendelkezésre álló szerszámokkal, eszközökkel nem tud elvégezni egy meghatározott vizsgálatot). Mivel az egyedi eset kívül esik a létező elméleteken és gyakorlaton, a szakember nem tudja intézményesített problémaként kezelni, és a professzionális ismereteinek tárházában lévő valamely szabály alkalmazásával megoldani. Az eset „nem volt benne a tankönyvekben”. Ha eredményes akar lenni, improvizálnia kell, saját kútfejből kell kitalálnia és kipróbálnia a helyzet kezelésére alkalmas stratégiát. A gyakorlat ezen meghatározatlan területeit bizonytalanság, egyediség, értékkonfliktus jellemzi, amelyekre nézve hiányoznak a racionális szakmai megoldások. Ha egy problematikus helyzet bizonytalan, a megfelelő szakmai megoldás megtalálása a probléma pontos definiálásától függhet, ez pedig a szerző szerint önmagában nem szakmai feladat. Az értékkonfliktusos esetekben problémát jelenthet, ha nincs tiszta és következetes útmutatás a szakmai eszközök kiválasztásának irányításához. Schön (1983) tárgyalja a szakember–kliens viszonyrendszer problematikáját is. Ennek abból a szempontból van jelentősége, hogy a kliensekkel való kapcsolat jellege, az interakció módja is formálhatja a szakmaképet, így a szakmai identitást is. Az egyes professziók a praxis-elméletben eltérő hangsúlyt helyeznek a kliensekkel végzett munka folyamatára. Schön (1983) szerint a szakember–kliens viszony jól tükrözi a társadalom véleményét az adott professzióról. A jogász vagy a pszichiáter klienseivel, illetve betegeivel való viszonyát tartja a szakember–kliens kapcsolat tradicionális formájának, mivel ezekben a helyzetekben biztosított leginkább a professzió státusa, a tekintély és a szakmai önállóság. A szerző rámutat arra is, hogy a professziókkal foglalkozó elemző munkák általánosan a „kliens” kifejezést használják, holott az orvosok és terapeuták „páciensekkel” foglalkoznak, a tanárok „diákokkal” vagy „tanulókkal”, a szociális szolgáltatásokat igénybe vevőkre pedig használatos az „eset” vagy a „fogyasztó” kifejezés is. A kliensekkel való kapcsolat kérdéskörében Schön (1983) arra is felhívja a figyelmet, hogy bizonyos szituációkban egyáltalán nem egyértelmű, hogy ki a kli-

ens: pl. a pedagógusok a gyerekeket tanítják, de a szülőkkel is kapcsolatban állnak, a szociális munkában pedig mindennaposak a több eltérő alrendszerből álló kliensrendszer kapcsán előforduló etikai dilemmák. A szakember–kliens viszony problematikájához hozzátartozik az alá-főlérendeltségi helyzetek, az egyenrangúság elemzése is, mindez a segítő kapcsolatban az együttműködés szempontjából fontos. A szerző a kliensekkel való munka relációjában felveti a segítés-kontroll dilemmáját is, és utal a lojalitás dilemmára is, annak kapcsán, hogy a szakemberek általában egy bürokratikus szervezet keretei között fejtik ki tevékenységüket. A szakember–kliens viszonyban fontos kérdésként jelenik meg még a privát kapcsolatok problematikája, a rutin szerepe és a kapcsolatban részt vevő felek hierarchikus viszonyából fakadó nehézség is.

Joness és Joss (1995) egy tipológiában modellezik a felsorolt tényezők (tudás, értékek, kompetenciák, konkrét szakmai tevékenységek, kliensekkel való interakció módja) megnyilvánulási formáit a szakmai identitásában. A szakemberek énképe alapján három karaktert különítenek el. Ezek közül az egyik a praktikus vagy technikai professzionalizmus típusa. E típus énképe leginkább egy „mesterembernek” felel meg. Tudásalapja a praktikus tudás, az elméletek jelentősége kicsi. A praktikus szakemberek tudása főként gyakorlati tapasztalatokon alapul, szükség esetén különböző tudományágakból merítenek tudást, bár alapvetően az a meggyőződésük, hogy a „mesterségüket” nem lehet könyvek segítségével elsajátítani, az elméletek nem relevánsak. A szerzők ezt a típust a professzionalizmus szempontjából a kvázi professziók körébe sorolják, mivel ebben az esetben a kompetencia alapja az intuíció, ami nem tanítható szisztematikus módon. A második karakter lényege a technikai szakértői professzionalizmus. E típus szakértő énképpel rendelkezik, aki kizárólagos birtokosa a szakértelemnek, technikai tudásnak, mely tudományos kutatási alapokon nyugvó elméletekből áll, objektív igazságnak tekinthető, értékmentes. Fontos a szakértőként való gondolkodás, objektivitás. Az értékrend inkább probléma-centrikus, kevésbé kliens-központú. A klienssel folytatott interakcióban a távolságtartás jellemző, a szakértő irányít, ő dönt a probléma megoldásának módjáról. A technikai szakértő számára elsődleges a tudományosság és magasabb rendű tudása révén vár el tiszteletet. A szakmai fejlődés folyamatában nagy jelentőségű a képzés, az akadémikus tudás. A professzionális tevékenység alapvetően empirikus és behaviorista szemléletű. A harmadik karakter a reflektív szakember. Az ehhez a típushoz tartozó szakember facilitátorként működik, aki abban próbál meg segíteni, hogy a bizonytalan világban a sokféle lehetőség közül a kliens megtalálja az optimális cselekvési módot, vagy az adott probléma megoldását. Ebben az esetben az elméleti orientációba beletartoznak a társadalmi viszonyokról elsajátított ismeretek és a rendszerezett tudás is, illetve a tudás minden más releváns forrása felhasználható. A tudás a klienssel való kapcsolatban nyilvánul meg, azon belül alakul, a kliens tudása is befolyásoló tényező. A praxis-elmélet igen fejlett, folyamat- és interperszonális elméletekre épül, és fontos a konstruktivista valóság szemlélet is, melynek értelmében az új szabályokat a gyakorlatból fejlesztik ki. Az értékrend kliens-centrikus, a professzionális gyakorlat középpontjában a klienssel folytatott kapcsolat áll, problémakezelésre a

komplexitás (társadalmi, politikai, gazdasági kontextusok figyelembe vétele) a jellemző.

Schön (1983) rávilágít a gyakorlatorientált professziók kapcsán a tudás és a kompetenciák területével kapcsolatosan felmerülő komoly nehézségekre, dilemmákra. Ennek az a lényege, hogy a professziók a gyakorlatban sokszor olyan sokrétű problémákkal találják szembe magukat, amelyek megoldásához nem elegendő a csupán egy tudományág elméleti és kutatási bázisára épülő tudás, hanem a felkészültségben egyre nagyobb szerepet kap a gyakorlati tudás, és más tudományterületekről származó ismeretek jelentősége is nő. Ez azonban többféle következménnyel járhat. Az egyik az, hogy ha a gyakorlatorientált professziókra készülő hallgatók jobban igénylik a képzés során a praktikus kompetenciák kialakítását, mint az akadémiai tudás megszerzését, akkor az egyetemek, kutatóintézetek részéről a professzió társadalmi státusának megtartása érdekében kifejtett elméleti, kutatói tevékenység és a gyakorlat nagyon eltávolodik egymástól. A másik következmény abból fakad, hogy a tudomány differenciálódik, és ennek következtében egyre nehezebbé válik egy professzióra való felkészítés optimális képzési tartalmainak meghatározása. Ha a képzés során a módszertani felkészítésre, a gyakorlati tudásra, kompetenciák elsajátítására helyeződik a hangsúly, akkor kevesebb lehetőség nyílik más területek megismertetésére, ilyenek pl. a pedagógusok esetében a kognitív pszichológia, a politika, az adminisztrációs gyakorlat, a társadalomtudományok. A kompetencia orientációjú képzés azt is eredményezheti, hogy a hallgatók kevesebb tudományos, kutatói ismeretre tesznek szert, pedig ezeket is jól tudnák hasznosítani munkájuk során, pl. a szociális munkások a klinikai gyakorlatban eredményesen alkalmazhatnák az esetelemzés módszerét.

Hellmann (2008) a szociális munka mint professzió gyakorlásához szükséges tudás problematikája kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy a szociális munka gyakorlatorientált hivatás, és ebből következően a tudásalapjában meg kell találni a megfelelő arányokat az elméleti jellegű, tudományos alapokra épülő tudás és a gyakorlatban alkalmazható, inkább készségjellegű kompetenciák között. Schön (1983, 1987) munkáiban is domináns elemként jelentkezik a professziót gyakorlók szaktudása. A szociális munkában az is hozzátartozik a szakmai felkészültséghez, hogy a szakember olyan megbirkózási képességek kialakulását segítse elő a kliensben, illetve úgy katalizálja a természetes támaszrendszerek erőforrásainak megmozgatását, hogy a kliens le tudjon válni a szakemberről, és végül ne legyen szüksége a segítő kapcsolatra. Jones és Joss (1995) a szociális munkával kapcsolatosan azt tartják a legmegfelelőbb modellnek, amely a szakmai kompetencia megszerzésének és elmélyítésének legfőbb eszközeként a tapasztalati tanulást állítja a középpontba. Meglátásuk szerint a professzionális tevékenység lényegéhez az a képesség is hozzátartozik, hogy a szakember bizonytalan helyzeteket is tud kezelni. A szerzők és Schön (1983, 1987) is alapvető fontosságúnak ítélik meg a professzió gyakorlásában a diszkrecionalitás (egyéni mérlegelés) jogát, valamint a személyes teljesítmény javításáért érzett szakmai felelősséget.

Schwänke (1988) a szociális tudományokkal kapcsolatosan azt jegyzi meg, hogy ez a szakterület az állandó társadalmi változások miatt kép-

telen általánosan érvényes, mindig, mindenhol értelmezhető és jól használható fogalom- és kategóriarendszert kialakítani. Ez a tudomány kénytelen folyamatosan megújulni. A társadalmi jelenségek leírásához használatos fogalmak időnként elavulnak, így szükség van vagy ezek elvetésére és helyettük új elnevezések bevezetésére, vagy a kifejezések jelentéstartalmának a társadalmi változásokhoz való hozzáigazítására.

Dewe (1993) a szociális munkát, szociálpedagógiát a professzió háromféle koncepciójában értelmezi (ezt a modellt közli Wendt (2008a) és Hervainé (2006) is). A szociális szakember lehet professzionális altruista, szociális mérnök, illetve külső szaktanácsadó, vagyis értelmező funkciójú. Mindegyik vonatkozásban kerülni kell a szakértői szereppel kapcsolatos félreértést, mely szerint a szakértő tudományos képzettségének köszönhetően tudja, hogyan kell a gondokat kezelni, így a hozzá forduló emberektől átvállalja a problémák megoldását. A szociális területen ez a szakértői szerep könnyen sérülhet: az altruista kiéghet, a szociális mérnök a problémát igazíthatja a saját módszereihez, ahelyett, hogy ezt fordítva tenné, a szaktanácsadó értelmezhet egy olyan helyzetet, amelyet ő maga még nem élt át, és amivel egyedül még nem birkózott meg.

Kunstreich (1998) a szociális munka mint professzió gyakorlásával kapcsolatosan identitás-stratégiákat különít el az 1973-ban, Hamburgban, családsegítő és gyermekvédelmi intézményekben dolgozó szociális munkások körében végzett interjúk alapján. A négy fő téma (a kliensek szociális körülményei, a kliensekkel való kapcsolat, a szociális munkás státusa és a társadalmi helyzet) alapján háromféle professzionalitást nevez meg. A *személyi* dimenzióban a kliens individuumként fontos, alapvető a szociális szükségleteinek kielégítése. A *klinikai* professzionalitás esetében a kliens pszichikus jóléte áll a középpontban, melyet a hátrányos szociális körülmények negatívan befolyásolhatnak. A *szolidarisztikus* dimenzióban nem a kliens egyéni szükségletei a leglényegesebbek, hanem az adott élethelyzetet előidéző társadalmi körülmények, illetve az azok megváltoztatására irányuló törekvés. A szociális szakembereknek munkájuk során mindhárom dimenzióban egymással párhuzamosan kell professzionális szintet elérni.

Kozma (2004) szerint a hetvenes évek közepéig a szociális munkára a „technikai-szakértői” professzionális modell sajátosságai voltak jellemzők, más gyakorlati professziókhöz, pl. a pedagógiához hasonlóan. „Ez a modell a szociális munkát mindenekelőtt tudományos eredményekkel megalapozott tevékenységnek látta, melyet kutatások eredményeként létrejött elméleteken alapuló technikákkal dolgozó szakemberek végeznek” (Kozma, 2004: 27). A kilencvenes években új professzionális modell alakult ki, amely a társadalomtudományi kutatásokból szerzett tapasztalatok segítségével a szakmai tudás gyarapodása, illetve szemléletváltozás révén hatást gyakorolt a szociális szakemberek identitására is.

Mind a pedagógus, mind a szociális munkás hivatással, illetve gyakorlóival kapcsolatosan hasznosak a professziókkal, professzionalizációval foglalkozó elméletek tanulságai. Mindkét professzió esetében elmondható, hogy a hivatás társadalmi státusának fenntartása érdekében a foglalkozás gyakorlása hosszú, tudományos alapokon nyugvó képzés során elsajátítható tudásra, készségekre épül. A foglalkozás képviselőit

a kliensekkel való foglalkozásban altruista motivációk vezérlik, lényeges szempont a közjó szolgálata. A képzés és hivatás gyakorlása során fontos az etikai szabályok betartása és a szakszerű kontroll. A professzionális tevékenység végzéséhez szükséges az autonómia és a szakmai szervezetek jelenléte is.

Irodalom

- Andorka Rudolf (1997): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Bagdy Emőke (2007. 10. 31.): *A segítő kapcsolat pszichológiája*.
art.pte.hu/muveszetterapia/download/bagdy/segito-kapcsolat-pszichologiaja.doc
- Bock, Teresa (1980): *Professionalisierung*. In: *Fachlexikon der sozialen Arbeit* (Herausgegeben vom Deutschen Verein für öffentliche und private Fürsorge), Eigenverlag des Deutschen Vereins. 591–592. p.
- Buer, Jürgen van – Venter György (1996): *Tanárnak lenni*. Nyíregyháza, Stúdium Kiadó.
- Caplow, Theodore (1954): *The Sociology of Work*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Dewe, Bernd – Ferchhoff, Wilfried – Scherr, Albert – Stuewe, Gerd (1993): *Professionelles soziales Handeln. Soziale Arbeit im Spannungsfeld zwischen Theorie und Praxis*. Weinheim/München. Juventa.
- Durkheim, Émile (1957): *Professional Ethics and Civil Morals*. London and New York, Routledge.
- Durkheim, Émile (2000): *Az öngyilkosság*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Durkheim, Émile (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Etzioni, Amitai (1964): *Modern organizations*. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall Inc.
- Freidson, Eliot ed. (1973): *The Professions and their Prospects*. Beverly Hills/London, Sage Publications.
- Hacker, Harmut – Venter György (1999): *A német tanítóképzés*. Nyíregyháza, Stúdium Kiadó.
- Hellmann, Wilfried (2008. 06. 01): *Sozialarbeitswissenschaft und Professionalisierung Sozialer Arbeit*. <http://www.deutsche-gesellschaft-fuer-sozialarbeit.de/mit17.shtml>
- Hervainé Szabó Gyöngyvér (2006): *A szociális munka oktatásának interakcionista modellje*. In: Albert József szerk.: *Esélyek a szociális képzések megújulására*. Veszprém–Budapest, VHF–Iskolaszövetség. 35–64. p.
- Hesse, Hans Albrecht (1968): *Berufe im Wandel. Ein Beitrag zum Problem Professionalisierung*. Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag.
- Illich, Ivan (1975): *A társadalom iskolátlanítása. Valóság* 11. 84–93. p.
- Illich, Ivan (1979): *Entmündigende Experten Herrschaft* In: Ivan Illich u. a.: *Entündigung durch Experten Zur Kritik der Dienstleistungsberufe* Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH Reinbek bei Hamburg
- Jones, Sandra – Joss, Richard (1995): *A professzionizmus modelljei*. In: Kingsley, Jessica szerk.: *Learning and Teaching in Social Work*. 15–33. p. (Fordította: Kozma Judit) www.etszk.u-szeged.hu/hallgatoknak/agoston/praxiselmelet/Irodalmak/PROFESSI.rtf (2008. 06. 01)
- Kairat, Hans (1969): *„Professions“ oder „Freie Berufe“?* Berlin, Duncker & Humblot.
- Karsten, Maria-Eleonora (1998): *Entwicklung von sozialen Professionen: professionelle Organisationen in der Zukunft*. In: Seibel, Friedrich W. – Lorenz, Walter Hrsg: *Soziale Professionen für ein Soziales Europa*. Frankfurt/M. IKO-Verlag.
- Kessler, Fabian – Otto, Hans-Uwe (2007): *Soziale Arbeit*. In: Günther Albrecht – Axel

SZOCIÁLIS MUNKA

- Groenemeyer Hg.: *Handbuch Soziale Probleme*. Wiesbaden.
[http://www.uni-bielefeld.de/paedagogik/agn/ag8/soziale_arbeit_\(groenemeyer-albrecht_2007\).pdf](http://www.uni-bielefeld.de/paedagogik/agn/ag8/soziale_arbeit_(groenemeyer-albrecht_2007).pdf)
- Kleisz Teréz (2000): Professzionizálódási folyamatok és stratégiák a szociális munka/közösségi munka social work/community work fejlődéstörténetében, angol és amerikai metszetben. In: *Tudás menedzsment*. Pécsi Tudományegyetem TTK Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet, I. évf./1. feek.pte.hu/tudasmenedzsment/index.php?urlink=565 (2008. 06. 01.)
- Kleisz Teréz (2002): A professziódiskurzus. In: *Tudás menedzsment*. Pécsi Tudományegyetem TTK Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet, III. évf./2, Nov. 28–50. p.
- Kozma Judit (2002): *A szociális munka professzionizációja a jóléti államokban*. Disszertáció. ELTE BTK Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ.
- Kozma Judit (2004): *A szociális munka professzionizációja a jóléti államokban*. In: Némédi Dénes – Szabari Vera (szerk.): *KÖTŐ-JELEK 2003. 2004.* Budapest. ELTE Szociológiai Doktori Iskola. 27–53. p. <http://www.tarsadalomkutatas.hu/termek.php?termek=TPUBL-A-783> (2008. 12. 04.)
- Kozma Judit (2007a): *A szociális munka professzionizációja a jóléti államokban I.* In: *Kapocs* 29. VI. évf. 2. szám 2007. április
<http://szmi.hu/images/dok/Folyoirat/2007/kapocs29vegleges/joleti1.pdf> (2008. 12. 04.)
- Kozma Judit (2007b): *A szociális munka professzionizációja a jóléti államokban II. – Amerikai Egyesült Államok*. In: *Kapocs* 30. VI. évf. 3. szám 2007. június
<http://szmi.hu/images/dok/Folyoirat/2007/kapocs30vegleges/joleti2.pdf> (2008. 12. 04.)
- Kozma Judit (2007c): *A szociális munka professzionizációja a jóléti államokban III. – Egyesült Királyság*. In: *Kapocs* 31. VI. évf. 4. szám 2007. augusztus
<http://szmi.hu/images/dok/Folyoirat/2007/kapocs31vegleges/joleti3.pdf>
- Kozma Judit (2007d): *A szociális munka professzionizációja a jóléti államokban IV. – Németország és Svédország*. In: *Kapocs* 32. VI. évf. 5. szám 2007. október
<http://szmi.hu/images/dok/Folyoirat/2007/kapocs32vegleges/joleti4.pdf>
- Kozma Tamás (2006): *A pedagógus és az oktatáspolitikai*. In: Tölgyesi József szerk: *Emlékkönyv Orosz Sándor professzor nyolcvanadik születésnapjára*. Veszprém–Pápa, VE. Pedagógiai Kutató Intézet.
- Kunstreich, Timm (1998): *Grundkurs Soziale Arbeit. Sieben Blicke auf Geschichte und Gegenwart Sozialer Arbeit, Band II*. Hamburg, Agentur des Rauhen Hauses.
- Larson, Magali Sarfatti (1977): *The Rise of Professionalism. A Sociological Analysis*. Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.
- Lechner, Frank J. (1991): *Parsons and Modernity: an Interpretation*. In: Robertson, Roland – Turner, Bryan S. ed.: *Talcott Parsons Theorist of Modernity*. London, Newbury Park, New Delhi, SAGE Publications. 166–186. p.
- Marshall, T. H. (1965): *Class, Citizenship and Social Development*. New York, Doubleday and Co.
- McKnight, John (1979): *Professionelle Dienstleistung und entmündigende Hilfe*. In: Illich, Ivan ua.: *Entmündigung durch Experten Zur Kritik der Dienstleistungsberufe*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH.
- Morales, Armando – Sheafor, Bradford A. (1989): *A szociális munka ismeretalapja* In: Hegyesi Gábor – Talyigás Katalin szerk. (1994): *A szociális munka elmélete és gyakorlata I. kötet*, Budapest, Semmelweis Kiadó.
- Müller, C. Wolfgang (1992): *Hogyan vált a segítségnyújtás hivatássá?* Budapest, ELTE Szociológiai Intézet és Szociálpolitikai Tanszéke és a T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft. Kiadványa.

- Nagy József (1995): Segítés és pedagógia. Kísérlet a nevelés mibenlétének újraértelmezésére. *Magyar Pedagógia* 95. évf. 3-4. szám 157–200. p.
- Nagy Mária (1994) *Tanári szakma és professzionalizálódás*. Budapest, OKI.
- Némédi Dénes (1996): *Durkheim: Tudás és társadalom*. Budapest, Áron Kiadó.
- Németh András (2005): A magyar pedagógus professzió kialakulásának előtörténete a 18. században és a 19. század első felében. *Pedagógusképzés* 1. 17–32. p.
- Parsons, Talcott (1951): *The Social System*. London, Routledge and Kegan Paul. (New Edition Bryan S. Turner 1991.)
- Parsons, Talcott (1975): *Die Entstehung der Theorie des sozialen Systems: Ein Bericht zur Person*. In: Parsons, Talcott – Shils, Edward – Lazarsfeld, Paul F.: *Soziologie – autobiographisch. Drei kritische Berichte zur Entwicklung einer Wissenschaft*. Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag 1–68. p.
- Pokol Béla (1991): *A professzionális intézményrendszerek elmélete*. Budapest. Felsőoktatási Koordinációs Iroda.
- Pokol Béla (2004): *Szociológiai elmélet*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Salomon, Alice (1984): *Character ist Schicksal. Lebenserinnerungen*. Basel, Belz Verlag.
- Schön, Donald A. (1983): *The reflective practitioner. How professionals think in action*. New York, Basis Books.
- Schön, Donald A. (1987): *Educating the reflective Practitioner. Toward a New Design for Teaching and Learning in the Professions*. San Francisco, London, Jossey-Bass Publishers.
- Schwänke, Ulf (1988): *Der Beruf des Lehrers. Professionalisierung und Autonomie im historischen Prozess*. Weinheim und München, Max-Traeger-Stiftung, Juventa Verlag.
- Staub-Bernasconi, Silvia (1998): *Soziale Arbeit auf der Suche nach autonomen Paradigmen. Historische und aktuelle Betrachtungen*. In: Seibel, Friedrich W. – Lorenz, Walter Hrg.: *Soziale Professionen für ein Soziales Europa*. Frankfurt/M. IKO-Verlag.
- Szabó Lajos (1993): *A szociális esetmunka. Elméleti alapvetés*. Budapest, Szociális Munka Alapítvány Kiadványai 3.
- Szabó Lajos (1999): *A szociális esetmunka kialakulása és elméleti hátterei*. Budapest, Szociális Munka Alapítvány Kiadványai 20.
- Vajda Zsuzsanna (1997): *Segítés*. In: Báthory Z. – Falus I. (szerk): *Pedagógiai Lexikon III*. Budapest, Keraban 295 p.
- Venter György (1997): *A tanári mesterségre való felkészítés. Példák Németországból és Ausztriából*. Nyíregyháza, Stúdium Kiadó.
- Wendt, Wolf Rainer (2008. 06. 01. a.): *Professionalisierung von Sozialarbeit – eine offene Entwicklung*.
<http://www.dialyse-online.de/Home/Bibliothek/ASD/ft3/0001.php>
- Wendt, Wolf Rainer (2008. 06. 01. Freidson, Eliot ed. (1973): *The Professions and their Prospects*.b.): *Transzdisziplinarität und ihre Bedeutung für die Wissenschaft der Sozialen Arbeit*.
<http://www.deutsche-gesellschaft-fuer-sozialarbeit.de/mit65.shtml>
- Wilensky, Harold L. – Lebeaux, Charles N. (1965): *Industrial society and social welfare*. London, New York, Russel Sage Foundation The Free Press, Collier-Macmillan Limited.

MICHAEL LÖWY

Szociális Világforum, Belem, 2009. január

Mint ismeretes, a Szociális Világforumot (World Social Forum) társadalmi mozgalmak kezdeményezésére 2001-ben hozták létre a nyugati kapitalista világ pénzügyi és politikai elitje ünnepektől konferenciájának, a davosi Világ gazdasági Fórum ellenpontjaként. A Szociális Világforum hamarosan a különböző népi mozgalmak – szakszervezetek, parasztszövetségek, nőmozgalmak, környezetvédő hálózatok –, emellett civil szervezetek, értelmiségiek és fiatalok fontos világtalálkozási helyévé vált, akiket a neoliberalizmus elutasítása („A világ nem árucikk!”) és a változásba vetett hit („Lehetséges egy másféle világ!”) egyesített. Valójában a Fórum csak a legláthatóbb része egy nagyobb áramlatnak, a Globális Igazság Mozgalomnak, amely a „mozgalmak mozgalmaként” született 1999-ben, a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) elleni tömeges tiltakozás eredményeként. A dél-brazíliai városban, Porto Alegreben tartott több találkozó után a Szociális Világforum Mumbaiba, majd Nairobibba költözött át, most pedig visszatért Brazíliába, ezúttal azonban a (Franciaországnál többszörösen nagyobb) Para tagállam fővárosába, az Amazonas menti Belembe.

A félkudarcként értékelhető, Nairobiban tartott találkozóval ellentétben az ideai találkozó nagyon sikeres volt: 130 ezer résztvevő, 2400 szekció, és sok érdekes vita jellemezte. A résztvevők fele Belemből és Para államból érkezett, körülbelül 30 százalékuk jött Brazília más területeiről, és 20 százalékuk más országokból, főleg Latin-Amerikából és Európából; a nagy távolság és a drága útiköltség ellenére néhányan el tudtak jönni Ázsiából és Afrikából is. A küldöttek között sok volt a fiatal és a nő, és most először vett részt a fórumon az Amazonas őserdeiből és az Andok hegyeiből érkezett, több ezer bennszülött. A párás forróság, ömlő trópusi eső és mindent elborító sár ellenére jó hangulatú és vidám volt a légkör. A Fórumnak két egyetemi kampusz – Para állam Szövetségi, illetve Mezőgazdasági Egyeteme – adott otthont, amelyek állítólag közel voltak egymáshoz, de majdnem lehetetlen volt a közöttük való mozgás. Egyetlen praktikus megoldás kínálkozott a két helyszín közötti közlekedésre: kis csónakok szállították az embereket az Amazonas egyik mellékfolyóján.

A legfontosabb események a Mezőgazdasági Egyetem területén felállított, hatalmas sátrakban zajlottak a kampusz bejáratától több kilométerre; szerencsére az e feljegyzés készítőjéhez hasonló, idősebb résztvevőknek „kerékpár-taxik” álltak a rendelkezésére.

A Fórum legnyilvánvalóbb jellemzője a *sokszínűség* volt: több ezer program zajlott a kapitalizmus elleni tömegrendezvényektől az eszperantó-

ról, vagy a szabad hozzáférésű szoftverekről tartott, kis szekcióülésekig. Természetesen a viták középponti témája volt az Amazonas menti esőerdők sorsa és az itt élő bennszülöttek helyzete, így a találkozó első napja Pánamazóniai Fórum volt. Néhány egyéb téma is gyakran szerepelt a különböző vitákon és kerekasztal-megbeszéléseken, így például a pénzügyi és gazdasági válság, az ökológiai válság, az élelmiszerválság. A kialakult vélekedés szerint mindezen jelenségeknek közös gyökere van; a *civilizációs válság*, a nyugati kapitalizmus és a modern ipari civilizáció válsága. Saját nézőpontjukból e témát elemezték a bennszülött küldöttek, a környezetvédők, a marxisták és a feministák is.

Én előadóként és az előadások hallgatójaként az *ökoszocializmussal* foglalkozó gyűléseken és vitákon vettem részt. Ezek egyikét egy nagy sátorban tartották, mintegy ötszáz résztvevővel. Ezeken az összejöveteleken egy portugál és angol nyelven írt nemzetközi ökoszocialista kiáltványt osztogattak, és sokan akartak csatlakozni a brazil ökoszocialista hálózathoz.

Meghívott vendégként öt haladó latin-amerikai elnök látogatta meg a Fórumot: Luis Inacio da Silva (Brazília), Hugo Chaves (Venezuela), Evo Morales (Bolívia), Fernando Lugo (Paraguay), Rafael Correa (Ecuador). Résztételük világosan jelezte a Fórum társadalmi és politikai fontosságát. Tízezer ember részvételével közös gyűlést tartottak az öt elnökkel, a következő napon pedig a társadalmi mozgalmak találkozóját szervezték meg azzal a négy elnökkel, akikről úgy gondolták, hogy illenek a Fórum antiimperialista és neoliberalizmus ellenes szellemiségéhez (ez utóbbi találkozóról hiányzott Lula, akit túl mérsékeltek és a nagytőkével túl előzékenynek tartottak).

A Belemi Szociális Világforum szellemisége nyíltan antikapitalista volt, nyilvánvalóbban és egyértelműbben, mint a korábbi találkozókön. Az erős latin-amerikai baloldali mozgalmak és a gazdasági világválság szintén hozzájárultak a Fórum résztvevőinek radikalizálódásához. Ez érezhető a Fórum utolsó napján tartott különböző tematikus összejöveteleken elfogadott dokumentumokban, és különösen a társadalmi mozgalmak – Via Campesina, szakszervezetek, Climate Justice, World March of Women, stb. – elfogadott dokumentumban, amelyben a következő olvasható: „A kapitalizmus által okozott globális válsággal állunk szemben, amelynek ezen a rendszeren belül nincs megoldása. (...) Ennek a rendszernek az alapja a kizsákmányolás, a kegyetlen verseny, a magánérdekek közösségi érdekek elé helyezése, és a gazdagság eszeveszett felhalmozása, maroknyi milliárdos által. Ez a rendszer véres háborúkat robbant ki, táplálja az idegengyűlöletet, a rasszizmust és a vallási fundamentalizmust; fokozza a nők elnyomását és erősíti a társadalmi mozgalmak kriminalizálását. (...) A társadalmi emancipáció 21. századi folyamata keretében az ökológiai, szocialista és feminista mozgalmak a társadalmi érdekek megfelelő tulajdonformák támogatásával fel akarják szabadítani a társadalmat a termelési eszközök, a kommunikáció és szolgáltatások fölötti, tőkés uralom alól.”

A társadalmi mozgalmak dokumentuma nemzetközi megmozdulásokra is felszólít; a palesztinokkal való szolidaritásra (március 30.), a

DOKUMENTUM

NATO ellen (április 4.), a Földanyáért és az Élet piacosítása ellen (október 12.).

A Fórum természetesen nem helyettesítheti a társadalmi mozgalmakat, a politikai pártokat, vagy a (baloldali) kormányokat, de olyan különleges esemény, ahol a különböző származású és mesterségű emberek megbeszélhetik a tapasztalataikat és tanulhatnak egymástól. A Fórum az ellenállás és küzdelem nemzetközi kultúrájának, a gyakorlati javaslatok megbeszélésének és az utópiák kidolgozásának az éltető terepe. A résztvevők tudják, hogy a Fórum nem változtatja meg a világot és a fennálló hatalmat sem dönti meg, de hisznek abban, hogy az egész világon mindazok számára reményt és biztatást adhat, akik radikális alternatívákat keresnek; más szóval kis homokszemmé válik a Rendszer fogaskerekei között.

Fordította Nyilas Mihály

BARCSI TAMÁS – BÉCSI ZSÓFIA

Közösségek a globalizáció (és a válság) korában

(Karikó Sándor [szerk.]: *Közösség és instabilitás*.
Gondolat Kiadó, Bp., 2008)

Az Alkalmazott Filozófiai Társaság 2008. április 11–12-én rendezte meg Kecskeméten *Közösség és instabilitás* című nemzetközi konferenciáját. A konferencia az immár tíz éves Társaság célkitűzéseinek megfelelően multidiszciplináris szemléletű volt. Filozófiai, szociológiai és pszichológiai tárgyú előadásainak írott változatát a Gondolat Kiadó jelentette meg, Karikó Sándor szerkesztésében. A három fő részből álló könyv rendkívül gondolatgazdag, izgalmas, aktuális problémákra reagáló írásokat tartalmaz, jeles hazai és határainkon túli magyar értelmiségiek tollából.

A kötet első részében a közösség elméleti problémáiról olvashatunk. Veress Károly a közösség és egyén viszonyának értelmezését az etológiai, antropológiai és kommunikációelméleti közösség-fogalmak áttekintésével indítja, ezt követően fenomenológiai megközelítéseket tárgyal. Michel Henry szerint a közösség eszméje egyszerre feltételezi valami közösnek és a közösség tagjainak eszméjét. A közösség legáltalánosabban véve érző-közösség, aminek alapja az együtt-érzés. Waldenfels az „idegen” és a „saját” fogalmát értelmezve megkísérli az individuum és a közösség hagyományos koncepciójának meghaladását. A fenomenológiai megközelítések után a szerző a filozófiai hermeneutika közösség-fogalmát próbálja megragadni, különös tekintettel Gadamer koncepciójára. Gadamernél a közösség elsősorban értelemközösség, azoknak a közössége, akik megértésre törekedve kapcsolódnak egymáshoz. A beszélgetésnek van kiemelkedő szerepe ebben az értelemben, hiszen beszélni annyit tesz, mint valakihez beszélni, a beszélgetésben egyszerre valósul meg a megszólítottság és a megszólalás. A beszélgetés résztvevői együtt keresik a találó szót, a közös nyelvet: ezáltal nyílik lehetőség a megértésre. A közösség helye hermeneutikai értelemben nem az individuumban van, nem is azon kívül, hanem a köztesben, a közöttiben, amit a kimondott szó bejár, valahányszor csak megszólal az ember.

Szécsi Gábor a közösség és a kommunikáció összefüggéseit vizsgálja a virtuális távolság korában: kiindulópontja szerint a nyelvi kommunikáció közösségteremtő tevékenység, ezért az új kommunikációs technológiák (rádió, televízió, internet, mobiltelefon) új közösségi formákat hoznak létre, továbbá átalakítják közösség-fogalmunkat. Az új kommunikációs technológiákat használó „hálózott individuum” egyszerre lesz tagja számos globális, virtuális közösségnek, ezáltal identitása egyre összetettebbé válik, továbbá megváltozik a helyi közösségekhez való viszonya is (egyfajta globális mátrixot helyez az ezzel kapcsolatos tapasztalataira).

Meyrowitz ezt nevezi „glokalitásnak”, amelyben az „általános másik” és az „általános máshol lét” tapasztalatainak kitágulása csökkenti ugyan a lokalitás szerepét az identitás kialakításában, ugyanakkor a helyi közösségek választása minden eddiginél tudatosabban történik, és ez érzelmi-
leg is erősebb kötődést alakít ki. A szerző kitér néhány, az elektronikus kommunikáció új formáinak megjelenését követő társadalmi változásra is, így pl. a gyermeki és a felnőtt világok közeledésére, vagy az ún. „második szóbeliség” kultúrájának kialakulására. A mobiltelefon elterjedésével kialakult „második szóbeliséget” a közvetlenség és a képies nyelv jellemzi, amelynek hatására a közösség mint információközösség jelenik meg (ahol a közösség határait az információátadás hatékonysága jelöli ki). Szécsi szerint a hagyományos szociológiai közösség-fogalmakat – amelyek a személyközi együttműködés szerepét emelik ki – fel kell váltani az információ-alapú közösségek „bizalmi folyamatokként” való értelmezésével.

Földesi Tamás a *közösség és az instabilitás kategóriáinak jogi vonatkozásait* veszi számba. A közösségeket érintő jogi rendelkezéseket az alkotmány-jog és a büntetőjog tartalmazza. Magyarországon a rendszerváltást megelőzően nem érvényesült az egyesületi és gyülekezési jog. Az Alkotmány a '89-es átalakítás után már alapvető jogként biztosítja a gyülekezés jogát, továbbá a gazdasági társaságok, a pártok (mint politikai közösségek), és az egyesületek, mint civil szervezetek létrehozásának a jogát. Az egyesüléshez, illetve a gyülekezéshez való joggal azonban csak az egyesületi és gyülekezési törvényben (1989. évi II. és III. tv.) foglalt korlátok betartásával lehet élni. Ilyen jogi korlát pl., hogy az egyesület nem valósíthat meg bűncselekményt, nem sértheti mások jogait, nem lehet elsődlegesen gazdasági vállalkozás, a gyülekezési jog alapján pedig az embereknek békés gyűlésekhez, tüntetésekhez, felvonuláshoz van joguk előzetes bejelentési kötelezettség mellett. A kb. 400 bűncselekményt magába foglaló magyar büntetőjogi rendszerben csak 6 tartalmaz közösségre vonatkozó szabályokat. A legsúlyosabb ilyen bűncselekmény a népirtás (genocídium), amelynek célja valamely nemzeti, etnikai, „faji” vagy vallási csoport teljes vagy részleges kiirtása. Súlyos bűncselekmény a nemzeti, etnikai, „faji” vagy vallási csoport elleni erőszak, tehát ha valakit egy adott közösséghez tartozás miatt bántalmaznak. A közösség emberi méltóságát veszélyezteteti továbbá a közösség elleni izgatás bűncselekménye, amely nagy vitákat vált ki, mert e cselekmény pönalizálása ellentétes a szólás-szabadság jogával. A hatályos szabályozás nem pusztán a gyűlöletbeszédet bünteti, hanem az uszítást, amellyé akkor válik a gyűlöletbeszéd, ha alkalmas arra, hogy a célközösség kárt szenvedjen.

Egyed Péter szerint az *európai közösség meghatározása és jellemzése* megannyi nehézségbe ütközik, a különféle szempontok olykor ellentmondásossá váló hangsúlyai miatt. A kontinensen élő emberek közösségéről elmondható, hogy folyamatosan átalakul, és ez a változás tovább nehezíti magát az értelmezést is. Az európai közösség definiálásához elengedhetetlen szempont a gazdasági szemlélet, amely meghatározza a közösség tagjainak relációit. A közösségen belül vizsgálni kell a megjelenő értékrendeket és világnézeteket: megegyező célként a béke állapotának elérése és fenntartása emelhető ki. A tanulmányban említésre ke-

rülő közösségelméletek rámutatnak az eltérő korok közösségeinek különbözőségeire. A múlt, a hagyományok tisztelete, az identitás, a szolidaritás, a kultúra, a rend és a tekintély azonban általánosan jelenlévő értékképző elemek. A közösséget jellemzi a szokásjog kialakulása és fennmaradása, a kommunikációs aktusok létrejöttének lehetősége, valamint az információk és az eszmék áramlása. A szerző kitér a hagyományos közösség értékeinek bemutatására, valamint a közösség fogalmának posztmodern használatára. A hagyományos közösségekre jellemző a szinte állandósult tulajdonviszony. Eltéréseket a rend konnotációi kapcsán tapasztalhatunk, amelyhez Charles Taylor rendfelfogását mutatja be a szerző. Az európai közösséget Egyed Péter többek között jogi közösségként értelmezi, amely jogi szemlélet megelőzi a politikai értelmezést.

Az egyik legáltalánosabb jellemző, amivel a társadalmat illelhetjük, hogy állandóan változik. Erre utalnak a különböző használatban lévő jelzők, mint a posztindusztriális társadalom, a tudás, az információ és a kommunikáció társadalma – írja Stanislaw Juszczyk, a közösség és az oktatás kapcsolatát elemző munkájában. A szerző a társadalom szervezési elve kapcsán az információ közösségalkító szerepére hívja fel a figyelmet. Hangsúlyos az internet szerepe, amelyen az információk könnyen elérhetők, és gyorsan megoszthatók. A modern társadalmak igénye a közösség fenntartásához és működésképeségéhez a jó kommunikációs készség, a fejlett pszichológiai és szociális érzék, valamint nyelvek ismerete. Ezek az igények alapvetően befolyásolják az oktatási rendszer célkitűzéseit. A megváltozott társadalmi igények tették szükségessé az általános, a közép- és a felsőfokú oktatásban egyaránt az alapképességek megfogalmazását és a fejlesztésükre irányuló programok megszervezését. Elsőrendű értékékké lépett elő az oktatásban az interaktivitás, valamint az informatikai-technológiai képesség. Az oktatás célja a hosszú távú minőség biztosítása. Elengedhetetlen a tanulási stratégiák fejlesztése és széles körű elsajátíttatása, valamint a megfelelő környezet biztosítása, ami lehetővé teszi a tanulási stratégiák gyakorlatát.

A könyv második része az instabilitás elméleti és társadalmi problémáival kapcsolatos előadások írott változatát tartalmazza. *Hankiss Elemér: Egy instabil társadalom: Magyarország 2008* című írásában azokat a külső és belső tényezőket veszi sorra, amelyek hozzájárulnak hazánk instabilitásához, rövid, de meggyőző összefoglalását adva a mai helyzetnek. Ami a nemzetközi környezetet illeti, a szerző szerint megállapítható, hogy az 1990-es évek reményei a világ stabilizálódásával kapcsolatban mára eltűntek, és számos új probléma merült fel. Ezek közül néhány: az új világrend helyett sokak szerint inkább világzűzravarról kell beszél-nünk, a birodalmak hanyatlása után újabb birodalmak nőnek fel, a gazdasági növekedés helyett inkább a gazdasági válság korát éljük. Magyarországot a legkülönfélébb, gyakran ellentétes gazdasági, politikai, kulturális hatások érik, mindez a bizonytalanság fokozódásához járul hozzá. Emellett – a belső tényezőkre áttérve – teljesen instabil a magyar társadalom múlttudata, jelen- és jövőtudata, nemzettudata. Számos olyan esemény, korszak van a magyar történelemben, amelynek nem történt meg a feldolgozása társadalmi szinten, és ez a rendszerváltás óta eltelt időszakra is érvényes. Azt sem igen tudjuk, hogy most mi történik velünk,

jövőképünk nincs, társadalomképünk hasadt, alacsony a közösségi tudat, magatartás-kultúránk zavaros (egyszerre van jelen a hagyományos nyugati értékrend és a fogyasztói társadalom kultúrája). Hankiss végezetül az egyensúlyvesztés csapdái közül a Polányi-csapda – „mi történik, ha a gazdaság kiszakad a társadalmi rendszer egészéből” – hazai aktualitására utal: Magyarországon a szabadpiaci verseny megjelenése a rendszerváltást követően gyors fejlődést is magával hozott, ugyanakkor teljesen szétzilálta a társadalom szöveteit, hálózatait. Ennek következményei sajnos valóban nyilvánvalóak mindannyiunk számára, akik ebben az országban élünk.

Szabó Tibor az *instabil világrend politikafilozófiai elméleteit* tekinti át. Az új világrendet számos elnevezéssel illetik (posztmodern kor, információs korszak, a globalizáció kora), de abban nagy a konszenzus az elemzők között, hogy olyan változások vannak kibontakozóban, amelyek alapjaiban megváltoztatják az egyéneket, a közösségeket és az államok életét. Szabó Tibor a téma legjelentősebb gondolkodóinak (Bauman, Touraine, Sennett, Chomsky, Badie és Smouts, Ellwood, Wallerstein, Beck, Dahrendorf) fő téziseit veszi végig. Ezekben a különböző szempontú értelmezésekben közös az instabilitás elemének hangsúlyozása az új világrenddel kapcsolatban. Néhány gondolatot kiemelve: Zygmunt Bauman arra utal, hogy a modernitás a „megbízható” szakaszból áttért a bizonytalanság, a cseppfolyósság szakaszába, ezt nevezi „liquid modernity”-nek. Az egyéni választásokat meghatározó struktúrák nem képesek hosszú ideig megőrizni alakjukat, így megbízható életkeretként sem funkcionálhatnak. A politika a nemzetállami szintről a globalizációs térbe helyeződik át, nemcsak az egyéneket nem látják át a folyamatokat, hanem a hagyományos politikai intézmények sem képesek betölteni kontrollszerepüket. Alain Touraine a társadalom szétesését, posztszociális állapot kialakulását diagnosztizálja: az új világrendben a gazdasági tények növekvő autonómiája instabilitáshoz vezet, amelyben az egyén magára marad. Immanuel Wallerstein szerint egy átmeneti korszakban vagyunk, a kapitalista világrendszer át fog alakulni, de hogy mivé, azt még nem lehet tudni. Ulrich Beck rámutat, hogy a számos, határok nélküli, globális kockázat miatt „világkockázati társadalomról” kell beszélnünk. Szabó Tibor is úgy látja, hogy nem abszurd a jelenlegi világállapotot az instabilitás koraként leírni, amelynek része a nemzetállami szuverenitás szerepének csökkenése és a tőkepiacok uralma mellett például az is, hogy a közösségek egyre inkább kiüresednek.

Boros János a *közösség, az instabilitás és a demokrácia viszonyrendszeréről* ír: álláspontja szerint a demokrácia nem feltétlenül jelent közösséget. A görög városállamok vagy az észak-amerikai új-angliai telepek azok voltak, a modern nagydemokráciák ilyen értelemben már nem közösségek. Ezekben nem lehet minden ügyet mindenki elé tárni, megbízottakat kell választani. A szerző úgy véli, hogy a demokratikus társadalom stabilitásához a következő tételekben összefoglalt feltételek megléte szükséges: 1. El kell ismerni, hogy minden ember egyenlően jogosult a boldogságra és a saját érdekkövetés biztosítására. Csak az a társadalom maradhat fenn, amelyet az egyéneket támogatnak, az egyén pedig azt a társadalmat akarja inkább fenntartani, amely az ő érdekeit a legjobban szolgálja. 2.

A demokráciában arra is egyenlő jogosultságnak kell fennállni, hogy az egyenlő jogosultságot biztosítsák. Az egyenlőség a jog előtti elbírálás és az egyének szabadságának egyenlőségét jelenti (de nem jelenthet gazdasági egyenlőséget, mert ez már csorbítaná az egyének szabadságát). Ugyanakkor fontos megállapítani, hogy az individuális szabadság garantálása mellett a szabadság lehetőségi feltételeit is garantálni kell, úgymint egy bizonyos szintű jólétet (e nélkül nem lesznek stabilak a viszonyok), másrészt biztosítani kell, hogy mindenki hozzájusson a legmagasabb szintű iskolázáshoz (a demokrácia feltétele az iskolázott, felelősen gondolkodó egyén – állítja Dewey, Richard Sennett pedig rámutat, hogy a szabadsággal való élni tudás is egyfajta mesterségbeli tudás). Mindezek szükségesek ahhoz, hogy az alkotmány ne csupán egy holt szöveg legyen, hiszen a demokrácia feltétele elveinek mindennapos alkalmazása a nyilvános politikai térben, ahol a hatalmi szerkezet hármas felosztása segíti hozzá az embereket a morálnak megfelelő cselekvéshez. 3. A demokrácia nem alapulhat azon, hogy az emberek erkölcsösek vagy annak tételezzük fel őket. Elegendő, ha olyan törvényeket alkotunk, amelyek betartása esetén az emberek úgy cselekednek, mintha morálisak lennének. 4. A demokrácia az egyéntől nem vár el moralitást, de elvárja a morális elvek politikai érvényesítését, ezért a demokrácia alkotmányát az etikára – a kanti kategorikus imperatívuszra és a rawlsi igazságosság-elveknek megfelelő elvekre – kell alapoznunk.

Magyari Beck István és Szűcs Olga: Reverzibilis és/vagy irreverzibilis kulturális bomlás című tanulmányukban a jelenlegi kulturális válság természetét és meghatározó jelenségeit vizsgálják. Fő tézisének szerint napjainkban a helyi kultúrák szándékos felszámolását figyelhetjük meg, amelynek legfőbb eszköze az emberi újkéreg (a neokortex) használatának kiiktatására törekvés, azaz egyfajta funkcionális dekortikalizáció. A szerzők úgy látják, hogy a világban jól szervezett termelés folyik, amely az emberi balgáságot mint terméket állítja elő. Mindez a kultúrák irreverzibilis felszámolódásához vezethet el, ez viszont hordozóinak halálát idézheti elő determinisztikus módon, mivel az ember csak kultúrája révén képes életben maradni. Némi túlzással azt állítják a szerzők, hogy amíg a gén a biológiai evolúció „szerveként” működik (a tisztán biológiai regulációt végzi el), addig az újkéreg a társadalom „belénk ültetett” szerve, és teljesen leértékeljük az embert és kultúráját, ha az embert csupán mint „géngépet” írjuk le. A dekortikalizációs folyamatnak a kultúrafenntartó értelmiséget érintő egyik legfőbb módszere a szellemi alkotótevékenység iparosítása: a szellemi szférákban is termelni kell, számszerűen kimutatni a tevékenységet, és az dolgozik jól – pl. a tudományos életben –, aki több tanulmányt állít elő. Mindezt a minőségbiztosításra hivatkozva vezetik be, miközben épp a minőség válik kérdésessé. Az ipari munkásság rétegének felszámolásához a technikai fejlődés vezetett, munkanélküliek tömegét küldve az utcára. De ide tartozik az a folyamat is, hogy a nemzeti nyelvek lassan holt nyelvekké válnak, amelyeken pl. nem érdemes tudományt írni vagy művészeti alkotást létrehozni. A szerzők a tanulmány utolsó részében néhány mai művészeti folyamatot vizsgálnak meg témájuk szempontjából. Általában meg szokták különböztetni a magasművészetet a piaci viszonyokhoz alkalmazkodó művészettől, az

előbbi úgy jellemezve, hogy csak a kiválasztottaknak szól. Ez azonban így nem igaz, hiszen láthatjuk, hogy manapság éppen a klasszikus magasművészet vonzza a legnagyobb közönséget (lásd pl. a népszerű képzőművészeti kiállításokat). A kortárs művészet meghatározó részével kapcsolatban azonban az előző megállapítás nagyon is helytálló, hiszen alapvetően elitista, a beavatottaknak szól, sok esetben nem is segíti az identitásképződést, hanem inkább a befogadó elbizonytalanodásának attitűdjeit termeli. A művészetet is jellemző felbomlás tetten érhető az esztétikai diskurzusokban, különösen olyan irányzatok térnyerésében, mint az algoritmikus esztétika, amely az esztétikai érték komputerezált mérését vezeti be.

Balogh Tibor az *instabilitás/egyensúlytalanság fenomenológiájáról* szóló esszéjében szociálpszichológiai és esztétikai aspektusokról ír. A szociálpszichológiai részben a szerző többek között Heider és Codol nyomán fejti ki gondolatait. Heider szerint a stabil helyzetekben a szerveződés mint egység valamennyi eleme ugyanazzal a dinamikus minősítéssel illethető, és az eltérő minőségű entitások markánsan szeparálhatóak. Heider megállapítja, hogy a kognitív disszonancia egyensúlytalansága mellett létezik a kognitív konzonancia, a feszültségmentesítés, az ellentmondások redukálása is. Codol a személyes identitás integráló szerepét emeli ki: gyakorta érezzük, hogy mások ránk hasonlítanak, azt jóval ritkábban, hogy mi hasonlítunk másokhoz. A posztmodern kulcsfogalma a dekonstrukció, amelynek három szakaszában (a reális, a metaforikus, a szimbolikus szakaszokban) a szerző szerint a Popper–Eccles által leírt 3 világ teorema (fizikai világ, pszichikai világ, illetve az új problémák, az objektív elméletek világa) kiterjesztését és igazolását érhetjük tetten a kortárs esztétika gyakorlatában. Balogh Tibor úgy látja, hogy a sokak által használt „dinamikus egyensúly” fogalom nem kielégítően szimpatikus, nem flexibilis, az „oszilláló stabilitás” vagy a „fluktuáló egyensúly” kifejezések használatát javasolja.

A könyv harmadik részében a közösség és az instabilitás témáját érintő, különböző szempontú tanulmányokat találhatunk. *Losoncz Alpár: Válság és közösség* című írásában rámutat, hogy a közösség célja a válságból való kilábalás, az ehhez vezető kiút megtalálása, elengedhetlenné és meghatározóvá válnak tehát a válságértelmezések, amelyek elősegítik, hogy az egyes közösségek cselekvő közösségekké alakuljanak. A szerző hangsúlyozza a kritika és a kritikai szemlélet szerepét. Az európai egzisztenciát jellemzi az önmozgás és az önváltoztatás. A válság mint fenyegetettség jelentkezik a közösség számára, tudatosítva a veszteség és a sebezhetőség lehetőségét. Mindezek ugyanakkor motivációként szolgálnak a döntéshozatal kényszeréhez. Losoncz Alpár utal rá, hogy a válság szemlélet hatással van a közösség időszemléletére és időtapasztalatára. A szerző ezek után rátér az egyén közösség-konstituáló szerepére, s álláspontja szerint a közösséget meghatározó jellemzők az értékintegráció, valamint a felelősség jelenléte. A közösségben való létezés kölcsönös létezését jelent. A szerző a következőképpen fogalmaz: „A közösség lényege abból ered, hogy valami olyan közösnek a kifejeződése, amely csak a mindenki, minden tagja általi megvalósításból lesz közös.” Válság-szerkezetű közösségformákat, válságtapasztalatok konstruálta közösségeket

találunk a társadalomban. A szerző a valódi és az illuzórikus közösség megkülönböztetését nem tartja végleges válasznak a közösségfogalom értelmezéséhez, illetve rámutat, hogy a közösségfogalmak mindig történelmileg meghatározott dinamikus konstellációk.

Bolberitz Pál a közösséget három meghatározó fogalom, a *biztonság*, a *bizonyosság*, a *boldogság* segítségével értelmezi. A szerző a biztonságot egy adott dolog saját természetének való megfeleléséből, megfeleltethetőségéből eredezteti. Az emberi természet diktálta szabályszerűséget azonban felborítja a felelősség és a szabadság. Ezek ugyanis olyan tevékenységekre és viszonyulásokra sarkallják az embert, ami a természetéből fakadó, a természetéhez mért kiszámíthatóságot teszi labilissá. A szabadságból eredő kiszámíthatatlanság okozza a szorongást és a félelmet. *Bolberitz Pál* az igazság, a birtoklás, valamint a tudás hármasságával magyarázza a címben felvetett fogalmak összetartozását. Az igazságra, azon át pedig a bizonyosság adta biztonságra törekvést az állandóság és a változás problematikája hatja át, amely meghatározza a boldogság definícióját.

Tallár Ferenc *Dosztojevszkij*: A félkegyelmű című könyve kapcsán veti fel a *történetbeszélés* lehetséges módjainak kérdését. A szerző a *Dosztojevszkij* által is megkülönböztetett tényismertetés és történetmesélés közti különbségtételt használja kiindulásként. A történet érthetőségét többek között a történettípus is adja. A történet meghatározó elemei közé tartozik a keret és a variáció. A határként funkcionáló kezdet és vég azonban átértékelődnek. Egy történet elbeszélésével a történet újramezdése jár. A történet elmondásával, a látásmódok értelmezésével mintegy teremtő mesélés veszi kezdetét, amelyben értelmezési keretet adhat a szereplők önreflexiója. A szerző *Dosztojevszkij*-művek kapcsán mutat rá arra, miként határozható meg az egyén és a közösség fogalma, az egyén értelmezése a közösségen belül, az egyén ismerete a közösséget is érintő történeten keresztül. A történetmesélés kapcsán nyer értelmet a szereplő individuális léte, jellemének hangsúlyossága, a közösségen belüli jelenléte, valamint a közösség szerves elemeként való értelmezése.

Gábor Kálmán az *ifjúsági korszakváltást* mint a jelen társadalmi rendjéhez való alkalmazkodás egy módját és az új generációk társadalmi folyamatokban való működését vizsgálja, különös figyelemmel a közép-európai államokban zajló folyamatokra. A fiatal korosztály csoportjainak átértékelése a megnövekedett gazdasági jelentőségükben mutatkozik leginkább. A gazdasági szempont elkerülhetetlen, hiszen a fiatalság potenciális vásárlóként jelenik meg. A szerző tanulmányában megfogalmazza, hogy a posztmodernizáció hozománya az az átalakulás, melynek során a fiatalság számára a lehetőségek tárháza egyre növekszik, míg az individualizáció adta eltérő életutak a bizonytalanság érzetét növelik. A globalizáció – mind gazdasági, mind kulturális értelemben – egyaránt hatással van erre a korosztályra is. A hagyományos minták és kapcsolattrendszerek eltűnnek, ezek a fogódzók hiányoznak a fiatalok mellől. A szerző a hatvanas évektől napjainkig tárgyalja – számos kutatás eredményeit felhasználva – a fiatalság számára adott lehetőségek és a környezet diktálta elvárások változásait. Az ifjúság szerepének elemzéséhez elengedhetetlen az ifjúság kultúrájának vizsgálata, amelyre a fenti elemek közül valamennyi hatással van, de kiemelendő a média ereje, amely a

társadalom különböző szegmensei közül talán leginkább itt fejt ki határait.

A tanulmánykötetet *Karikó Sándor: Megérett-e az ember a közösségre?* című írása zárja. A szerző először a filozófia absztrakciós szintjén vizsgálja meg a közösség fogalmának mibenlétét. Ennek alapján úgy véli, hogy az ember meghatározó jellemzője a társadalmiság, ezért, ahogy Marx írja: az emberek lényük működtetése által teremtik a közösséget. A közösségek a társadalomban nyilvánulnak meg, de annak létfeltételei is: közösségek nélkül nem létezhetne (boldogulhatna) sem egyén, sem társadalom. Jaspers nyomán a szerző hangsúlyozza az emberi közösségek történetiségének jelentőségét. A társadalomtudományok vizsgálati szintjén a közösség speciális vonásai ragadhatók meg. Karikó Sándor ezek közül kiemeli a felelősség, a közös értékek elemét, illetve azt, hogy a közösségben magas szintű együttes tevékenységnek kell megvalósulnia (ennek alátámasztására Dworkin szimfónia-hasonlatát hívja segítségül: egy szimfóniát eljátszhat egy zenekar, egyetlen muzsikusz viszont nem, továbbá egy zenekari előadáshoz az kell, hogy a benne részt vevő zenészek *mint zenekar* játsszanak). A magas szintű tevékenység kifejtéséhez viszont elengedhetetlen a kifejlett egyének jelenléte. A közösség harmadik, a szerző által elvi-ideológiaiainak nevezett értelmezési szintje tulajdonképpen az ideális, harmonikus közösség utáni vágyat fejezi ki. Ezt sokan utópiának minősítik, Karikó Sándor szerint viszont megvalósulásának reményét nem adhatjuk fel.

A kötet írásai megerősítik az olvasónak azt az előfeltevését, hogy az egyensúlytalanság, vagy kimondhatjuk: a válság korában élünk. Számos gazdasági, politikai és kulturális oka van ennek. Ugyanakkor mindig ott a remény, hogy a válság miatt elengedhetlenné váló döntések hosszú távon egy új, igazságosabb, kiszámíthatóbb, élhetőbb világrendet eredményeznek. Sokan úgy vélik, hogy ez csak egy igen halvány remény és inkább a legrosszabb lehetőségek bekövetkezését vetítik előre. Mindenesetre a cselekvés nélküli kultúrpezzszimismus biztosan nem eredményezhet jobb jövőt. Érték-alapú tevékenységre van szükség, ez viszont olyan közösségek mind nagyobb számú létrejöttét kívánja meg, melyek képesek valódi együttműködésre, a közösen felvállalt célok érdekében. A közösségek felbomlásának időszaka új típusú közösségek létrejöttének az időszak is: a civil társadalmi szervezetek egyre fontosabb szerepet töltenek be kultúránkban, emellett az új kommunikációs technológiák nyomán létrejövő információs közösségek jelentősége is kiemelhető. Persze kétséges, hogy ezek, különösen az információ-közösségek, mennyire tekinthetők „valódi” közösségeknek, a közösséggel szemben támasztott – a kötet több írásában is megfogalmazott – elvárások fényében. Mert hiába mondjuk azt, hogy ezek „valódiak”, csak más típusúak, mint a hagyományos közösségek, ha azok funkcióit nem töltik be. Olyan közösségek kellene az instabilitás világában, ahol ténylegesen magas szintű együttműködésre van lehetőség, amelyben minden tag a közösség integráns része, amelyben az egyén „otthon” van, éppen ezért a célokat magáénak érzi, azokért személy szerint is felelősséget vállal. Ha ilyen közösségek jönnek létre, akkor az állandó változás világában lesznek biztos pontok, amikbe

kapaszkodni lehet, sőt amelyek értékvezérelt tevékenységükkel befolyásolhatják a változás irányát is.

Jól működő közösségekre nagy szükség van: ezt a *Közösség és instabilitás* című kitűnő könyv szerzői is megerősítik. Ajánljuk az Alkalmazott Filozófiai Társaság legújabb kiadványát mindazoknak, akik jobban meg akarják érteni világunkat, mert a kötet színvonalas és érdekes írásai segítséget nyújtanak napjaink bonyolult folyamatainak értelmezéséhez.

CSATÓ ZSUZSA

Jelentés a magyarországi romák romló helyzetéről

(Paskó Ildi – Törzsök Erika – Zolnay János [szerk.]: *Cigánynak lenni Magyarországon – Jelentés 2007 – A gyűlölet célkeresztjében*. EÖKIK, Bp., 2007)

Az elmúlt hetekben Magyarországon minden napra akadt egy-két megdöbbentő, kétségbeejtő „cigány-ügy”: eleinte főként bizonyos szavak, mostanra azonban már tettek álltak a hírek középpontjában. Cigánysérelmek, a „cigánybűnözés” vádja, szegregált iskolák és az e miatt kártalanítást kérő perek állnak a lista elején, robbantások, tűz és családirítás a végén. A szakemberek keserű és elkötelezett megszólalásai és konferenciái egyetlen dolgot világosan mutatnak: bár az utóbbi években gyakran hallgattunk róla, az előítéletek megmaradtak, a problémák megoldatlannak, az előrelépés, ha van egyáltalán, alig látható. Az is világos, hogy mivel válsághelyzet van, bűnbakot keres az ország, és a többségében kiszolgáltatott, elszegényedett kisebbségekben megtalálja azt.

Mindezek okán különösen aktuális ez a tanulmánykötet: akkor olvashatjuk, amikor a tanulmányok igazságait mindennapi élményeink támasztják alá.

Az összefoglaló jellegű bevezető után a könyv a magyarországi cigányság 2007. évi eseménynaptárával kezdődik. Ezt követik a szegénységhez kapcsolódó szociálpolitikai elemzések, a szlovák és romániai cigányok helyzetének leírása, és egy sajátos csoport, a gáborcigányok sorának elemzése. Ezután az eddigi telepfelszámoló programok és néhány konkrét eset leírása következik.

A tanulmányok igényesek, alaposak. Zömük elméleti, mégis akad, amely publicisztikus ereje révén elénk varázsolja ezt a nehéz, idegen, de összetartó, hagyományait nehéz körülmények közt őrző világot, és azokat, akik segíteni próbálják mindezt.

Indulatok keresztútjában

A 2007. évi roma kalendárium az emberi jogok sárba tiprásának, igazságtalanságoknak a gyűjteménye. Mégsem ez a legjellemzőbb vonás. A tények alapvetően három, jellemző tendenciára utalnak:

- Az indulati bűntények és jogsérelmek nagy számára, ugyanakkor arra, hogy az eljárásokat, az igazságtételt igen gyakran megszüntetik.
- Az állami hivatalok, intézményrendszer és a civil szervezetek folyamatosan átalakulnak.
- Létező gyakorlat az iskolai szegregáció.

Néhány idézet:

„A romák hamarosan a magyar lakosság 20 százalékát teszik ki, és akkor retteghetünk, hogy mit kezdünk velük” – mondta Schmitt Pál Brüsszelben.

„A romák kirekesztettsége évről évre nő” – közölte Járóka Livia Brüsszelben.

A „Cigányokat nem szolgálunk ki” feliratért 600 ezer forintnyi büntetést ítélt az Egyenlő Bánásmód Hatóság.

A fogyatékos tanulóvá nyilvánított és szegregált iskolában nevelt roma gyerekek miatt a roma családok kártérítési pert indítottak.

Olaszliszván meggyilkoltak egy tanárt, aki autójával elsodort egy roma kislányt. Rendőrök védték a bosszútól félő helyi lakosokat.

Megszüntették a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatalt és a roma ügyeket a szociális tárca alól a Miniszterelnöki Hivatalhoz rendelték.

Újabb hivatalok jöttek létre, megalakult a Roma Integrációs Tanács.

Elindult a ciganybunozes.com (sic!) című, a Jobbik által létrehozott honlap. Elítélte a Magyar Munkáspárt.

Demonstrációt tartottak a Jászládányi iskola előtt, mivel a helyi alapítványi iskola nem egyenlően bánt a roma és nem roma tanulókkal.

Kassán, 2003-ban, akaratuk ellenére sterilizáltak lányokat, és erről sem a szülőket, sem a gyámhatóságot nem tájékoztatták.

A mohácsi cigányok visszatértek Svédországból és most Kanadába készülnek.

Jeruzsálemben az olajfák hegyén felavatták a Miatyánk lovari nyelvű tábláját.

Ahogy olvassuk a 2007. évről szóló 30–40 oldalnyi, sűrűn írt eseménysort, egyetlen dolog emelkedik ki: semelyik témában sincs érdemi, jelentős változás. Hivatalok jönnek, vezetők mennek, perek indulnak és elenyésznek – de a roma gyerekek zöme továbbra is szegregált körülmények közt kezdi, és nem kis részben emiatt így is végzi életét.

Mindezt Lakatos Elza írása követi, a magyarországi roma holocaust egyik megrázó története, Vidámpark a holtakon címmel.

„Csendőr bácsik ne bántsatok, én soha sem hiányoztam az iskolából” így könyörgött az életéért az egyik roma kislány a várpalotai Grábler tó környéki tömegmészárlás idején, a második világháborúban. „Ma sem lehet tudni, hol is fekszenek a romák. De romák sohasem jönnek ide halászni.” Hatvan év elteltével állítottak ide emlékművet.

Mózer Péter tanulmányában a jóléti rendszerről és a szegénységről, a jóléti állam teendőiről szól. A jövedelmi egyenlőtlenségeken, a munkaerő-piaci kirekesztésen túl a jóléti állam GDP-je, a szegénység „ellátása” és az államrend típusa között keres összefüggést. Nem meglepő, de megnyugtató módon a magasabb bevételű országok szegénységre adott válaszaai jelentősebb pénzügyi háttérűek. Magyarán: gazdagabb államban jobb szegénynek lenni. A szociális kiadások és a szegénység mértéke közt nem találtak meggyőző kapcsolatot. Egyes országok a szociális rendszer kevésbé hatékony mivoltát a foglalkoztatottság magasabb rátájával „el-lensúlyozzák”.

Bár az adatok csak 2001–2005 közt tették lehetővé a vizsgálatot, a tanulmány következtetései mégis elgondolkoztatóak. Különösen az a

KÖNYVEKRŐL, FOLYÓIRATOKRÓL

tény, hogy a szociális kiadások növekedése nem elég ahhoz, hogy a jövedelmi egyenlőtlenség ne nőjön. Az egyenlőtlenség magyarázó tényezői: életkor, végzettség, foglalkoztatottság.

A következő tanulmány a cigányságot súlyosan érintő szegénységről és ezzel összefüggésben az állam szerepéről szól. *Az állami paternalizmustól az egyéni felelősség felé* címen a szlovákiai helyzetet veszi górcső alá.

Három kérdést jár körbe, a szlovákiai ezen belül az ottani roma lakosok körében:

- Mekkora és milyen a szegénység mértéke?
- A szociális beavatkozások milyen mértékben enyhítik a szegénységet?
- Milyen a foglalkoztatás helyzete, a munkanélküliség?

Az írás elemzi a lakás-hozzájárulás és a motivációs ösztöndíj lehetőségét is.

Néhány következtetés:

A roma segélyezés mértékét összeveti a nem roma lakossággal: a roma lakosság több mint 70 százaléka részesült segélyben, ami a többségi lakosságnál csak 27 százalék.

A roma gyerekek nehezebben alkalmazkodnak az iskolai helyzethez, kevésbé motiváltak.

A következő tanulmány ugyancsak a szegénységről és a szlovák helyzetről szól, de az eddigi elvont elemzések után ez már konkrét: *„Gumibottal csillapított éhség, avagy éhséglázadások Szlovákiában”*.

A tanulmányból:

„Az 5,4 milliós Szlovákiában mintegy 400 000 roma lakos él, de a legutóbbi népszámláláson mindössze 1,3 % vallotta magát romának.”

„Kb. egyharmaduk él mintegy 600 cigánytelepen.”

„Lőcsén a Billa üzletlánc egyik áruházában a romák önkényesen »bevásároltak«, és ezzel elindult egy fosztogatási hullám, amely ellen a rendőrség nagy erővel, vízágyúkkal, gumibottal lépett fel.”

Az események nyomán az alábbi döntések születtek:

A jövőben megengedik, hogy a romák, felügyelet mellett összegyűjtsék a 7 cm-nél kisebb fadarabokat az erdőben.

A szociális segélyeket nem havonta, hanem hetente fizetik, a gyermekek után járó segélyeket élelmiszerben, ruhanemű formájában biztosítják.

Végül a magyarországi kormányreakciók ismertetésével és egyben összehasonlításával zárja a tanulmányt.

Fleck Gábor tanulmánya a romániai cigány közösség migrációs stratégiáiról szól.

A romániai roma és többségi lakosság migrációs helyzetét összevetve külön fejezetet szentel a magyarországi vándorlásnak. „Magyarország egyre kevésbé perspektíva, egyre kisebb a romániai és a magyar viszonyok közti különbség.” „Míg az Európai Unióban a határok elmosódnak, addig az etnicitások közti határok nem látszanak halványodni. Amíg ez nem változik, addig a multikulturalitás és az interetnicitás üres szólamok maradnak az EU gyakorlatában.”

Ezután a *gáborcigányok* sajátos csoportjáról szól a következő cikk. „Hagyományos mesterségük az üstfoltozás, és az oláh-cigányok közé tartoznak. Szavaik hasonlítanak a magyarhoz és a románhoz is. Legnagyobb számban Erdélyben laknak, főként Maros megyében. Hagyományos öltözetet viselnek, óvják életmódjukat, nyelvüket, hagyományukat.”

„A kutató a gáborcigányok Budapesten és környékén élő családait figyelte meg. Otthonaik színvonala nagyjából az otthonihoz hasonló, de pl. nem szeretik a házon belüli WC-t. Magyarországi lakásaikban nincs mód udvari WC felállítására, fürdőszobás WC-k vannak, amelyet legalább annyira lealázónak tartanak, mint a vendégmunkások a részleges hajléktalanságot.” Alapvetően megjelentek a modern stílusok, a házasság, a tanulás, az életmód terén.

A következő dokumentumban *Virág Tamás* kitűnően jellemzi a roma szociálpolitikát a cigánytelepek felszámolása többéves programjának objektív, konkrét lépésekre alapozott elemzése révén.

Az évek során a programok célja mindvégig a telepek felszámolása volt, és a programok pályázati ügyeinek kezelője mindvégig a minisztérium illetékes főosztálya volt. Változó hatáskörű mentorok segítettek a programot. Szervezése, eszközei, pénzügyi lehetőségei évről évre változtak.

A három év alatt kb. 900 családon segítő program egyik legfőbb eredménye, hogy miközben a legéletveszélyesebb, legnyomorúságosabb telepek felszámolásakor lakóikat a falvakba, vagy a falvakhoz közelebb telepítette, aközben számos esetben felszínre hozta a helyiek romaellenességét. Petíciók írásától a felvonulásig minden előfordult. „Típusprobléma, hogy miközben nagyon súlyos a helyzet a telepen, az önkormányzatok nem hajlandók együttműködni.” „Többször előfordult – főleg önkormányzati pályázók esetében –, hogy a szegregáció mértéke nemhogy csökkent, de inkább erősödött a településen. Ennek megakadályozása a mentor felelőssége akár azon az áron, hogy nem lehet folytatni a programot.” „A 2004. évi kormányhatározat független monitoringot tervezett az intézkedéscsomagban, ami felállt ugyan, de a munka nem kezdődött el.”

Eredmények:

A telepprogram egy átlagos pályázat céljainak teljes mértékben megfelel...” „És hiába tűnik úgy, hogy ezzel a tempóval évtizedekbe telik, hogy ne éljenek az emberek méltatlan körülmények között, mégis, legalább történik valami.” Mára egyre több önkormányzat készít többéves előregondolkodást igénylő antiszegregációs tervet.

A nagyvárosok mellett a kistelepüléseknek is szükségük van szakértőkre, projektervezésre. „Emellett pedig szükség lehet arra, hogy krízishelyzetben ne maradjanak magukra.”

Az utolsó dokumentumban Pécs városának fejlesztését és közoktatáspolitikáját *Zolnay János* mutatja be. A város fejlődésének történetét, városrészeit, azok átalakulását, és az ötvenes évektől a városvezetés roma politikáját követi.

A részletes, objektív, tényekkel teli, mégis olvasmányos írás végén ott a keserű „végeredmény”: Pécs város fejlődik, a cigány gyermekek

KÖNYVEKRŐL, FOLYÓIRATOKRÓL

szegregációja pedig évről évre nő. Pécs, a kutatás, a kultúra fővárosa hivatalosan is kimondja, hogy nem foglalkozik az esélyegyenlőségnek a témájával sem. (Holott a korábbi iskolai eredményekre akár büszke is lehetne.)

Az iskolai összevonások elfedik az iskolai szegregáció növekedését (pl. 3 összevont iskolából csak egyben nő, de ott jelentősen a cigány tanulók száma). A másik kettőben nem változik, és ez a közös értékelésnél jelentéktelen növekedéssé alakul.

Hídvégi-B. Attila „Gárdaszellem” című írásában nem csupán a Magyar Gárda történetét, eddigi tevékenységüket mutatja be, hanem a cigányság szervezeteinek, a pártoknak és a kormány döntéshozóinak hozzáállásán túl a hazai és a nemzetközi sajtó reagálását is.

Farkas Flórián fideszes parlamenti képviselő szerint: „Nem szabad túlértékelni a Magyar Gárdát, és nem helyes előre eldönteni, milyen kárt okozhat Magyarországnak, milyen veszélyt jelenthet az alkotmányos rendre.” Szerinte a „hisztériakeltés csak a kormánynak tesz jót”. Miközben az intézmények és szervezetek többé-kevésbé elhatárolódnak és a bíróság a Gárdát fenntartó egyesület feloszlátásáról dönt, eközben a Magyar Gárda mozgalma továbbra is működik, a fekete bakancsosok rendszeresen felvonulnak, lögyakorlatot tartanak és gyerekeket is felavatnak. Ezzel párhuzamosan a szomszédos országokban is erősödnek a hasonló, rasszista és militáns csoportok.

2009 elejére a tények, a mindennapi tettegességek, gyilkosságok minden eddiginél jobban igazolják az írás igazát, a gárdamozgalom egyre erősödő fenyegetését.

Abstracts

Bánfalvy, Csaba: About the educational integration of the disabled (The current integration tendencies in Hungary)

Due to demographic tendencies normal schools face the problem of either having too many or not enough applicants for normal, mainstream education. One of the reactions to the changing student-supply situation is the integration (when not enough children for normal schooling) or the separation (too many children for normal schooling) of some of the pupils from sensitive social group origin. There is a tendency today that while many of the socially disadvantaged (often gipsy) children are separated from normal schools and transferred to special education at the same time some of the disabled (with favourable social background) are integrated into normal schools from special education institutions. The integration of the disabled goes parallel with the separation of the socially disadvantaged.

Halmos, Szilvia: Concepts of physical barrier-removal at workplaces

Social integration of people with disabilities requires overall (physical, legal, financial and socio-psychical) barrier-removal. This paper examines the legal framework for physical barrier-removal at workplaces. Legal rules of the US, EC and UN define within the main concept of barrier-removal different part-concepts, such as „accessibility“, „reasonable accommodation“, „universal design“. The concept of „affirmative actions“ cover a separate scope, which is no way part of the obligation of barrier-removal. A comparative analysis shows that Hungarian law lacks a similar, comprehensive conceptual system, therefore scope of the obligations of barrier-removal are uncertain, which results in severe theoretical and practical consequences.

Laki, László and Békés, Zoltán: The Central Hungarian Region on the basis of a child and youth protection project

The authors analyse the contexts of the social processes that shape the demands on the child protection system in the Central Hungarian Region, which is one of the most contradictory part of the country loaded with great social inequalities. One can find here the advantages of a metropolitan and urban segregation, the suburbanisation of the well-off and the move of the impoverished urban strata mainly towards the Great Hungarian Plain, or the fast development of the agglomeration surrounding Budapest and the coming down of the „outer territories“ of the region. The paper deals with these macro processes with a view to the social and generational reproduction. Special attention is paid to the contradictory or definitely disadvantageous consequences of the ongoing restructurational processes on the institutional system of socialisation and on the situation of children and the young

Bányai, Borbála and Légmán, Anna: Mental patients in a social institutional milieu

The article examines the position of mental patients in Hungary and the construction of the current psychiatric care system through a social mental home. The central part of the writing presents the largest social mental home in Hungary, the symbiotic relationship between the establishment and the town, and the monotonic, eventless and overregulated life of the inhabitants. According to the authors significant changes didn't happen in the approach and the construction of state regulations and

psychiatric care system in the last seventy years. The care of these patients characteristically remain in the mental hospital wards and psychiatric welfare-centres. At the same time in Western Europe the communal care formations (try to help the patients in their own milieu) increasingly come to the front in line with the disappearance of the large psychiatric institutions. The Hungarian provision system doesn't facilitate the integration of the mental patients, the system tries to solve these problems by separating patients from the majority society.

Nagy, Krisztina: Professionalization- and profession-theories in the mirror of helping professions

The study analyses the characteristics of two professions, that of social work and pedagogical professions. Identification of differences between and similarities of the two professions is achieved by employing concepts of profession discourse. The theoretical questions focusing on the most important issues with regard to the helping professions are discussed. The author's aim is to differentiate between the theories concerning professionalisation and professions and the dilemmas and difficulties when comprehending and applying theories in connection with pedagogical and social professions are also demonstrated.

esély

2009/2

Social Policy Journal

Contents

STUDIES

- 3 **Bánfalvy, Csaba:** About the educational integration of the disabled (The current integration tendencies in Hungary)
17 **Halmos, Szilvia:** Concepts of physical barrier-removal at workplaces

HUNGARIAN REALITY

- 46 **Laki, László and Békés, Zoltán:** The Central Hungarian Region on the basis of a child and youth protection project
68 **Bányai, Borbála and Légmán, Anna:** Mental patients in a social institutional milieu

SOCIAL WORK

- 85 **Nagy, Krisztina:** Professionalization- and profession-theories in the mirror of helping professions

DOCUMENT

- 106 **Michael Löwy:** The World Social Forum in Belem do Para, January 2009

REVIEW

- 109 **Barcsi, Tamás and Bécsi, Zsófia:** Communities in the era of globalisation (and crisis)
118 **Csató, Zsuzsa:** Report on the worsening situation of the Roma population in Hungary
123 **Abstracts**